

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ  
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова  
праця на правах рукопису

**Мохорєва Олена Миколаївна**

УДК 343.971

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**ЗАЗДРІСНІСТЬ ЯК ЧИННИК КРИМІНОГЕННОЇ ПОВЕДІНКИ  
ОСОБИСТОСТІ**

053 Психологія

05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,  
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело



/ О.М. Мохорєва

**Науковий керівник:**

Євдокімова Олена Олександрівна,  
доктор психологічних наук, професор

Харків – 2023

## АНОТАЦІЯ

*Мохорєва О.М.* Заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія (19.00.06 – юридична психологія). – Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2023.

У дисертації здійснено теоретичний аналіз та емпіричне вивчення проблеми заздрісності як чинника криміногенної поведінки особистості. Заздрісність у контексті криміногенної поведінки особистості подано як складний, багатовимірний феномен, що має свої складові та прояви в усіх сферах психіки: у сфері почуттів та емоцій (переживання заздрощів, досади, ненависті, роздратування, злості), у когнітивній сфері (уявлення про перевагу того, кому заздять, усвідомлення свого більш низького становища порівняно з іншими), у поведінці (різного роду правопорушення та злочини, пов'язані з крадіжкою, руйнуванням, усуненням предмета заздрості, помстою, поширенням чуток, наклепами тощо). Установлено характер взаємозв'язків між різними видами заздрості та характеристиками чоловіків і жінок, що відбувають покарання: перфекціонізмом, відповідальністю, факторами прийняття рішень, локусом контролю, психологічною розумністю та психологічним благополуччям. Визначено частоту виявів різних видів заздрості (заздрості-смутку, заздрості-неприятності) у злочинців із різною кримінальною спрямованістю; зокрема, з'ясовано, що заздрість-неприятність найчастіше є мотивом скоєння злочинів проти матеріального благополуччя та достатку інших осіб, у той час як у засуджених за злочини проти здоров'я та життя людини більш вираженою є заздрість-смуток, яка виявляється в зневірі, досаді, відчутті соціальної нерівності, образі на життя та оточення. У дисертації набули подальшого розвитку наукові уявлення щодо специфіки проявів феномена заздрості в осіб, які відбувають покарання. Удосконалено

теоретико-методологічні підходи до можливостей психокорегувальної роботи з особами, схильними до скоєння злочинів на ґрунті заздрісності.

У першому розділі дисертації феномен заздрісності розглянуто як у контексті класичних психологічних теорій, так і в новітніх наукових студіях. За результатами теоретичного аналізу виявлено, що як предиктори ворожих і депресивних почуттів у заздрості виступають суб'єктивне відчуття несправедливості, неповноцінність, нарцисизм, соціально-ціннісна дезадаптація, дефекти саморегуляції тощо. Показано, що в ракурсі кримінальної поведінки заздрісність може виступати її суттєвою обставиною та рушійною силою.

У другому емпіричному розділі подано дослідження психометричних характеристик заздрісності засуджених чоловіків і жінок; виявлено специфіку їх нарцисизму та перфекціонізму; визначено особливості інтернально-екстернальних характеристик, складових відповідальності та індивідуальних стилів прийняття рішень; виявлено специфіку їх психологічної розумності й психологічного благополуччя та визначено особливості взаємозв'язків означених характеристик із заздрісністю. Подано результати вивчення частоти виявів різних видів заздрості (заздрості-смутку, заздрості-неприязні) у злочинців із різною кримінальною спрямованістю. А також наведено практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздрісності.

Емпіричне дослідження психометричних характеристик заздрісності показало, що засуджені чоловіки порівняно з жінками мають більшу схильність до проявів заздрості, забарвленої почуттями ненависті, гніву, ворожості, що виявляється в злобному, роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини. За результатами вивчення нарцисизму та перфекціонізму чоловіків і жінок злочинців встановлено, що респонденти обох груп переконані стосовно нереалістично високих очікувань щодо них з

боку оточення. Чоловіки більше невдоволені собою, прагнуть досконалості й довершеності. Жінки виявляють вищий рівень соціальної відокремленості та неприязні в міжособистісному спілкуванні, але ставляться до оточення з ідеалізованими очікуваннями.

Емпіричне вивчення взаємозв'язків заздрісності з перфекціонізмом у засуджених показало, що підвищення рівня соціально прийнятного перфекціонізму призводить до збільшення в чоловіків відчуття заздрісності-неприязні, забарвленої озлобленістю, гнівом і роздратуванням; у той час як у жінок воно виявляється в посиленні обох видів заздрісності: заздрісності-неприязні та заздрісності смутку. Виявлено подібність загального показника нарцисизму в обох групах досліджуваних. Визначено, що засуджені чоловіки прагнуть проявів уваги, схвалення та захоплення з боку оточення; а засуджені жінки – визнання, слави, включення до престижного кола спілкування та є схильними до публічного самолюбівання. В обох групах досліджуваних посилення прагнення до визнання оточенням, слави, включення до популярного кола спілкування, зростання рівня публічного самолюбівання супроводжується підвищенням заздрісності, забарвленої відчуттям смутку, відчаю та зневіри.

Дослідження специфіки структурно-функціональних характеристик відповідальності в засуджених показало, що чоловіки є більш демонстративними, діяльними під час досягнення особистісно-значущих цілей, виявляючи активність для отримання винагород і уникнення покарання. Жінки виявилися здатними до самостійних дій, незалежними, самокритичними, ініціативними та відповідальними, насамперед під час виконання завдань, пов'язаних з особистим благополуччям, самореалізацією; вони більш емоційні та віддають перевагу впливу зовнішніх факторів як причини виникнення труднощів.

Під час вивчення взаємозв'язків заздрісності зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності в засуджених чоловіків виявлено, що з підвищенням нерішучості, необов'язковості, відчуття

залежності результатів від перешкод та зовнішніх обставин, тривожності, непевності підвищуються прояви обох видів заздрості: заздрості-неприязні та заздрості-смутку; зі збільшенням рівня усвідомлення відповідальності та ролі результатів діяльності для суб'єкта підсилюються прояви неприязні, роздратування, агресивності. У жінок із підвищенням негативного ставлення до можливих ускладнень, відчуття залежності результатів діяльності від інших людей або зовнішніх обставин, бажання привернути до себе увагу, отримати нагороду посилюються прояви обох видів заздрості: неприязні, нервозності, гніву, смутку, зневіри; із підвищенням тривожності, непевності та пасування перед складними завданнями, усвідомленням відповідальності щодо виконання діяльності посилюються прояви недовіри, смутку, апатії.

Дослідження особливостей факторів прийняття рішень засудженими показало, що респонденти обох груп схильні до уникання як стилю прийняття рішення. У засуджених чоловіків виявлено більшу порівняно з жінками неврівноваженість у ситуаціях невизначеності за необхідності прийняття альтернативного рішення. Вони виявилися схильними до імпульсивності в прийнятті рішення, що сприяє подоланню психоемоційного напруження, яке виникає в ситуації вибору одного варіанта з кількох можливих. У засуджених жінок виявлено більш позитивне ставлення до ситуації невизначеності. Вони демонструють більшу схильність до врахування всієї доступної інформації щодо прийняття рішення та розгляду його альтернатив. Емпірично доведено, що в обох групах досліджуваних ~~при~~ у разі зростання заздрості відбувається посилення непродуктивних факторів прийняття рішень.

У засуджених чоловіків підвищення бажання уникнути чи відтермінувати прийняття рішення, зростання схильності до раціоналізації сумнівних альтернатив поєднується з актуалізацією проявів злісного роздратовано-прискіпливого ставлення до більш успішної людини.

Вивчення особливостей локусу контролю в засуджених показало, що жінки, більш схильні до самозвинувачення, вважають себе причиною всіх невдач, а причиною своїх досягнень – когось іншого. Жінки мають вищий рівень готовності до самостійного планування діяльності й узяття відповідальності за неї та за міжособистісні відносини з іншими, упевнені у власній комунікативній компетентності. Чоловіки бачать власну активність як причину позитивних подій у їхньому житті й не схильні до самозвинувачення. У групі засуджених жінок підвищення впливу минулого досвіду на вирішення проблемних ситуацій відбувається разом з актуалізацією проявів неприязні, агресії, роздратування та гніву. У цій групі всі показники локалізації контролю виявилися відокремленими від почуття заздрості-смутку, пов'язаної з негативними відчуттями непевності, відчаю, смутку та зневіри.

Вивчення специфіки психологічної розумності злочинців показало, що чоловіки-засуджені більше схильні до обговорення переживань, пошуку довірливих відносин. Жінки виявляють більшу зацікавленість у розпізнаванні емоцій і переживань як власних, так і оточення. У чоловіків із посиленням суб'єктивних переживань щодо тем, у яких вони зацікавлені, актуалізуються прояви відчаю, смутку, непевності та зневіри.

Дослідження особливостей психологічного благополуччя продемонструвало, що засуджені чоловіки є більш самостійними, автономними та незалежними. Вони більш позитивні в самоставленні та оцінці свого минулого досвіду, але їм складно налагоджувати та контролювати повсякденне життя. Засуджені жінки краще організовують свою повсякденну діяльність, схильні керувати оточенням, створюючи обставини для досягнення мети та задоволення власних потреб.

У групі засуджених чоловіків підвищення автономії, бажання бути незалежним, керувати оточенням та обставинами супроводжується згладженням проявів гніву, озлобленості, роздратування, смутку, зневіри,

розчарування. У групі засуджених жінок із підвищенням необхідності доброзичливого ставлення до оточення, відкритості у відносинах посилюються прояви озлобленості, гніву та роздратування. Посилення бажання керувати оточенням, задовольняти власні потреби та цілі актуалізує прояви розгубленості, смутку та недовіри.

На основі теоретичних та емпіричних результатів дослідження розроблено практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздрощів. Психологічна робота, цілями якої є попередження та профілактика подальших рецидивів кримінальної поведінки, спрямована на гармонізацію емоційного простору засуджених, їх уявлень про себе та ставлення до себе, до інших людей та до світу в цілому, актуалізацію та активізацію процесів особистісного розвитку, формування навичок саморегуляції емоційних станів і поведінки. Змістовими акцентами такої роботи можна визначити три напрями: «Я-Я» (формування позитивного сприйняття себе, розвиток ставлення до себе як до індивідуальності тощо), «Я-Інші» (формування позитивного сприйняття інших, розвиток децентрації); «Я-Світ» (формування позитивного сприйняття світу в цілому, спостереження за позитивними змінами в житті; розвиток здібності до винесення позитивних висновків з негативних подій тощо). Вибір конкретних процедур корегувальної роботи здійснюється з урахуванням рівня розвитку особистісної, інтелектуальної, емоційної сфер засуджених, їх кримінальної історії. Теми занять, бесід, дискусій, проблемних ситуацій, етюдів визначаються з урахуванням актуальності для конкретного життєвого контексту засуджених. Корегувальні заходи плануються таким чином, щоб засуджені поступово усвідомлювали існування інших форм поведінки, відмінних від власної. Вправи будуються таким чином, щоб не фіксувати слабкі негативні сторони засуджених, а підкреслювати соціально-позитивні; не ставити їх у ситуацію неуспіху, а підвищувати їхню самооцінку та

зміцнювати віру в себе, даючи можливість бути успішними, наскільки це можливо в пенітенціарних умовах, і заохочуючи до розширення позитивного репертуару засобів поведінки.

Практичне значення дослідження підтверджується активним використанням отриманих у роботі результатів у практичній діяльності психологів відділу соціально-виховної та психологічної роботи державної установи «Качанівська виправна колонія (№ 54)» (довідка про впровадження від 10.11.2023). Одержані результати дослідження знайшли також своє втілення в процесі професійної підготовки фахівців у закладах зі специфічними умовами навчання: в освітньому процесі Харківського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 02.10.2023 р.); в освітньому процесі Одеського державного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 10.10.2023 р.).

*Ключові слова:* заздрісність, заздрість, цінності, девіантна поведінка, перфекціонізм, нарцисизм, криміногенна поведінка, ворожість; агресивність; гендер, злочин, злочинці, агресивна поведінка; асоціальні настановлення.

## SUMMARY

*Mokhorieva O.M.* Envy as a factor in criminogenic personality behaviour – Qualifying scientific work as manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 053 «Psychology» (19.00.06 - Juridical Psychology). - Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, 2023.

In the dissertation, a theoretical analysis and empirical study of the problem of envy as a factor in the criminogenic behavior of a personality is carried out. Envy in the context of the criminogenic behavior of a personality is presented as a



complex, multidimensional phenomenon that has its components and manifestations in all spheres of the psyche: in the sphere of feelings and emotions (experiencing envy, annoyance, hatred, irritation, anger), in the cognitive sphere (perception of the superiority of the person, which is envied, awareness of their own lower position compared to others), in behavior (various offenses and crimes related to theft, destruction, removal of the object of envy, revenge, spreading rumors, slander, etc.). The nature of the relationships between different types of envy and the characteristics of men and women serving a sentence: perfectionism, responsibility, decision-making factors, locus of control, psychological mindedness and psychological well-being has been established. The frequency of manifestations of various types of envy (envy-sadness, envy-hostility) in criminals with different criminal orientations was determined; in particular, it was found that envy-hostility is most often the motive for committing crimes against the material well-being and wealth of other persons, while in those convicted of crimes against human health and life, envy-sadness becomes more pronounced, which manifests itself in despair, annoyance, feelings of social inequality, resentment towards life and environment. In the dissertation, scientific ideas regarding the specificity of manifestations of the phenomenon of envy in persons serving a sentence were further developed. The theoretical and methodological approaches to the possibilities of psychocorrective work with persons prone to commit crimes based on envy have been improved.

In the first chapter of the dissertation, the phenomenon of envy is considered both in the context of classical psychological theories and in the latest scientific studies. Based on the results of the theoretical analysis, it was found that subjective feelings of injustice, inferiority, narcissism, socio-value maladjustment, self-regulation defects, etc. are predictors of hostile and depressive feelings in envy. It is shown that in the perspective of criminal behaviour, envy can act as its essential circumstance and driving force.

The second empirical chapter presents a study of the psychometric characteristics of envy of convicted men and women; the specificity of their narcissism and perfectionism was revealed; the peculiarities of internal-external characteristics, components of responsibility and individual decision-making styles are determined; the specifics of their psychological mindedness and psychological well-being were revealed, and the specifics of the relationship between these characteristics and envy were determined. The results of the study of the frequency of manifestations of various types of envy (envy-sadness, envy-hostility) in criminals with different criminal orientations are presented. And practical recommendations for the staff of criminal punishment institutions regarding psychocorrective work with persons prone to commit crimes based on envy are also presented.

An empirical study of the psychometric characteristics of envy showed that convicted men, compared to women, are more prone to manifestations of envy, tinged with feelings of hatred, anger, and hostility, which manifests itself in a malicious, irritated-picky attitude towards a more successful person. According to the results of the study of narcissism and perfectionism of male and female criminals, it was established that the respondents of both groups are convinced of unrealistically high expectations of them from the environment. Men are no longer satisfied with themselves, they strive for perfection and completeness. Women show a higher level of social isolation and hostility in interpersonal communication, but relate to the environment with idealized expectations.

An empirical study of the relationship between envy and perfectionism in convicts showed that an increase in the level of socially acceptable perfectionism leads to an increase in men's feeling of envy-hostility, colored by bitterness, anger and irritation; while in women it is manifested in the strengthening of both types of envy: envy-hostile and envy of sadness. The similarity of the general indicator of narcissism in both groups of subjects was revealed. It was determined that convicted men want attention, approval and admiration from the environment; and

convicted women seek recognition, fame, inclusion in a prestigious circle of communication and are prone to public self-indulgence. In both groups of the researched, the increased desire for recognition by the environment, fame, inclusion in the popular circle of communication, an increase in the level of public self-admiration is accompanied by an increase in envy, tinged with a feeling of sadness, despair and hopelessness.

The study of the specificity of the structural and functional characteristics of responsibility in convicts showed that men are more demonstrative, active in achieving personally significant goals, showing activity to receive rewards and avoid punishment. Women proved to be capable of independent actions, independent, self-critical, proactive and responsible, primarily when performing activities related to personal well-being and self-realization; they are more emotional, and prefer the influence of external factors as the cause of complications.

The study of the features of decision-making factors by convicts showed that respondents of both groups are prone to avoidance as a decision-making style. Convicted men were found to be more unbalanced in situations of uncertainty than women, when it was necessary to make an alternative decision. They turned out to be prone to impulsiveness in decision-making, which helps to overcome the psycho-emotional tension that arises in the situation of choosing one option from several possible ones. Convicted women have a more positive attitude towards the situation of uncertainty. They demonstrate a greater tendency to take into account all available information regarding decision-making and consideration of its alternatives. It has been empirically proven that in both groups of subjects, as envy grows, unproductive decision-making factors increase.

In convicted men, an increase in the desire to avoid or postpone decision-making, an increase in the tendency to rationalize dubious alternatives is combined with the actualization of manifestations of a malicious, irritated and picky attitude towards a more successful person.

The study of the features of the locus of control in convicts showed that women, who are more prone to self-blame, consider themselves the cause of all failures, and consider someone else to be the cause of their achievements. Women have a higher level of readiness for independent planning of activities and acceptance of responsibility for it and for interpersonal relations with others, confident in their own communicative competence. Men see their own activity as the cause of positive events in their lives and are not prone to self-blame. In the group of convicted women, the increase in the influence of past experience on solving problem situations occurs together with the actualization of manifestations of hostility, aggression, irritation, and anger. In this group, all indicators of locus of control appeared to be separate from feelings of envy-sadness associated with negative feelings of uncertainty, despair, sadness, and hopelessness.

The study of the specifics of the psychological mindedness of criminals showed that male convicts are more inclined to discuss their experiences and seek trusting relationships. Women are more interested in recognizing emotions and experiences, both their own and those around them. In men, with the increase of subjective experiences regarding the topics in which they are interested, manifestations of despair, sadness, uncertainty and hopelessness are actualized.

The study of the characteristics of psychological well-being demonstrated that convicted men are more self-sustained, autonomous and independent. They are more positive in their self-image and evaluation of their past experiences, but it is difficult for them to adjust and control their everyday life. Convicted women better organize their daily activities, tend to manage their environment, creating circumstances to achieve a goal and satisfy their own needs.

In the group of convicted men, the increase in autonomy, the desire to be independent, to control the environment and circumstances, is accompanied by the smoothing of manifestations of anger, bitterness, irritation, sadness, hopelessness, and disappointment. In the group of convicted women, with the increase in the need for a benevolent attitude to the environment, openness in relationships, the

manifestations of embitterment, anger and irritation increase. Increasing the desire to control the environment, to satisfy one's own needs and goals actualizes manifestations of confusion, sadness and mistrust.

On the basis of the theoretical and empirical results of the study, practical recommendations were developed for the staff of institutions for the execution of criminal punishments regarding psychocorrective work with persons prone to commit crimes based on envy. Psychological work, the goals of which are the prevention and prevention of further relapses of criminal behavior, is aimed at harmonizing the emotional space of convicts, their ideas about themselves and their attitude towards themselves, other people and the world as a whole, actualization and activation of personal development processes, formation of emotional self-regulation skills states and behavior. Three areas can be identified as meaningful accents of such work: "Self-Self" (formation of positive self-perception, development of attitude towards oneself as individuality, etc.), "Self-Others" (formation of positive perception of others, development of decentration); "Self-World" (forming a positive perception of the world as a whole, observing positive changes in life; developing the ability to draw positive conclusions from negative events, etc.). The selection of specific correctional work procedures is carried out taking into account the level of development of the personal, intellectual, and emotional spheres of the convicts, as well as their criminal history. The topics of classes, conversations, discussions, problem situations, sketches are determined taking into account the relevance for the concrete life context of the convicts. Corrective measures are planned in such a way that convicts gradually become aware of the existence of other forms of behavior, different from their own. The exercises are designed in such a way as not to fix the weak and negative sides of the convicts, but to emphasize the socially positive ones; not to put them in a situation of failure, but to increase their self-esteem and strengthen their self-belief, giving them the opportunity to be successful, as much as possible in the

penitentiary environment, and encouraging the expansion of a positive repertoire of means of behavior.

The practical value of the study is confirmed by the active use of the results obtained in the work in the practical activities of psychologists of the department of social, educational and psychological work of the state institution "Kachanivska Correctional Colony (No. 54)" (implementation certificate dated 11/10/2023). The obtained research results were also implemented in the process of professional training of specialists in institutions with specific learning conditions: in the educational process of the Kharkiv National University of Internal Affairs (implementation act dated August 17, 2023); in the educational process of the Odessa State University of Internal Affairs (implementation act dated 10/10/2023).

*Key words:* envy, enviousness, values, deviant behavior, perfectionism, narcissism, criminogenic behavior, hostility; aggressiveness; gender, crime, criminals, aggressive behavior; antisocial attitudes.

## СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

*Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові  
результати дисертації:*

1. Мохорева О. М. Феномен заздрісності у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях. *Габітус*. 2022. № 41(54). С. 261-266.  
<https://doi.org/10.32782/2663-5208>

2. Мохорева О. М. Заздрісність особистості як чинник міжособистісних конфліктів *Науковий журнал «Психологічний часопис»*. 2022. Т. 8. № 2. С. 55-62. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.5>

3. Мохорева О. М. Заздрісність як передумова кримінальної поведінки. *KELM*. 2022. № 5 (49). С. 90-96. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.5.15>

4. Мохорева О.М. Особливості перфекціонізму та його взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. № 14. С.32-39. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.4>

5. Мохорева О. М. Специфіка структурно-функціональних характеристик відповідальності та її взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія психологія*. 2022. Випуск 5. С. 28–33. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.4>

6. Мохорева О. М. Концептуалізація заздрості в зарубіжних психологічних дослідженнях. *Габітус*. 2023. Випуск 51. С.222-228. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.38>

*Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації*

7. Мохорева О.М. Заздрість та заздрісність як предмет досліджень у сучасній українській психології. *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії: матеріали VII Харків. наук.-практ. конф.(м. Харків, 2 берез. 2018 р.). Харків, С. 69-72.* <https://dspace.univd.edu.ua/items/02cb8b18-d60a-42ea-905e-4bca8f321198>

8. Мохорева О. М. До проблеми вивчення заздрисності в контексті кримінальної поведінки. *Бочаровські читання: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяч. 25-річчю підгот. психологів у Харків. нац. ун-ті внутр. справ* (Харків, 13 квіт. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 173-177.

9. Євдокімова О.О., Мохорева О.М. Феномен заздрисності у сучасних дослідженнях. *Особистість, суспільство, закон: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 15 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2021. С. 67-69.  
<https://dspace.univd.edu.ua/items/5fb4317a-e342-4108-a744-a162f0aca5e9>

10. Mokhorieva Olena. Envy as a psychological phenomenon / Міжнародний досвід координації дій правоохоронних органів та відомств в умовах надзвичайних ситуацій: зб. тез доп. учасників XXII Міжнар. студентської наук.-практ. конф., 9 квітня 2021 р., м. Харків, Україна / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків. ХНУВС, 2021. С.20-21.

11. Мохорева О. М. Заздрисність як предмет дослідження в сучасній психологічній науці. Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С.441-442.  
<https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45488fd2-5d96-400c-9b5b-95b8816c0337/content>

12. Мохорева О. М. Заздрисність у психологічних наукових студіях/Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності національної поліції та закладів вищої освіти МВС України: матеріали III міжвідомчого науково-практичного круглого столу (м. Київ, 29 квітня 2021 року). Київ, НАВС, 2021. С.107-111.

13. Мохорева О. М. Заздрисність як передумова кримінальної поведінки // «Менеджмент і безпека в умовах війни: теоретичні та прикладні аспекти» матеріали тез доповідей учасників наук.-практ. інтер.-конференції



(м. Львів, 13 травня 2022 р.). Львів: ЛДУВС, 2022. С.244-247.  
[file:///C:/Users/asus/Downloads/13\\_05\\_2022.pdf](file:///C:/Users/asus/Downloads/13_05_2022.pdf)

14. Мохорєва О. М. Особливості переживання заздрісності у військовослужбовців // *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 жовт. 2022 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2022. С. 251-254.  
<https://dspace.univd.edu.ua/items/ff7a40b2-07c0-4d33-a5f8-3bf6a21dcb6c>

## ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАДРІСНОСТІ В КОНТЕКСТІ КРИМІНОГЕННОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	27
1.1. Заздрісність у ракурсі провідних психологічних теорій	27
1.2. Психологічні механізми функціонування заздрісності	46
1.3. Концептуалізація феномену заздрісності в новітніх психологічних дослідженнях	62
1.4. Заздрісність у контексті криміногенної поведінки особистості	73
Висновки до першого розділу	93
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАДРІСНОСТІ ЯК ЧИННИКА КРИМІНОГЕННОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ	97
2.1. Методичний інструментарій та дизайн дослідження	97
2.2. Особливості проявів заздрості засудженими чоловіками та жінками	104
2.3. Особливості перфекціонізму та нарцисизму в засуджених чоловіків та жінок і їх взаємозв'язки із заздрісністю	108
2.4. Специфіка структурно-функціональних характеристик відповідальності та її взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок	129
2.5. Особливості факторів прийняття рішення та їх взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок	150
2.6. Особливості локусу контролю та його взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок	158
2.7. Специфіка психологічної розумності та її взаємозв'язки із заздрістю в засуджених чоловіків та жінок	176
2.8. Особливості психологічного благополуччя та його взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок	185
2.9. Особливості впливу виду заздрості на кримінальну спрямованість	

засуджених чоловіків та жінок	198
2.10. Практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздрощів	211
Висновки до другого розділу	224
ВИСНОВКИ	234
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	241
ДОДАТОК А Акт впровадження	263
ДОДАТОК Б Акт впровадження	267
ДОДАТОК В Акт впровадження	268
ДОДАТОК Г Список публікацій здобувачки	271

## ВСТУП

**Обґрунтування вибору теми дослідження.** Дослідження заздрості мають тривалу історію та відрізняються яскраво вираженим міждисциплінарним характером. Філософський, антропологічний, психологічний, соціологічний, економічний підходи до вивчення заздрості переконливо доводять, що цей феномен представлений на всіх рівнях соціальної реальності, адже соціум влаштований таким чином, що з народження формує в людині вміння порівнювати людей, відзначаючи переваги одного та недоліки іншого в сім'ї, школі, професії, спорті тощо.

Проблема заздрості прямо чи опосередковано досліджується в багатьох психологічних концепціях, що базуються на різних методологічних підходах. Переважною більшістю авторів заздрість визначається як болісне сприйняття успіху, досягнень, переваги іншої людини, яке супроводжується усвідомленням свого більш низького становища, бажанням прямо чи опосередковано нівелювати виявлену перевагу та відновити суб'єктивну рівність (Y. Cohen-Charash [121-125], H. Schoeck [271], S. Protasi [251, 252], P. Salovey [262], N. Van de Ven [295] та ін.). Заздрісність найчастіше розглядається як властивість особистості, що виявляється в схильності людини до постійного порівняння себе з іншими не на свою користь (М. Кляйн [27], А. Ф. Лісовенко [32], А. Ben-Ze'ev [97] та ін.).

Ракурси вивчення заздрості в працях зарубіжних і вітчизняних психологів є достатньо різноманітними. Розкрито та уточнено зміст поняття, видів, компонентів, функцій, окремих механізмів та детермінант заздрощів у дослідженнях А. Ben-Ze'ev [97], G. Casu [113], Y. Cohen-Charash та E. Larson [124], J. Crusius, M. F., Gonzalez, J. Lange [131], P. Desplat [136], W. G. Parrott [245], S. Protasi [252], P. Salovey [265], H. Schoeck [271], M. Silver, J. Sabini [273], N. Van de Ven [301], І. М. Кучманіч [30], А. Ф. Лісовенко [33] та ін. Якщо семантичний простір заздрісності, її структурні, змістовні та рефлексивні характеристики є достатньо

дослідженими в сучасних наукових студіях, то вивчення психолого-правових аспектів заздрісності, зокрема аналіз заздрісності як рушійної сили, суттєвого компонента криміногенної поведінки особистості, ще не отримало свого наукового висвітлення, що й зумовило тему нашого дослідження *«Заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості»*.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Наукову роботу виконано відповідно до тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок у системі МВС України на 2020–2024 роки, затверджених наказом МВС України від 11.06.2020 № 454; основних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2021–2024 рр. Дисертацію виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ у межах НДР «Психологічне, педагогічне та соціологічне забезпечення правоохоронної діяльності» (№ держреєстрації 0113U008196). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 13 від 24.12.2019 р.).

**Метою** роботи є виявлення психологічної специфіки заздрісності як чинника криміногенної поведінки особистості.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань** дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до вивчення заздрісності в контексті криміногенної поведінки особистості.
2. Дослідити психометричні характеристики заздрісності засуджених чоловіків та жінок.
3. Виявити специфіку нарцисизму та перфекціонізму чоловіків і жінок злочинців та їх взаємозв'язки із заздрісністю.
4. Визначити особливості інтернально-екстернальних характеристик, складових відповідальності та індивідуальних стилів прийняття рішень та їх взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок.

5. Виявити специфіку психологічної розумності й психологічного благополуччя та їх взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок.

6. Установити частоту виявів різних видів заздрості (заздрості-смутку, заздрості-неприятності) у злочинців із різною кримінальною спрямованістю.

7. Розробити практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздроств.

**Об'єкт** дослідження – заздрісність як психологічний феномен.

**Предмет** дослідження – заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості.

**Методи дослідження.** Для досягнення мети та вирішення завдань було застосовано комплекс методів, серед яких:

- *емпіричні методи*: методика дослідження заздрісності особистості Т.В. Бескової (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6); опитувальник «Нарцисичне Я» (підрозділи 2.2, 2.6); методика діагностики особистісних чинників прийняття рішень (підрозділи 2.2, 2.6); багатовимірний шкала перфекціонізму П.Л. Хьюїтта і Г.Л. Флетта (в адаптації І.І. Грачової) (підрозділи 2.3, 2.6); опитувальник багатовимірний-функціонального аналізу відповідальності (В.П. Прядеїн) (підрозділи 2.4, 2.6); методика діагностики локалізації контролю особистості (в адаптації О.Г. Ксенофонтової) (підрозділи 2.5, 2.6); шкала психологічної розумності (в адаптації М.А. Новікової, Т. В. Корнілової) (підрозділи 2.5, 2.6); шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (в адаптації Т.Д. Шевеленкової, Т.П. Фесенко) (підрозділи 2.5, 2.6);

- *методи математичної статистики*: t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, кутове перетворення Фішера (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6).

**Емпіричну базу** дослідження склали 209 засуджених у віці від 22 до 50 років. До першої групи ввійшли 113 чоловіків, до другої – 96 жінок.

У дослідженні взяли участь особи, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за скоєння злочинів, передбачених статтями Кримінального кодексу України: ст. 115 (умисне вбивство); ст. 121 ч. 2 (умисне тяжке тілесне ушкодження); ст. 122 ч. 1 (умисне тілесне ушкодження середньої тяжкості); ст. 185 ч. 2 та 3 (крадіжка); ст. 186 ч. 2, 3, 4 (грабіж); ст. 190 ч. 1 (шахрайство); ст. 260 ч. 2, 5 (створення непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань); ст. 263 ч. 1 (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами); ст. 296 ч. 1 (хуліганство); ст. 307 ч. 2 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів); ст. 357 (викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем або їх пошкодження); ст. 395 (порушення правил адміністративного нагляду).

Дослідження проводилось на базах Качанівської виправної колонії (№ 54) та Диканівської виправної колонії (№ 12) Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань у місті Харкові.

**Наукова новизна отриманих результатів** полягає в тому, що

*вперше:*

- заздрісність у контексті криміногенної поведінки особистості подано як складний, багатовимірний феномен, що має свої складові та прояви в усіх сферах психіки: у сфері почуттів та емоцій (переживання заздрощів, досади, ненависті, роздратування, злості), у когнітивній сфері (уявлення про перевагу того, кому заздять, усвідомлення свого більш низького становища порівняно з іншими), у поведінці (різного роду правопорушення та злочини, пов'язані з крадіжкою, руйнуванням, усуненням предмета заздрості, помстою, поширенням чуток, наклепами тощо);

- встановлено характер взаємозв'язків між різними видами заздрості та характеристиками чоловіків і жінок злочинців: перфекціонізмом, відповідальністю, факторами прийняття рішень, локусом контролю, психологічною розумністю та психологічним благополуччям;

- визначено частоту виявів різних видів заздрості (заздрості-смутку, заздрості-неприятності) у злочинців із різною кримінальною спрямованістю; зокрема з'ясовано, що заздрість-неприятність найчастіше є мотивом скоєння злочинів проти матеріального благополуччя та достатку інших осіб, у той час як у засуджених за злочини проти здоров'я та життя людини більше виражена заздрість-смуток, яка виявляється в зневірі, досаді, відчутті соціальної нерівності, образі на життя та оточення;

*набули подальшого розвитку:*

- наукові уявлення щодо специфіки проявів феномену заздрості в осіб, що скоїли злочин;

*удосконалено:*

- теоретико-методологічні підходи до можливостей психокорегувальної роботи з особами, схильними до скоєння злочинів на ґрунті заздрості.

**Практичне значення отриманих результатів** дослідження підтверджується тим, що теоретичні положення та практичні здобутки дисертації активно використовуються в практичній діяльності психологів відділу соціально-виховної та психологічної роботи Державної установи «Качанівська виправна колонія (№ 54)» Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України (довідка про впровадження від 10.11.2023).

Отримані в роботі результати дослідження знайшли також своє втілення у процесі професійної підготовки фахівців у закладах освіти зі специфічними умовами навчання:

- в освітньому процесі Харківського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 02.10.2023 р.);



- в освітньому процесі Одеського державного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 10.10.2023 р.).

**Особистий внесок здобувача.** Розроблені авторкою наукові положення й отримані емпіричні результати дисертації є самостійним внеском у дослідження проблеми заздрісності в ракурсі криміногенної поведінки особистості. 13 друкованих праць за темою дисертації є одноосібними. У тезах «Феномен заздрісності у сучасних дослідженнях» (у співавторстві з О.О. Євдокімовою) О.М. Мохоревою висвітлено особливості заздрісності в суб'єктів із різним типом локусу контролю та питання взаємозв'язків суб'єктивних властивостей особистості із заздрісністю.

**Апробація матеріалів дисертації.** Основні положення дисертації представлено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: VII науково-практичній конференції «Актуальні напрями практичної психології і психотерапії» (Харків, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Бочаровські читання», присвяченій 25-річчю підготовки психологів у Харківському національному університеті внутрішніх справ (Харків, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, суспільство, закон» (Харків, 2021); Міжнародній студентській науково-практичній конференції «Міжнародний досвід координації дій правоохоронних органів та відомств в умовах надзвичайних ситуацій» (Харків, 2021); Міжнародній науково-практичній конференції «20 років у статусі національного» (Харків, ХНУВС, 2021); III Міжвідомчому науково-практичному круглому столі «Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України» (Київ, 2021); Науково-практичній конференції «Менеджмент і безпека в умовах війни: теоретичні та прикладні аспекти» (Львів, 2022); VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві» (Львів, 2022).

**Публікації.** Основні положення й результати дисертаційного дослідження представлено в 14 публікаціях, з яких 6 – статті у фахових наукових виданнях із психологічних наук, що входять до міжнародних наукометричних баз; а також 8 публікацій апробаційного характеру.

**Структура дисертації** визначається її метою та завданнями й композиційно складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (315 найменувань, із них 236 – іноземною мовою), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 273 сторінки, із них основного тексту 240 сторінки, робота містить 29 таблиць та 9 рисунків.

## РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЗДРІСНОСТІ В КОНТЕКСТІ КРИМІНОГЕННОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

### **1.1. Заздрісність у ракурсі провідних психологічних теорій**

Як невід’ємний феномен соціального буття людини заздрість здавна привертала увагу дослідників соціально-гуманітарного профілю. Такий пильний інтерес до цього феномена пов’язаний, перш за все, з тим негативним впливом, який заздрість здійснює як на особистість, так і на суспільство в цілому. Заздрість неодноразово відіграла фатальну роль в історії людства, була причиною переворотів у людському світогляді, виступала джерелом ненависті, злочинів, війни [97].

У сучасному постіндустріальному світі проблематика заздрості набуває особливої актуальності. Поєднання декларованої готовності створення суспільства рівних можливостей із нерівністю, що посилюється, «закупоркою» соціальних ліфтів і помітним погіршенням соціально-психологічного стану суспільства, пов’язаним із різким зниженням толерантності населення до системи соціальної нерівності, що склалася [81], викликає в більшості населення фрустрацію потреби в самоствердженні, провокує соціальне аутсайдерство та створює сприятливе підґрунтя для розростання заздрості [83, 172]. Суспільні відносини, в основі яких лежить принцип споживання, формують відповідні установки та цінності (бути «не гіршим за інших»), призводять до того, що збудження заздрощів стає підтвердженням власної значущості та свого роду змістом людського існування [87].

На феномен заздрості звертали увагу філософи Ф. Аквінський, Р. Декарт, Б. Спіноза, Ф. Бекон, І. Кант, Г. Сковорода, А. Шопенгауер, які описували її негативний вплив на особистість. Психологи М. Кляйн [27], З. Фройд [72], К. Юнг [78], А. Адлер [1], Г. Зайдлер, У. Джемс, Е. Фромм [74]

та ін. також зверталися до проблеми заздрості як до аспекту мотивації досягнення, особливої захисної реакції, прояву нездорового нарцисизму, комплексу неповноцінності, незрілості особистості.

Григорій Сковорода писав, що заздрість є найголовнішою з усіх згубних пристрастей, джерелом інших пристрастей і беззаконня [3]. А Кипріян Карфагенський у «Книзі про ревності та заздрість» зазначав: «Заздрість – корінь зла, джерело спустошення та причина злочинів» [3].

К. Алєйнікова стверджує, що заздрість є таємною складовою внутрішнього світу людини [3]. Зазвичай особистість намагається приховати від інших це почуття, хоча воно «роз'їдає» її зсередини. Часто заздрість не усвідомлюється, і це стає причиною різноманітних негативних проявів у поведінці та діяльності особистості. Зокрема, це прояви неусвідомлюваної агресії, неприязні, гніву та навіть жорстокості [68].

Р. Декарт розглядав заздрість як «природну збоченість», що викликає досаду в людей, коли вони бачать блага інших. Філософ також співвідносить поняття «заздрість» із пристрастю [97]. І. Кант характеризував заздрість як порок, порушення обов'язку перед самим собою та перед іншими. А. Шопенгауер відносив заздрість до тих вад, які є підґрунтям для формування людиноненависництва [88].

Заздрість виступає однією з причин багатьох негативних переживань, почуттів, дій та вчинків особистості, зокрема жорстокості. Заздрість – негативна моральна якість людини, яка виявляється в переживанні ворожого почуття щодо успіхів, благополуччя, щастя, матеріальної чи духовної переваги іншої людини або групи людей. Заздрість нерідко виявляється в негативних бажаннях: бажання людині, якій заздять, невдач, принижень, нещастя. Через заздрість людина вдається до активних дій – наклепів, жорстокості [144, 154]. Жорстокість – це морально-психологічна характеристика особистості, яка виявляється в нанесенні моральної або фізичної шкоди, у грубому й деспотичному ставленні до інших, в отриманні

внутрішнього задоволення від страждань інших. Прояви жорстокості можуть бути свідомими й несвідомими, навмисними або імпульсивними [207]. Можна простежити чітку паралель між заздрістю, гнівом і жорстокістю. Джерелами гніву є фрустрація. Якщо бажання бути першим не задовольняється, то в людини виникає заздрість до тих, у кого ці бажання задовольняються [214]. Багато авторів схиляються до думки, що причиною заздрості є соціальне порівняння себе з іншими [219]. Порівняння – джерело емоційного підкріплення почуття переваги над іншим; акт порівняння необхідний у багатьох ситуаціях, коли людина приймає рішення й обирає найбільш сприятливе. Людина не усвідомлює, що заздрість провокується порівнянням з іншими. Доречно говорити про так звану «чорну заздрість», адже саме вона провокує людину до необдуманих егоїстичних вчинків на шкоду іншій, аби придушити в собі почуття заздрості. Порівняння – звичний когнітивно-психологічний процес, воно є основою розумових операцій, за допомогою яких здійснюється пізнання. Відмовившись повністю від порівняння, людина втратила б здібність до мислення [221].

Заздрість може викликати жорстокість однієї людини до іншої з фатальними наслідками. Психологічно цей стан складається з окремих етапів: а) незадоволена потреба (у визнанні, лідерстві, володінні чимось); б) порівняння себе з людиною (людьми), яка цю потребу реалізувала, що провокує почуття власної неповноцінності; в) виникнення прихованого почуття заздрості та озлобленості до такої людини; г) відкрита або прихована агресивна, жорстока поведінка на шкоду людині, якій заздрять. Заздрість бажано вчасно усвідомити та скерувати зусилля, поки це почуття не опанувало особистістю [219]. Давньоримський філософ Сенека Анней Луцій в одній зі своїх промов повчав, як не піддаватися заздрісному почуттю й самому досягати бажаних цілей: «Захоплюйся людьми, які роблять щось краще за тебе, і ти зможеш вчитися у них. Люби людей, які роблять щось краще за тебе, і ти зможеш стати самим собою. Дякуй людям, які роблять

щось краще за тебе, і ти відчуєш полегшення і станеш океаном. Дякуй за те, що вони показують тобі, як краще можна робити те, що ти робиш. Через них життя дає тобі зрозуміти, що ти можеш бути кращим, ніж ти є зараз. Дякуй життю за цей урок, і тоді життя відповість тобі дарунком, і цей дарунок підніме тебе на нову висоту у своєму розвитку. Перестань порівнювати себе з іншими, і ти станеш самим собою» [64].

Проблема заздрощів має довгу історію та яскраво виражений міждисциплінарний характер: її вивченню присвячені численні праці від античних до сучасних філософів; проблема заздрості традиційно посідає одне з головних місць у християнській релігії, де вона втілена в образі Каїна. Дослідження ж феномену заздрості в царині психологічної науки, безумовно, має важливі відмінності порівняно з її вивченням із філософських, етичних і релігійних позицій. Тлумачення поняття заздрощів як основної форми людського буття та пізнання було закладено античними філософами, які розглядали заздрість як душевний розлад, найважливіший людський порок, смуток і прикрість, що виникає при спогляданні благоденства і насолоди благами інших людей [237].

Визначний давньогрецький філософ Аристотель у «Риториці» [4] охарактеризував заздрість як біль, викликаний щастям інших, зазначивши, що «... люди заздрять тим, хто до них близький за часом, за місцем, за віком і славою...». Аристотель і Платон стверджували, що заздрість завжди хибна, вона є прикрим переживанням індивіда з приводу благ, що є в друзів [237].

Численні приклади з історії Старого та Нового Завіту дають зрозуміти, що протягом століть почуття заздрості сповнювало серця та душі людей. У десятій заповіді Біблійного закону йдеться: «Не жадай дому ближнього твого, не жадай жони ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані осла його, ані всякої худоби його, ані всього, що у ближнього твого» (Матвія 22:36-40). Християнська культура накладає на заздрість табу й розглядає це почуття як смертний гріх, який повністю руйнує зв'язок

людини з Богом, призводячи до «загибелі душі». У християнстві основною причиною заздрощів вважається гордість, адже горда людина не може терпіти того факту, щоб хтось був їй рівним або вищим за неї. Заздрість виникає, коли починається благополуччя іншого, і з припиненням благополуччя може припинитися [237].

Прихильники соціально-політичної концепції (Ф. Ніцше, О. Шпенглер, П. Куттер та ін.), досліджуючи феномен заздрощів, визначають їх соціальне походження. Н. Schoeck, М. Glenny одним із головних чинників формування заздрощів називають соціальне розшарування. Джерелом загостреної заздрості є абсолютна залежність незаможної людини від заможної, адже рано чи пізно від цього має спалахнути масова заздрість. Із заздрості виникає доктрина безбожжя та аморальності [271].

Ф. Ніцше, критикуючи мораль людського суспільства й характеризуючи його духовний стан, запроваджує поняття «ресентимент» (безсила ненависть, почуття ворожнечі, помсти, яку відчуває людина, яка стоїть на нижчій соціальній і духовній сходинці щодо іншої людини). Одним із джерел ресентименту філософ також називає заздрість, яка, на його переконання, повністю змінює існуючу систему цінностей [55, 56].

Н. Schoeck, М. Glenny, В. Rose саме в заздрості знаходять пояснення дій людей, спрямованих на експропріацію приватної власності. Із неї формується прагнення повалення існуючого несправедливого ладу. Заздрість керівників однієї країни до багатства та благополуччя іншої призводить до загарбницьких війн. Як приклад можна навести численні революції, Першу та Другу світові війни [271], відкриту агресію Росії проти України, розпочату 24 лютого 2022 р.

Н. Schoeck, розглядаючи заздрість як мотив соціальної поведінки людини, називав її «базовою антропологічною категорією». На його думку, заздрість «універсальна... і для того, щоб визначити її наявність, часто потрібне «демаскування», покликане викрити майстерно замасковану

зздрість. Він переконаний, що сама зздрість як негативна емоція є непереборним елементом людських відносин [271, с. 201]. Люди, одержимі зздрістю, дають світові велику кількість зрадників, злочинців, відступників. За Н. Schoeck, джерелом породження зрадників, розбійників, катів, садистів, винищувачів праведності, відвертих брехунів, закулісних владолюбців є зздрість [271].

Слід визнати, що людство тією чи іншою мірою схильне до зздрості. Зздрість властива майже кожній людині, незалежно від її статі, характеру, темпераменту, до неї схильні всі люди, незалежно від стану, статусу, привілеїв та віку. Це зумовлено тим, що людина має певні амбіції (пристрасть до перемоги, влади), у неї формується почуття досади, коли вона бачить блага іншого, а потім з'являється прагнення володіти ними, бажання привласнити досягнення іншого [254].

Ряд дослідників упевнений у протилежному: від заздрощів світ отримує стимул для свого розвитку, а почуття заздрощів – це почуття поваги [201, 232]. Ми вважаємо таку думку досить суперечливою й солідарні з ученими, які називають зздрість негативним відчуттям, що виникає стосовно популярності, успіхів, переважаючого становища іншої особи; воно з'являється в людини на основі егоїзму, честолюбства та марнославства.

Е. Фромм, К. Горні, З. Фройд, М. Кляйн переконані в тому, що психологічна основа заздрощів лежить у несформованому в індивіда моральному почутті гуманності щодо іншого, у відсутності «радості» його успіхам. Е. Фромм [74] та К. Горні [191, 192] розглядають зздрість із позиції вивчення міжособистісних відносин. Карен Горні впевнена, що зздрість з'являється як результат морального егоцентризму дитини, що має змагальний характер у процесі ігор, як незадоволеність у визнанні її значущості [191].

Зздрість авторами-психологами розглядається як феномен, що виявляється на різних рівнях: 1) емоційних переживань (досади,



роздратування, злості через свій низький статус); 2) свідомості (усвідомлення свого нижчого становища порівняно з іншими); 3) поведінки (процес руйнації, усунення предмета заздрості) [206].

У середині ХХ століття почали формуватися два основні напрями дослідження психологічного феномену заздрості: по-перше, розгляд внутрішніх детермінант заздрощів (індивідуально-психологічних властивостей та особливостей особистості); по-друге, дослідження соціальних чинників, що сприяють формуванню заздрості як складного емоційно-мотиваційного комплексу.

У царині психологічної науки поняття «заздрість» широко представлено **в психоаналітичних теоріях**, де кожен дослідник по-своєму детермінує природу заздрості. Зигмунд Фройд [73] розглядає заздрість як прояв первинного інтрапсихічного інстинкту смерті й раннього прояву агресії у сфері об'єктних відносин, в Едіповому конфлікті, що триває як зафіксоване протиріччя в дитячо-батьківських відносинах. У праці «Майбутнє однієї ілюзії» автор зазначає, що «глуха заздрість» несвідома й руйнівна, викликає сильну внутрішню схильність до «насилницьких діянь» між окремими індивідами та сім'ями. У розумінні З. Фрейда заздрість особливо сильно переживається в пубертатному періоді та супроводжується агресивними діями й негативними думками на адресу об'єкта заздрості [73]. У праці «Істерія і страх» [23] учений наводить випадок із практики, який свідчить про те, що заздрість може бути причиною психосоматичних захворювань (майбутнє заміжжя молодшої сестри викликало сильні болі в шлунку в старшій).

За З. Фройдом неусвідомлена заздрість, спричинена порівнянням, може активізувати деякі механізми психологічного захисту: а) уникання – відсторонення чи прояв байдужості до ситуації, аби позбавити себе травмуючих переживань; б) компенсація почуття неповноцінності за рахунок приниження інших; в) раціоналізація – знецінення предмета заздрості;

г) проєкція – приписування почуття заздрості іншим; д) почуття невідповідності певним нормам, применшення власної цінності [72]. Отже, почуття власної неповноцінності, низька самооцінка є причинами заздрості. Існують ще інші чинники, що визначають неусвідомлену заздрість: марнославство, егоїзм, моральний егоцентризм; сприйняття успіху іншої людини як причини власних невдач [239].

Вагомий внесок у розуміння феномена заздроців зробив автор індивідуальної теорії особистості А. Адлер [1], на думку якого, заздрість є однією з базових установок, властивих приятельським відносинам. У межах двох ключових положень (про комплекс неповноцінності та прагнення до переваги) розробленої ним теорії особистості, психолог розглядає заздрість як супутнє прагненням людини до влади та переваги явище: там, де є прагнення влади й переваги, завжди знайдеться місце заздрості, а заздрість є однією з очевидних ознак неповноцінності [1]. А. Адлер був першим, хто висловив думку про те, що відповідальність за заздрість покладається не лише на самого заздрісника, але й на тих, хто її провокує, демонструючи ознаки своєї переваги перед іншими. Визнаючи універсальність заздроців, він пише про те, що дуже мало хто з людей не відчуває заздроців, хоча б час від часу [1].

У праці «Зрозуміти природу людини» (1927) А. Адлер показує виняткову деструктивність заздроців: «Заздрісник зацікавлений тільки в одному: забирати в інших, позбавляти їх власності та принижувати. Те, що він завдає комусь страждання, не збентежить його ні на мить. Заздрість може навіть призвести до того, що людина отримуватиме задоволення, завдаючи своїм ближнім біль» [1]. Разом із тим у більш пізній праці «Наука жити» (1929) він висловлює думку про те, що якщо інтенсивність заздроців невелика, то вона може приносити користь: «... слід усвідомлювати, наскільки корисне для нашого життя почуття заздрості, яке цілком можна собі дозволити в роботі, прагненні успіху, у зіткненнях з важкими

ситуаціями. У перерахованих випадках до певної міри воно нам навіть може допомагати» [1, с. 106]. Таким чином А. Адлер виділяє інтенсивність як визначальний параметр, залежно від якого заздрість може мати конструктивні або деструктивні функції. Учений зазначає, що в основі заздрощів лежать деструктивні механізми, такі як бажання знищити, зламати та зруйнувати світ, який звичний для об'єкта заздрощів, завдати непоправної шкоди своєму «кривднику». У своїй концепції «індивідуальної психології» А. Адлер велику увагу приділяє почуттю суперництва та заздрощів між сиблінгами. За його спостереженнями, старші діти відчують заздрісні почуття стосовно молодших. Це пов'язано з тим, що, на їхню думку, батьки ставляться до цих дітей із більшою турботою та увагою [1]. Молодші діти заздять дорослій «статусності» та незалежності старших братів і сестер. А усуненню заздрісної ворожості сприяє визнання заслуг дитини, її унікальності та неповторності, підвищення її соціального статусу в очах оточуючих. Послідовники А. Адлера виділяють, крім «сиблінгової заздрості», також і «вікову заздрість», яку відчують батьки стосовно дітей. Зокрема батьки відчують заздрість щодо активності, незалежності, «мобільності», амбітності та сексуальної розкнутості своїх дітей, тоді як діти заздять фінансовій незалежності та громадському статусу батьків [1].

Заздрість належить до соціальних почуттів, які, за А. Адлером, виступають природною формою життя людини, виявляються й генералізуються в суспільстві. У зв'язку з цим вивчення заздрощів важливо розглядати із соціально-психологічної позиції як важливу детермінанту розвитку особистості в системі міжособистісних відносин. У контексті нашого дослідження важливо, що А. Адлер тлумачить заздрість як одну з агресивних рис характеру. Прірва між індивідуумом і його недосяжною метою виражається у вигляді комплексу неповноцінності. Заздрісник починає витрачати свій час на оцінювання чужих успіхів, роздуми про те, що про нього думають інші, і про чужі досягнення. У нього присутнє пекуче

відчуття знедаленої людини, і він вважає, що з ним обійшлися несправедливо [1, с. 94].

В аналітичній теорії особистості К.Г. Юнга проблема заздрості не розглядається окремо, про неї згадується лише кілька разів у зв'язку з аналізом універсальних образів та символів, що містяться в колективному несвідомому (архетипів). Звертаючись до архетипу самоті, що є центром структури особистості, психолог пише: «Самість – герой, якому з народження погрожують нападом заздрісні війська» [78]. К.Г. Юнг співвідносить заздрість з архетипом тіні, кажучи про те, що «заздрість, хіть, хтивість, брехня і всі відомі вади належать до темної сторони підсвідомості, яка може проявляти себе подвійно» [78]. Учений зазначає, що заздрість фіксує негативні цінності, під якими розуміється воля до влади та агресія. Заздрість як почуття зазвичай не презентується суб'єктом [78]. Заздрість розглядається К.Г. Юнгом як потужна руйнівна та динамічна сила, що має загарбницький та агресивний характер. Психолог наділяє заздрість руйнівною силою [78].

К. Горні, яка є авторкою соціокультурної теорії особистості й виступала за соціологічну спрямованість психоаналізу, до проблеми заздрощів звертається в праці «Невротична особистість нашого часу», присвяченій вивченню значення соціальних чинників у разі виникнення неврозів. Вона зазначає, що отримати заспокоєння від тривожності можна двома шляхами: пошуком любові та прихильності через посилення контакту з іншими та прагненням до влади, престижу та володіння через послаблення контакту з іншими та зміцнення власного становища. Аналізуючи прагнення влади, престижу, володіння, К. Горні показує, що із сили народжується нормальне прагнення, із слабкості – невротичне. Залежно від того, який із трьох видів прагнень переважає, ворожість може набувати форми тенденції домінувати, принижувати чи обмежувати інтереси інших [191]. Тенденції обмежувати інтереси інших супроводжуються в емоційному плані гострою

заздрістю. Окрім того, К. Горні зауважує, що ворожість часто підлягає витісненню, причиною чого є небажання людини усвідомлювати її витіски, до яких може входити й заздрість, що викликала її. Витіски заздрості дослідниця бачить у невротичному прагненні особистості до володіння [191]. Авторка, визнаючи, що для більшості людей властиво відчувати заздрість до тих, хто перевершує в чомусь інших, розмежовує заздрість нормальної людини та невротика: у нормальної людини акцент робиться на тому, що вона сама хотіла б мати переваги; невротик акцентує увагу на жалю про ті речі, що їх мають інші, навіть якщо вони зовсім йому не потрібні. Невротик намагатиметься завуалювати свою грубу заздрість, видаючи її за обґрунтовану. Перевага інших йому здається настільки значною й бажаною, що він відчуває цілковиту справедливість своєї заздрості [191]. Виправдання собі заздрістик створює за допомогою фальсифікації певних фактів, що стосуються недооцінювання власного становища та переоцінювання необхідності мати те, що мають інші, результатом чого стає його нездатність насолоджуватися й цінувати можливості для щастя, які доступні [191]. К. Горні зауважує виключно важливий момент, який не був так чітко визначений жодним із дослідників заздрості, а саме: нездатність заздрістика насолоджуватися тим, що має, і властиві йому спотворені уявлення свого реального становища. Демонструючи невдоволення життям, заздрістик тим самим створює собі своєрідний захисний «панцир» від наслідків заздрості до інших, що його лякають. Безумовно, у цьому випадку йдеться про механізм проєкції. Авторка показує тісний взаємозв'язок між захисними механізмами витіснення та проєкцією заздрісного ставлення. Чим більше це ставлення витісняється, тим більше воно проєктується на інших, приводячи іноді до параноїдального страху перед чужою заздрістю [192].

К. Горні, осмислюючи роль заздрості в неврозах, пише, що безнадійність, що поступово розвивається, є тією основою, яка постійно її породжує. Це не стільки заздрість до чогось конкретного, скільки загальне

почуття заздрості до кожного, хто спокійніший, урівноваженіший, щасливіший, відкритіший, упевненіший у собі. Якщо в людини розвинулося подібне почуття безнадійності, вона намагатиметься пояснити його [191]. Під час пошуку причин на передній план виходять звинувачення або самого себе, або цілком конкретних людей, або обставин та долі. Ця теза К. Горні підтримується і сучасними вченими. Так, В.А. Лабунська [33], аналізуючи співвідношення заздрості та безнадійності, образно називає їх «мандрівниками, що йдуть, взявшись за руки»; Л.С. Архангельська [33] у дисертаційному дослідженні як один із видів заздрощів виділяє заздрість-безнадійність.

Велику увагу вивченню заздрості в межах психоаналізу приділяла авторка книжки «Заздрість і вдячність» М. Кляйн [27], яка визначила заздрість як злісне почуття, що інша людина володіє й насолоджується чимось бажаним, заздрісний імпульс спрямований на те, щоб відібрати або зіпсувати це [206, с. 5].

На думку авторки, заздрість має вроджену основу, є конституційною, з'являється на орально-садистській стадії та виходить із найраніших відносин із матір'ю. Першим об'єктом заздрості стають груди, що годують, які піддаються нападу та псуванню внаслідок їх «хорошості». Первинна заздрість, відповідно до теорії М. Кляйн, стає одним із глибоких джерел почуття провини, і навіть є тісно пов'язаною з подальшим розвитком ревнощів [27].

Ставлення сучасних психологів до основних положень теорії М. Кляйн про первинну заздрість до грудей є неоднозначним. Дослідниця стверджує, що фрустрації, незадоволення, позбавлення в ранньому періоді годування груддю актуалізують власні деструктивні імпульси дитини. Таким чином, застрягання на незрілій стадії психоемоційного розвитку запускає механізм функціонування заздрості як глибоко прихованого негативного ставлення до значущого Іншого [206]. М. Кляйн визначає заздрість як почуття гніву, що

виникає у відповідь на можливість Іншого володіти та насолоджуватися тим об'єктом, який є бажаним для самої особистості. Поєднання завищеного рівня домагань, владолюбства, користолюбства з почуттям неповноцінності, нікчемності призводить до формування такої системи стосунків з іншими, що включає переживання низки емоцій та почуттів ненависті, ворожості, агресивності та заздрості [206].

У теорії особистості Е. Фромма підкреслюється роль соціологічних, політичних, економічних пріоритетів і релігійних чинників у розвитку особистості, проблема заздрості переломлюється через призму основних положень гуманістичного психоаналізу. Автор розглядає заздрість як специфічний вид фрустрації [74], яка загострюється не так від того, що людина не отримує бажане, а від того, що хтось інший усім цим користується замість неї; показує її нерозривний зв'язок з іншими негативними психологічними утвореннями особистості (ворожістю, егоїзмом, жадібністю, ревнощами); описує механізм її трансформації в моральне обурення [74]; порушує складне питання про її зв'язок із вимогами рівності. Е. Фромм пише про те, що «деякі поборники справедливості в сенсі абсолютної зрівнялівки (рівномірного розподілу всіх багатств) не можуть приховати, що їхній власний модус володіння анітрохи не похитнувся й вони просто намагаються його витіснити в ході нестримної боротьби за повну рівність. Однак за цією прихильністю до ідеї повної рівності легко проглядається справжня мотивація її носіїв, і це, звичайно, заздрість. Якщо людина наполягає на тому, що ніхто не повинен мати більшу власність, ніж вона сама, то найімовірніше, вона просто захищає себе від заздрощів, які охоплюють її щоразу, коли хтось інший має хоч на сантиметр більше за неї» [74].

Окрім того, заздрість поряд із садомазохізмом, деструктивністю, жадібністю та нарцисизмом аналізується Е. Фроммом у зв'язку з однією принциповою спрямованістю особистості, яка називається «синдромом ненависті до життя» [74].

Визнаючи, що на індивідуальному рівні формування заздрощів може відбуватися навіть за найсприятливіших умов соціального життя, Е. Фромм також вважає, що «в одних системах громадські структури самі собою сприяють формуванню в людях заздрощів, жадібності та бажання жити за чужий рахунок, а в інших ці риси зустрічають осуд. У перших системах ці риси стають частиною структури “соціального характеру”, це типовий синдром, що зустрічається у більшості населення, а в іншому типі суспільства йдеться про індивідуальні відхилення від норми, які навряд чи мають шанс на вплив» [74]. «Живучість» заздрощів, егоїзму, жадібності та озлобленості психолог бачить у тому, що вони мають не природне, а соціальне коріння, вони нав’язані людині суспільством, яке керується принципом: «з вовками жити – по-вовчому вити» [74].

На думку Е. Фромма, заздрість – одна з фундаментальних спрямованостей особистості, що має руйнівну, експлуатуючу та загарбницьку силу. Учений визначає заздрість як специфічний вид фрустрації. Вона загострюється, коли суб’єкт заздрощів не отримує бажане належним чином. Е. Фромм вводить поняття «насильство з помсти», яке виявляється, на його думку, у калік, слабких і безвільних людей. Психолог стверджує, що руйнація віри у свої сили та здібності призводить до реакції «око за око». Чим меншою мірою індивід здатний раціонально пояснювати різницю між ним і значимим іншим, тим, певно, більшою мірою знижується емоційна стабільність, самоконтроль і врівноваженість. Потреба в постійному порівнянні себе з оточенням переростає в нав’язливу ідею постійного контролю над об’єктом заздрості, що у свою чергу руйнівню впливає на психіку, підриваючи у своїй активності суб’єкта [74].

У транзактній теорії особистості Е. Берна дефініція «заздрість» згадується в праці «Люди, які грають у ігри та ігри, в які грають люди», де автор наголошує на негативному характері заздрості, який може бути наочно



розглянутий у грі як комплексі прихованих транзакцій, що повторюються протягом життя і мають чітке психологічне вираження [101].

Р. Kutter стверджує, що дія заздрощів може бути спрямована як усередину, так і назовні. Заздрісник потай намагається нашкодити тому, кому він заздрить. Заздрість – наслідок почуття власної неповноцінності. Причиною для заздрості можуть бути наявність майна, краса, здоров'я, освіченість. Коли ж заздрість обертається самобичуванням, її дія спрямована всередину, і тоді заздрісник не здатний цінувати навіть себе [210]. Заздрість призводить до деформації особистості, людина стає потайливою, тривожною, у неї з'являється комплекс неповноцінності, що доводить організм до крайності як у фізичному, так і психоемоційному сенсі. У своїй праці «Кохання, ненависть, заздрість, ревності. Психоаналіз пристрастей» Р. Kutter зазначає, що заздрість виростає з комплексу неповноцінності, супроводжується саморуйнівними фантазіями. Заздрість підточує та руйнує людину зсередини, має хронічний перебіг і проявляється у вигляді соматичних розладів: від заздрощів людина блідне, оскільки стискуються кровоносні судини та підвищується артеріальний тиск, або жовтіє, оскільки кров насичується жовчю. Учений зазначає, що заздрість може набувати форми агресивної спрямованості на соціум [210].

Проаналізувавши низку психоаналітичних концепцій, можна дійти висновку, що вчені, незважаючи на різні трактування та підходи, визначають заздрість як болісне, динамічне почуття, що виражає фрустрацію, підштовхує індивіда до різноманітних дій, що вимагають швидкої розрядки та зниження напруги. У цьому разі заздрість є замаскованим агресивним спонуканням, яке, піддаючись витісненню, уповільнює дозрівання Над-Я, перешкоджає розвитку його вищих моральних якостей, залишаючи індивіда на більш ранніх, гедонічних, егоцентричних щаблях розвитку та викликаючи задоволення від деструктивної поведінки. Наслідком заздрості згідно з психоаналітичними поглядами є спустошення внутрішнього світу

особистості, руйнування відносин з іншими, утруднення інтеграції особистості, її соціалізації. Вона провокує патологію Над-Я, що виражається в спотворенні ціннісно-мотиваційної сфери.

Таким чином, заздрість як деструктивне, руйнівне явище:

1) перешкоджає встановленню у внутрішньому світі індивіда «хорошого» об'єкта як основи особистості, її ядра;

2) перешкоджає дозріванню Над-Я, уповільнюючи й навіть зупиняючи формування найвищих моральних цінностей;

3) сприяє формуванню патологічного Над-Я;

4) фіксує примітивний захисний механізм – розщеплення, призводячи таким чином або до надмірного розколу між Я та Іншим, або до надмірної злитості Я та Іншого, що веде до становлення малодиференційованої особистості. Психоаналітики тлумачать заздрість як не випадкову категорію, яка може бути діагностована вже в ранньому віці.

Теоретичний розгляд феномена заздрості зустрічається в когнітивній та екзистенційній психології, він аналізується в межах гуманістичного напрямку та психології індивідуальності.

У теорії структурного балансу Ф. Хайдера [185] заздрість викликана незбалансованою ситуацією, яка, подібно до когнітивного дисонансу, призводить до дискомфорту, напруги, прагнення привести ситуацію до збалансованого вигляду. Заздрість виникає в «Р», коли «О» має раніше встановлені відносини з «Х» і «Р» намагається витіснити «О» з цих відносин або обмовити «О» і «Х», або зруйнувати відносини між «О» і «Х». Таким чином, заздрість має універсальний і деструктивний характер [185].

Більш детально проблема заздрості висвітлена в теорії логотерапії та екзистенційного аналізу В. Франкла, який показує, що навіть у виключно одноманітних та деструктивних умовах концтабору мінімальні переваги одних ув'язнених над іншими породжують заздрість: «Ми бачили арештантів, що проходили повз. Ув'язнених звичайної в'язниці. І ми їм

заздрили. Їм, напевно, забезпечена хоч якась гігієна, у них є банні дні, – думали ми з тугою. У них, мабуть, були зубні щітки, а може, навіть одяжні. У них були нари – у кожного свої! І вони могли щомісяця отримувати листи, вони знали, що з їхніми близькими, принаймні, чи живі вони; а ми вже давно були позбавлені всього цього» [168]. Наведений В. Франклом приклад із концтабірного життя свідчить, перш за все, про те, що для виникнення заздрості не потрібні великі відмінності, вона має особливу «оптику», що дозволяє бачити найдрібніші нюанси переваги інших навіть у практично рівних умовах.

Заздрість розглянуто ним і в контексті іншої проблеми – втрати сенсу життя незаміжніми та бездітними жінками напередодні «бальзаківського віку» та пошуком шляхів «втечі від страждань», основний із яких – «шлях самодевальвації цінностей, придушення почуття неусвідомленої заздрості» [168]. В. Франкл відзначає згубний вплив заздрощів на душу людини: «Ніщо так не отруює життя, як неусвідомлена образа невідомо на кого, неусвідомлена заздрість – невідомо до кого, які схожі за своїм “смаком” на зелений виноград». Інакше кажучи, заздрісне спостереження за чужим життям, зосередження на очікуванні його краху відтісняє на периферію зайнятість своїм власним життям, позбавляючи його смислової наповненості [168].

В. Франкл аналізує чорну заздрість і зазначає, що вона «згубно впливає на душу людини», її гостро переживають істеричні, сором'язливі та чутливі люди. Автор робить висновок, що усвідомлене розуміння життя звільняє від негативних і болісних переживань заздрості, така особистість вільна від руйнівного суб'єктивізму: «...навіщо заздрити молодим – тим можливостям, які ще є у молодих, їхньому майбутньому? Замість цього у мене є реальності – в моєму минулому; не тільки реальності скоєного, а й реальність пережитого кохання та ще реальність вистражданого. І останнім я особливо пишаюся – нехай навіть у цьому мені найменше заздрять...». В. Франкл

вважає, що невротики схильні приховувати свою «грубу заздрість» та видавати її за «заздрість обґрунтовану» [168].

У праці «Сказати життю “Так!”. Психолог у концтаборі» автор осмислює роль заздрощів у житті людини та помічає важливий момент у природі її виникнення, а саме озлобленість, а також те, що заздрощі виникають у результаті демонстративної поведінки «обраних», які привертають увагу до своєї персони. Проблема заздрості не є провідною в працях В. Франкла, проте має глибокий теоретичний характер. Уперше розглядаються питання щодо розуміння заздрості як прихованої форми поведінки, пов'язаної з низьким рівнем суб'єктності особистості.

Феномен заздрощів, який отримав настільки широке й різностороннє висвітлення в теоріях особистості, розроблених у межах психодинамічного напрямку, повністю ігнорується в науково-біхевіоральному, когнітивному, соціально-когнітивному напрямках і згадується лише в поодиноких випадках у диспозиційному та гуманістичному. Дефініція «заздрість» зустрічається в диспозиційній теорії особистості Г. Олпорта, де вона розглядається як одна з форм особистісної агресивності, що призводить до руйнівних ефектів у особистому житті [57]; структурній теорії рис особистості Р. Кеттела як складова фактора «довірливість – підозрілість»; гуманістичній теорії особистості А. Маслоу [33] як нездоланий пережиток психологічного нездоров'я, властивий особистості, що самоактуалізується. У працях персонологів категорія «заздрість» розглядається як проблема, що має соціальне та етичне значення, що призводить до формування хворих тенденцій у міжособистісному спілкуванні.

Таким чином, проблема заздрості прямо чи опосередковано досліджується в багатьох психологічних теоріях, що базуються на різних підходах. Проте в розумінні її психологічної суті, витоків походження та інших не менш важливих моментів, що стосуються її пізнання, єдиної думки немає. Різний ракурс розгляду поняття заздрощів простежується в

персонологів, які дотримуються психодинамічного напрямку у вивченні особистості та найчастіше звертаються до аналізу цього феномена. Представники класичної психоаналітичної школи розглядають заздрість як наслідок нездоланного Едіпова комплексу («заздрість до пеніса» (З. Фройд), «заздрість до грудей» (М. Кляйн). Із позицій індивідуальної психології заздрість пов'язують із прагненням влади й переваги (А. Адлер); аналітичної психології – із темною, несвідомою стороною особистості (архетипом Тіні) та протиріччями в колективному несвідомому (К. Юнг); із позицій концепції гуманістичного психоаналізу – із ненавистю до життя як однією з важливих спрямованостей особистості (Е. Фромм); із точки зору соціокультурної теорії особистості – із прагненням до влади, престижу та володіння (К. Горні); егопсихології – із неправильним вирішенням психосоціальної кризи «працьовитість – почуття неповноцінності» (Е. Еріксон, А. Пітерс). У диспозиційному напрямі вивчення особистості заздрість сприймається як одна з форм особистісної агресивності (Г. Олпорт); характеристика особистості, що корелює з вихідною рисою – підозрілістю (Р. Кеттел); у гуманістичному – як нездоланий пережиток психологічного нездоров'я (А. Маслоу); в екзистенційному – як одна з причин втрати сенсу життя (В. Франкл).

Подібна розрізненість у наукових уявленнях про настільки поширений у соціальному бутті феномен, яким є заздрість, з одного боку, дозволяє поглянути на неї з різних ракурсів, а з іншого – перешкоджає інтеграції знань про неї в єдину теоретичну систему.

Заздрість не можна пов'язувати ані з певною добою, ані з національними особливостями. Люди завжди заздрили успіху, щастю, багатству інших і навряд чи зможуть позбутися цієї загальнолюдської негативної емоції. Заздрість виявляє себе на всіх щаблях соціального стану та рівнях духовного розвитку людини. Усі дослідники відзначають, що заздрість – дуже сильне почуття, що спонукає людину до

найрізноманітніших дій. Заздрощі можуть бути стимулом для руху вперед, а можуть цілком керувати людиною, диктуючи їй певні дії, що штовхають її на скоєння злочину.

## **1.2. Психологічні механізми функціонування заздрісності**

Розшарування суспільства на успішних та неуспішних із демонстрацією власних досягнень у соціальних мережах у перших викликає почуття переваги, у других – почуття дискомфорту, невдоволення, несправедливості, ворожості. Заздрість як прояв негативних емоцій у ситуації соціального порівняння властива багатьом людям, проте спрямованість негативу може бути націлена як на більш успішних конкурентів, так і на себе самого як на людину, що не реалізувалася, і тому є скривдженою чи винуватою. В обох випадках почуття, породжене фрустраційною потребою, прагне до компенсації або шляхом самореалізації, або через заподіяння шкоди більш успішному.

Заздрість зазвичай концептуалізується як хвороблива емоція, яка включає переконання, що (а) комусь не вистачає бажаного об'єкта, який є в іншої людини, і (б) бажаний об'єкт є важливим для самооцінки або конкурентної позиції людини. Заздрість уключає мотивацію зменшити біль, який вона завдає, і покращити своє відносне становище [124, с. 26].

У межах теорії емоцій заздрість, як правило, зображується як антисоціальна емоція, оскільки відносини між заздрісником і суперником вважаються чисто антагоністичними [99]. J. Crusius, M.F. Gonzalez, J. Lange, та Y. Cohen-Charash у своїй праці стверджують, що заздрість передбачає відчуття нас самих. По-перше, автори вважають, що ворожа заздрість викликана почуттям безсилля заздрісника в поєднанні з його уявленням про те, що принцип рівності було порушено. По-друге, дослідники вводять поняття «гетероіндуковані самосвідомі емоції», зосереджуючись на парадигматичних випадках сорому або гордості за когось іншого. Заздрість

психологи описують як гетероіндуковану самоусвідомлену емоцію, стверджуючи, що безсилля, яке відчуває суб'єкт, зумовлює саморефлексивність емоції, а суперник, як визнаний член групи, впливає на самооцінку суб'єкта. Автори доходять висновку, що суть заздрості – це претензія на повагу: заздрісник жадає поваги, яку його референтна група надає супернику. Оскільки під час заздрості суб'єкт уявляє себе членом групи, до якої також належить інший, дослідники наголошують, що заздрість є соціальною емоцією, оскільки вона передбачає відчуття самих себе [131].

Лише кілька теоретичних статей [171, 184, 186], опублікованих досліджень [122, 267] припустили та/або виявили, що заздрість також приводить до бажаних реакцій.

Науковці розглядають заздрість як психологічний біль [290] і ворожі почуття [112, 278]. Біль є наслідком відсутності ресурсу, пов'язаного з Его, і того, що суб'єкт поступається іншим щодо цього конкретного ресурсу [224, 245, 247, 283, 289, 293], що шкодить самооцінці людини [283]. Іншою причиною болю є сприйняте порушення принципу «треба» – того, як усе має бути [185, 289]. Таким чином, біль є сукупністю неприємних емоцій, таких як гнів [225], нещастя, несхвалення емоції [247], образа, неповноцінність [286], сором і почуття провини щодо власної неповноцінності [245, 278], розчарування [264] і депресія [283]. Зважаючи на те, що психологія заздрощів є відносно новою проблематикою в науці, категоріальний апарат, методологічні підходи досить часто є спірними та суперечливими.

У структурі заздрості зазвичай виділяють суб'єкт заздрості (той, хто заздрить), об'єкт заздрості (той, кому заздрять) і предмет заздрості (те, чого бажають) [33].

Згідно з психоаналітичною концепцією Г.Х. Зайдлера заздрість виникає разом зі спробою відновлення приналежності, цілісності, нарцисичного весилля. Предмет заздрості насамперед переживається як суттєвий елемент індивідуальності, особлива афективна якість або вираз самовизначеності

об'єкта заздрості [90]. При цьому об'єкт заздрості виявляється не просто прикладом для наслідування, а володарем того, чого не вистачає самому заздріснику, що нібито має належати йому по праву й дозволить відновити втрачену всемогутність. Таким чином, суттєві елементи обов'язкових для себе цінностей і цілей, необхідних для ідеального ставлення до себе, заздрісник бачить у якостях іншої особи або приписує їй, але при цьому переживає як частину себе, і вони повинні бути присвоєні шляхом інтроєкції [110].

Об'єкт заздрості може бути конкретним і абстрактним. Конкретним об'єктом заздрісників може бути будь-яка людина, що володіє предметом заздрості, найчастіше це родич, знайомий, сусід, колега по роботі. Абстрактними об'єктами можуть бути певні категорії людей: художники, артисти, письменники, музиканти (за наявності в заздрісника відповідного інтересу) тощо [226, 230].

Особливий зв'язок поєднує *заздрість і нарцисизм* [90, 104]. У Книзі Буття Каїн, перший нарцис, убиває свого брата Авеля в нападі заздрості. У сучасній психіатричній «Біблії» (DSM-5) діагностичні критерії нарцисичного розладу особистості сформульовані таким чином: «часто заздрить іншим або вважає, що інші заздрять йому чи їй». Зв'язок між заздрістю (бажанням/вимаганням заздрості до себе та/або примусовою заздрістю до інших) і нарцисизмом був визнаний задовго до підтвердження в офіційних психологічних дослідженнях. Він проливає світло на важливе значення для нарцисизму управління соромом [255].

*Сором і заздрість* – знайомі емоції. Коли нас соромлять, ми відчуваємо пригнічене усвідомлення нашої істотної невідповідності, невдачі чи зла. Існує глобальне відчуття невідповідності неявним моральним стандартам. Особа, яку присоромлено, хоче сховатися або уникнути уваги, або звинуватити інших у недоліках. Під час заздрості увага звертається на зовнішній об'єкт або фокус. Можливо, багатство, успіх, досягнення чи щастя



іншої людини викликає нашу заздрість. Ми відчуваємо гнівну досаду, образливу тугу під час порівнянь, у яких програємо. У первісному випадку Каїна його заздрість викликала вбивчу лють, коли він побачив, що відповідь Бога на жертву Авеля була більш прихильною, ніж на його власну [135].

*Нарцисизм* розвивається всередині структури особистості, спрямованої на уникнення контакту із соромом. З огляду на явний виклик сорому існує підвищена увага до підтримки завищеного почуття власної гідності. Незважаючи на те, що нарцисизм є захистом, він має психологічну ціну. Заклопотаність самовдосконаленням вимагає не тільки зусиль і енергії, але й відчайдушної підтримки позитивної самооцінки. M.D. Back із колегами [90] запропонував модель, яка розрізняє два виміри нарцисизму: захоплення та суперництво. Автори припустили, що головна мета нарцисів – збереження грандіозного «я» – досягається двома окремими шляхами, які характеризуються різними когнітивними, афективно-мотиваційними та поведінковими процесами. Психологи довели, що нарцисичне захоплення та суперництво є позитивно корельованими вимірами, але вони мають помітно різні номологічні мережі та чіткі внутрішньо- та міжособистісні наслідки. Нарцисичне захоплення та суперництво виявили унікальний зв'язок із нарцисичним описом особистості (NPI), Великою п'ятіркою, самооцінкою, патологічним нарцисизмом та іншими пов'язаними з нарцисизмом рисами, такими як макіавеллізм, психопатія, самовдосконалення та імпульсивність [90].

S. Braun, N. Aydin, D. Frey та C. Peus [104] описують нарцисизм як відносно стабільний фактор індивідуальних відмінностей, що характеризується сумішшю «грандіозності, самозакоханості та завищених поглядів на себе» [110, с. 269]. Нарцисичне лідерство виникає, коли дії лідерів головним чином мотивуються їхніми власними егоманіакальними потребами та переконаннями, які витісняють потреби та інтереси учасників та інституцій, якими вони керують [110].

Дослідники бізнес-психології стверджують, що наслідки заздрості для функціонування організації є згубними [286], включають моральне відчуження та соціальний підрив [141], а також віктимізацію високоєфективних колег [205]. Відповідно дослідники бізнес-етики назвали заздрість аморальною емоцією [228].

Через обмежені організаційні ресурси [126] і численні можливості для соціального порівняння [279, 280] заздрість розвивається майже природно в організаційних умовах. Переживання заздрості викликане відчуттям несправедливості і несприятливим висхідним соціальним порівнянням [161] з іншими, які володіють чимось, чого людина бажає [126]. Нарцисизм лідера викликає негативні емоції (злісну заздрість) і контрпродуктивність співробітників [104]. Існує німецьке слово, яке доречно застосувати для розгляду так званої злісної заздрості – *schadenfreude* [154–156]. Це означає отримувати задоволення від нещастя інших, свого роду захват від падіння наших так званих друзів і знайомих [154–156].

Виділяють такі типи заздрісного реагування на переваги іншого:

- заздрість-неприятнь – домінують почуття озлобленості, гніву, роздратування, ненависті до того, хто домігся більшого;
- заздрість-зневіра, що супроводжується почуттями образи, смутку, відчаю [33]

У суспільстві у зв'язку з культивуванням матеріальних цінностей прояви заздрості можна спостерігати в різних соціально-демографічних групах. Категорія «цінності» акумулює базові уявлення особистості про те, що для неї є найбільш значущим. М. Рокич визначає цінність як стійке переконання в тому, що обраний спосіб поведінки суб'єкта є соціально кращим протилежному способу поведінки [180]. Відповідно до його концепції загальна кількість цінностей, які є надбанням суб'єкта, порівняно невелика. Люди різною мірою мають одні й самі цінності, організовані в системи. Залежно від рівня проявів заздрісності особистості ціннісні

орієнтації варіюватимуться [180]. N. Gorshenina вивчала виявлення взаємозв'язків рівнів заздрісності особистості та ціннісних орієнтацій. Для дослідження ціннісних орієнтацій було використано однойменну методику М. Рокича, представлену ієрархією цінностей, отриманих за допомогою ранжирування термінальних та інструментальних цінностей [257]. У дослідженні взяли участь 50 студентів очного відділення різних факультетів. Авторкою було з'ясовано, що серед респондентів виявилися різні рівні заздрісності особистості, при чому *кожен із них мав свої цінності*. Крім того, дослідниця емпіричним шляхом дійшла висновку, що *рівень заздрісності визначає і життєву спрямованість* [180]. Ієрархія цінностей респондентів із високим та середнім рівнем заздрісності виявилася спрямованою на індивідуально-особистісний простір, тоді як ієрархія цінностей респондентів із низьким рівнем – на особистісний та соціальний простори [180].

Логічним ракурсом розгляду заздрісності є її вивчення в семантичному полі *справедливості/несправедливості та помсти* [288]. Три суспільних феномени: справедливість, заздрість і помста, що вивчаються різними науками, останнім часом ґрунтовно досліджуються фізіологією та генетикою. Справедливість, заздрість та помста пов'язані одна з одною, хоча й не однозначно. Насамперед, поняття, що відображають ці явища, не належать до одного ряду. Справедливість/несправедливість – це норма чи оцінка людських відносин. Заздрість – це емоція чи почуття залежно від того, наскільки вона опанувала людиною. А помста – це дія. Тому справедливість і помста – це соціальні явища, які мають природні причини, а заздрість – суто природний феномен, адже психіка людини природна, але оскільки людина перебуває в системі громадських відносин, наслідки помсти, її оцінка, її об'єкти та її предмети мають соціальний характер [288].

Справедливість – загальна моральна санкція спільного життя людей, розглянута головним чином у ракурсі бажань, інтересів, обов'язків, що перетинаються; спосіб обґрунтування та їхнього спільного існування в межах

єдиного соціального простору [288]. Цим різниться широке та вузьке значення цього поняття. У широкому сенсі справедливість – це «людські стосунки, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам» [6, с. 1376]. У спеціальному, вузькому, значенні слова справедливість є «морально санкціонованою пропорційністю в розподілі вигод і тягарів спільного життя людей, ступенем досконалості самого способу кооперування діяльностей та взаємного врівноваження конфліктуючих інтересів» [288].

Аристотель виділяв розподільну (дистрибутивну) та зрівнювальну (ретрибутивну) справедливість. Перша виходить із гідності особи та виявляється в розподілі, з одного боку, благ, до яких він уключав майно, почесні тощо, з іншого – тягот та обов'язків. Причому можна розподіляти або порівну, або за заслугами, або за потребами. Зрівнювальна справедливість виявляється незалежно від гідності людини. Під нею філософ розумів або обмін речей (чи ринкові відносини, справедливі тоді, коли плата за них відповідає їх цінності) або покарання, яке здійснюється незалежно від майнового чи соціального статусу злочину [4]. Зрівнювальна справедливість також відповідає справжній справедливості. Коли великі групи людей почали усвідомлювати, що їм нерівність коїться з іншими великими групами несправедливо, почали з'являтися теорії, у яких переважає, за термінологією Аристотеля, прагнення до зрівнювальної справедливості. Основний час виникнення таких теорій – друга половина ХХ ст. У 1965 р. Дж. Адамс опублікував свою теорію справедливості, згідно з якою люди хочуть того, щоб їхній внесок («вхід») у справу та дохід («вихід») були рівнозначними внеску та доходу інших людей [81]. Під внеском він розумів час, витрачений на справу, кваліфікацію тощо, а під доходом – зарплату, кар'єру тощо [81, с. 267-299]. Поняття справедливості він застосовував лише до виробничих відносин. Дж. Адамс відмічає, що для того, щоб визначити, чи відповідає наш дохід внеску, тобто чи справедливий він, ми порівнюємо його із внеском

та доходом інших людей, які належать до тієї ж групи, що й ми. Ця група отримала назву «група порівняння» [81].

Близькою до цієї теорії є концепція «обділеності» (relative deprivation theory) Ф. Кросбі [277], який звернув увагу на те, що почуття *обділеності* виникає насамперед через виявлену різницю між тим, що отримуємо ми та отримують інші члени групи, з якою ми себе порівнюємо. Із цих теорій у Сполучених Штатах Америки проведено безліч досліджень, які з'ясовують, хто з ким себе порівнює та як оцінюють результати порівняння: як справедливість чи обділеність [279, 280]. Про відносну депривацію писали також Iain Walker та Heather Jean Smith [307].

Carolina Izquierdo досліджувала народні уявлення про справедливість і заздрість. Авторка зауважує, що уявлення про справедливість виникають у людей певною мірою незалежно від етичних і правових норм, що панують, і часто народні уявлення значно відрізняються від цих норм, що, безумовно, говорить про наявність у них природних передумов [197].

Природною передумовою справедливості виступає і прагнення рівності, на яку вказували філософи. Про це також пише Аарон Бен-Зів [97], який зазначає, що в людській душі закладено глибоке прагнення до рівності, що в ній ще первісною кам'яною сокирою був висічений напис, що не стирається: всім порівну [97].

Община і рід могли існувати лише за умови дотримання рівності, крім вождів і шаманів [197]. Саме природним прагненням підтримувати систему ієрархії, що склалася, пояснюється те, що люди порівнюють свої доходи та інші переваги з тими, хто стоїть з ними на одному щаблі: робітник – з іншим робітником, учитель – з іншим учителем тощо [97].

Психологи та філософи, що аналізують заздрість, пропонують *класифікацію чинників її виникнення*. Зазвичай виділяють внутрішні та зовнішні фактори, виокремлюють також природні та соціальні [221].

Ті фактори, які дослідники заздрості називають внутрішніми, здебільшого є природними. Егоїзм і себелюбство – прояви інстинкту самозбереження, вони мало стримуються в людей, які генетично позбавлені емпатії або мають її малою мірою. Марнославство та надмірне честолюбство – прояви природної потреби у високому щаблі в груповій ієрархії. Природним фактором є також потреба в комфортному житті. Кожен організм прагне економити свою енергію, яка може стати в нагоді в екстремальній ситуації, тому людина заздрить тому, чие життя є більш комфортним, і тут уже природний фактор доповнюється соціальним [296].

Іншими природними причинами заздроців можуть виступати незадоволення сексуальних потреб, потреби в гармонійному сімейному житті, материнського та батьківського інстинкту. У важких умовах життя причинами заздроців стають незадоволені вітальні потреби – у їжі, воді, теплі, безпеці. У цій ситуації заздрість, що опанувала великі групи населення, загрожує соціальними потрясіннями [310].

Основним із соціальних чинників виступає повага, шанування тих, хто досяг великих успіхів. Тобто заздрісник незадоволений тим, що повагу відчують не до нього, а до тих, кого він вважає не більше, а часом менш гідними [291].

Вище зазначалося, що заздрість виникає під час порівняння свого становища зі становищем інших. Починаючи від Аристотеля, багато філософів і психологів стверджують, що порівняння здійснюється саме з представниками групи, які мають однаковий статус, адже близькість створює кращі умови для порівняння, робить життя іншої людини більш доступним для огляду. При цьому чим менша дистанція між заздрісником та об'єктом заздроців, тим сильнішою є заздрість [97]. Таке порівняння має і природні, і соціальні витоки, адже потреби – ті самі, про які йшлося вище, а образа більша, бо мета здається більш досяжною [97].

Але й велика різниця в соціальній ієрархії може викликати заздрість. Автори абсолютно справедливо пишуть: «Як уникнути заздрості дитині з малозабезпеченої сім'ї, яка бачить, наскільки велика різниця між її обмеженими можливостями та перспективами, що відкриваються перед іншими дітьми? Чи може безробітний хлопець дивитися без заздрощів на синів великої багатой сім'ї, які відвідують приватну школу? Чи можливо, щоб робітники та ремісники не заздрили учням інститутів та університетів, які прокидаються, коли їм завгодно, мають час на читання, для роздумів, користуються нагодою, щоб взяти участь у дискусії та заявити про свою політичну позицію?» [81, 83, 87, 97]. Усе це соціальні чинники заздрості, хоча тут можуть відіграти роль і природні відмінності в здібностях.

Заздрість пов'язана з почуттям справедливості, але різні автори цей зв'язок бачать по-різному. У всіх культурах заздрість вважається почуттям ганебним, а прагнення справедливості, навпаки, високим і гуманним. Однак між благородною жагою справедливості та підлим почуттям заздрощів багато спільного. Усі визнають, що заздрість – почуття неприємне, ганебне та руйнівне. Це ознака слабкості, і мало хто з людей відкрито визнає, що він заздрісник. З іншого боку, заздрість є відчуттям допущеної щодо людини несправедливості. Якщо основою заздрощів є прагнення відновити справедливість, її слід було б визнати цілком допустимим і навіть шляхетним почуттям. У тому, як усі культури одностайно засуджують заздрість і так само одностайно підносять справедливість, міститься парадокс. Одне з двох: або заздрість не така погана, або справедливість не така добра [288].

Проте зв'язок між заздрістю та справедливістю може виглядати й дещо інакше. Адже іноді заздрісники частково мають рацію – у тих ситуаціях, коли успіх випав комусь випадково; але «несправедливість», що виникає тут, іде не від інших людей, а від випадку, як-то кажуть, від долі. Образа на щасливчиків у цій ситуації не матиме підстав. Тому поняття

«справедливість/несправедливість» слід відносити лише до людських стосунків [288].

Не всі люди у своїй «чорній» заздрості переходять на рівень діяльності. Менш рішучі тримають заздрість у собі, мовчки переживаючи, або ж їхня діяльність обмежується розмовами з іншими людьми про те, що з ними вчинили несправедливо або ж про те, що «об'єкт заздрості» (уголос ці слова не вимовляються) недостойний того, що отримав. Коли ж такі слова (часто в грубій формі) звернені безпосередньо до об'єкта заздрощів, їх можна вже розглядати як діяльність, спрямовану на реальне позбавлення об'єкта заздрощів «його предмета переваги». А діяльність як результат «білої» заздрості полягає в самовдосконаленні [288].

Існують і вікові особливості заздрощів. Часто заздрість виникає до братів та сестер. Молодші заздять перевагам старших, а ті, у свою чергу, заздять молодшим, бо батьки ставляться до них з більшою увагою та трепетом [282]. Якщо діти часом заздять силі та іншим перевагам, які дає вік, то для зрілих та літніх людей предметами заздрості є молодість та здоров'я. Здоров'я може бути предметом заздрості і для молодих, але в такому разі критерієм є відмінність у генетичних і набутих особливостях організму. За цим критерієм предметом заздрості можуть бути сила та краса, хоча в часі ці природні феномени стають досить легко соціально коригованими.

Заздрість можуть відчувати і до закоханих, і до тих, кого люблять, оскільки кохання приносить позитивні емоції.

Структура суб'єктів, об'єктів та предметів заздрості залежить і від такого природного чинника, як проживання в конкретному географічному або кліматичному регіоні. Не меншого значення набувають і соціальні засади класифікації об'єктів заздрості. Це перш за все приналежність до різних країн, епох та соціальних верств.



Структура соціальних предметів заздрості здебільшого має природні передумови: інстинкт самозбереження, прагнення власності, зокрема власності на територію, на близьких, прагнення успішності, прагнення належати до сильної групи. Отже, предметами такої заздрості будуть гроші, комфортні умови існування, предмети побуту, засоби пересування, проживання в місцевості, що має високий статус (наприклад, у столиці, в елітному районі, за кордоном), дружина (чоловік), діти, кар'єра, успішність дітей, друзі, приналежність до сильної групи, статус, влада тощо. Усе перераховане – предмети гордості одних та предмети заздрощів інших [133].

У філософській та психологічній літературі подано різні *класифікації різновидів заздрості*. Заздрість відрізняється, по-перше, за цілями, які ставить собі заздрісник. Тут найвідомішою є позиція І. Канта, який виділяв «чорну» (ще її називають злісною) заздрість, що супроводжується прагненням позбавити блага іншого й просто недоброзичливістю. Дуже популярним є виділення «білої» (захопленої або змагальної) заздрості. У разі злобної заздрості людина хоче принизити іншого (до власного рівня або нижче); у разі захопленої заздрості – хоче підняти себе (стати такою, як інша людина) [138]. Наявність злобної заздрості свідчить про нездатність заздрісника досягти того рівня, на якому знаходиться інша людина; це прояв свого безсилля. Ще одна причина «чорної» заздрості – «каузальна помилка», тобто сприйняття людини, що має перевагу, як причини власних невдач і пониженого становища [295].

«Людина, скривджена життям, відчуває бажання справедливо помститися йому – тобто помститися всьому світу. Дурний ненавидитиме розумних. Злий – добрих. Бідний – багатих. Самотній – улюбленців жінок» [156]. Однак у такому викладі практично всі люди постають заздрісниками. Але це не так. Високо моральні люди радіють успіхам інших, або принаймні засмучуючись від чужих успіхів, розуміють, що ці успіхи заслужені й прагнуть досягти того самого. Слід розрізняти тих, хто заздрить

у певний момент і тих, хто заздрить постійно, тому що до перших належать усі люди. Кожен із нас часом заздрить, це природно, і здорова, «біла» заздрість є гарним стимулом до розвитку. А люди, які роблять заздрість сенсом життя, ніколи не зможуть бути щасливими. Або відчують патологічну форму щастя, дізнавшись про невдачі своїх суперників. Це явище називають зловтіхою або злорадством [154].

Відчують задоволення від заздрощів інших зазвичай люди зі зниженою самооцінкою [138]. Зловтішання найчастіше виникає в тих, хто раніше сам відчував заздрість та приниження. Тепер же, досягнувши успіхів, він зловтішається тому, що інші таких успіхів не досягли й змушені заздрити у свою чергу. Тобто зловтіха може бути випробувана в разі неуспіхів інших або за власних успіхів, досягнутих після реального чи уявного приниження.

Говорячи про «білу» та «чорну» заздрісність, слід брати до уваги, що йдеться про один і той же психологічний еволюційний механізм, що відрізняється лише за ступенем прояву, який у свою чергу залежить від темпераменту та психологічного складу в цілому, а також від рівня податливості людини вихованню.

*Природними складовими заздрості та її наслідками є негативні фізіологічні та психологічні реакції.* Р. Kutter зазначає: «Заздрість може виродитися у самобичування. Інтенсивне самобичування може викликати фізичні симптоми. Людина «блідне від заздрощів», оскільки стискаються кровоносні судини та підвищується кров'яний тиск; людина «жовкне від заздрості», оскільки кров насичується жовчю» [210].

Якщо ж людина приховує свої здобутки чи багатство, то однією з причин цього може бути страх перед заздрістю інших, унаслідок якої можна втратити свої переваги. Але причиною може бути й виховання, що наполягає на тому, що хвастощі – погана риса, і людині важко визначити, чи буде повідомлення про свої перемоги хвастощами або просто інформацією. Сама

ж заборона на хвастоці є наслідком общинної вимоги не виділятися з групи, заснованим на її природній потребі в самозбереженні [ 211].

Чи існують люди, повністю позбавлені заздрості? Виходячи з того, що це еволюційна, генетично властива людині якість, можна однозначно відповісти, що ні. Хоча існує різний рівень заздрості, що визначається генетично. Виховання не може знизити цей рівень, може лише привчити боротися зі своєю заздрістю та виявляти її відкрито. Якщо ж увияти людину повністю позбавлену цього почуття, то вона буде прикладом генетичної аномалії, що не має стимулу до розвитку [210].

Заздрість і відчуття несправедливості є двома основними причинами помсти, і в цьому проявляється їхній взаємозв'язок. Проте ~~далеко~~ не завжди ці почуття викликають помсту. Прагнення боротися зі своєю заздрістю гідне поваги. Ця суто соціальна потреба – результат виховання – накладає обмеження на природну потребу негайно змінити ситуацію, що викликає заздрість. Однак у людей із «чорною» заздрістю виникає потреба в помсті. Заздрість, як і відчуття несправедливості, викликає страждання. Можливо, тут проявляється той самий психолого-фізіологічний механізм: будь-який прояв переваги інших спочатку сприймається як несправедливість. Відмінність полягає в тому, що аналіз, заснований на логіці та соціальному вихованні, приводить іноді до висновку, що переваги є справедливими. Якщо ж індивід вважає перевагу несправедливою, то залежно від ступеня почуття та рівня самооцінки він може зазнати або почуття приниження та слабкості, або недоброзичливості до опонента, або бажання помсти [210].

Оскільки відчуття несправедливості є болісним, можна стверджувати, що воно пов'язане з біохімічними процесами в організмі. Те ж саме можна сказати й про почуття полегшення в результаті відновлення справедливості або почуття зловтіхи, що виникає іноді до тих, хто допускав раніше несправедливість. Бажання відновити справедливість часто буває дуже сильним, породжуючи злопам'ятність і потребу помсти. Природна основа

злопам'ятності була нещодавно виявлена швейцарськими неврологами, які дослідили зв'язок між злопам'ятністю та геном, що відповідає за роботу гормону норад-леналіну – ADRA2B [288].

Р. Kutter дає таке визначення помсти: «Помста – це особлива форма ворожості, для якої характерною є затримка у прояві безпосередньої агресії. Мета помсти – відплатити за заподіяні страждання. Тому є підстави стверджувати, що лейтмотивом ненависті, яку відчують молоді люди до старших та жінки до чоловіків, є помста. Чим більш серйозною є образа, тим сильніше бажання за неї помститися. Подібні почуття цілком виправдані та зрозумілі» [210].

Незрозуміло, чому Р. Kutter пише про молодь та жінок, адже чоловіча помста також буває із затримкою. Звичайно, із психологічної точки зору можна пояснити, чому чоловік частіше мстить відразу після образи або гострого переживання заздрощів, а жінка може чекати слушного випадку роками. Уся справа в гормонах, що різняться в чоловіків та жінок. Можливо, тому жіноча помста буває хоч і набагато рідшою, ніж чоловіча, але витонченішою та більше запам'ятовується. У той же час затримка помсти може виявитися корисною: багато хто поступово «холоне», пробачає кривдників, бажання помсти проходить, і лише дуже сильна образа чи заздрість підтримує це бажання.

Тут слід згадати поняття «ресентимент», запроваджене у філософії Ф. Ніцше, під яким розуміється нове переживання колишнього негативного почуття, унаслідок чого воно посилюється. Ф. Ніцше вважав, що головною причиною ресентименту є слабкість, що породжує рабську мораль [55].

Явище ресентименту викликає складна структура причин. Перша природна причина – це потреба відповісти або на агресію, або на несправедливість; або потреба покарати ту людину, яка викликає болісну заздрість. Друга – усвідомлення своєї слабкості порівняно з бажаним об'єктом агресії. Ця слабкість може бути фізичною або полягати в нижчому

ступені суспільної ієрархії, отже, тут прослідковується й соціальна передумова. Протиріччя між цими чинниками призводить до ресентименту. Сама собою відстрочка реакції – еволюційний продукт, оскільки особина, яка намагається напасти на сильнішого, рідко дає потомство. Подальша доля почуття залежить від особливостей психіки людини. Її нереалізована агресія може перейти в ресентимент, а може поступово зійти нанівець [56].

До природних причин цього феномена додаються й соціальні. Суспільна мораль, пригнічуючи внутрішньовидову агресію, по суті сприяє ресентименту, хоча такої мети не ставить. Мораль вимагає любити ближнього, але якщо образа сильна, людина змушена її приховувати. Однак і ця соціальна причина має природну передумову, оскільки, як ми знаємо, у тваринному світі існує інстинктивна заборона на внутрішньовидову агресію. На підставі вищевикладеного можна стверджувати, що помста – це затримана реакція – відповідь на страждання, спричинені несправедливістю чи заздрістю, які не можна подолати жодним іншим способом, окрім агресії [287].

Прагнення справедливості підтримує мораль. Чим більше люди дотримуватимуться спільно вироблених принципів справедливості, тим більш досконалим, гуманним буде суспільство. Заздрість дає людині та громадським групам мотивацію для самовдосконалення, є природною основою змагальності та конкуренції і тим самим – потужним стимулом розвитку в усіх сферах суспільства (науки, промисловості, мистецтва, створення предметів комфорту тощо). Але заздрість, яка повністю поглинула людину, за законом переходу кількісних змін у якісні стає «чорною» і призводить або до психосоматичних захворювань, або до помсти. Помста, як уже зазначалося, має дві причини. Перша – порушення принципу справедливості. У цьому разі позитивна роль полягатиме в тому, що її можливість здебільшого зупинятиме тих, хто має намір чинити несправедливо. Хоча суспільство виробило більш цивілізовані, ніж помста,

способи покарання за несправедливість, вони не завжди є дієвими. Друга причина помсти – «чорна» заздрість, і в неї немає жодних позитивних сторін, проте подолати її буде неможливо через її природний характер, якщо тільки людство не почне використовувати методи генної інженерії [174].

Головна теза праці F.D. Barth полягає в тому, що *роль самооцінки як мотиватора та реакції на почуття заздрості* ще недостатньо досліджено [91].

Традиційні об'єктно-інстинктивні пояснення, як правило, зменшують усвідомлення важливості самооцінки в досвіді заздрості. Зосередження уваги на потягах або повторенні ранніх моделей об'єктних відносин не завжди враховує значення циклу, у якому порушена самооцінка призводить до заздрості, складові частини якої можуть завдати подальшої шкоди самооцінці, що призведе до ще більшої заздрості тощо [91].

### **1.3. Концептуалізація феномену заздрості в новітніх психологічних дослідженнях**

Як уже зазначалося, протягом тривалої історії дослідження заздрості, вона отримувала численні визначення. Заздрість розглядали як специфічне ставлення до іншої людини, як рису особистості, як систему відносин, переживань, емоцій і почуттів, мотивацій і властивостей тощо. Нещодавній сплеск наукової уваги до такого психологічного феномена, як заздрість, приніс із собою низку досліджень, що розрізняють «доброякісну» та «злісну» заздрість. «Злісна», або «чорна», заздрість передбачає мотивацію завдати шкоди особам, яким заздять, що призводить до соціально небажаних реакцій. Автори інших праць наполягають на розгляді заздрості як концептуалізованої та унітарної конструкції, що може призводити до широкого спектра реакцій як соціально бажаних, так і небажаних, залежно від особистих і ситуаційних модераторів. Аналіз новітніх психологічних праць із зазначеної проблематики показує, що в науковій літературі існують

суперечливі погляди на природу заздрості та місце цього феномена в міжособистісних відносинах.

А. Meier інтерпретує заздрість як хворобливе переживання, викликане чужим успіхом, що має «доброякісні» та «злроякісні» прояви [232]. G.M. Foster підкреслює загальнокультурний характер заздроців, що актуалізується соціальним порівнянням [166]. Заздрість важливо розглядати в психологічному плані, оскільки вона належить до ворожих емоцій, які спонукають до агресивної поведінки. Ворожа природа заздроців відкривається в багатьох злочинах, міжгрупових конфліктах. Ряд авторів розглядають заздрість як порушення соціальної норми [274]. Багато вчених тлумачать заздрість як емоцію, що часто виявляється в діловій сфері [235, 304, 305]. Негативні прояви почуття заздрості згубно позначаються на міжособистісних стосунках, які деструктивно впливають на ефективність роботи співробітників [235, 304, 305].

R.H. Smith зазначає, що короткочасний інтенсивний спалах заздрості може розкрити глибинні комплекси й стати нав'язливим почуттям, що поглинає енергію [278]. На думку W.G. Parrott, ворожий компонент заздрості включає: почуття неповноцінності, хворобливу тугу, суб'єктивну несправедливість. Заздрість є невдоволенням і бажанням володіти іншими [245, 246, 247].

Цікавий погляд на проблему заздроців запропонував К. Таї з колегами у своїй праці «Заздрість як біль» у руслі трансакційного підходу [289]. Хоча заздрість характеризується образою, ворожістю та злою волею, учені почали досліджувати «доброякісні» прояви заздрості. Автори доводять, що суть заздрості зміщують з її наслідками та трактують її як біль «за чужу гарну долю». Ця реконцептуалізація дозволяє заздрості призводити як до позитивних, так і негативних наслідків. К. Таї з колегами досліджує, яким чином заздрість впливає на міжособистісну поведінку та результативність

роботи залежно від основної самооцінки, референтних когнітивних здібностей і передбачуваної організаційної підтримки [289].

Yochi Cohen-Charash та Elliott Larson припускають, що дослідження окремо «доброякісної» та «злісної» заздрості призводить до змішування власне заздрості з її наслідками, що викликає плутанину та погіршує розуміння цього феномена [125], хоча думка про те, що порівняння з будь-якою перевагою може призвести до двох різних форм заздрості, має досить довгу історію [245, 251, 252]. Основна ідея полягає в тому, що «доброякісна» заздрість спонукає людей наслідувати більш успішних інших, тоді як «злісна» передбачає бажання, щоб інші втратили свою успішність.

«Доброякісна» заздрість зазвичай передбачає більше позитивних думок про тих, хто має переваги, перевершує інших, розглядає бажання вдосконалюватися і тенденції до висхідних дій. «Злісна» заздрість передбачає низьку оцінку гідності іншого та ворожі думки, почуття й тенденції до дій. Проте «доброзичлива» та «злісна» заздрість досить часто в проведених дослідженнях перетиналися: обидві спричиняли хворобливу неповноцінність щодо висхідного порівняння з подібними іншими [128, 298], відрізняючись від захоплення (яке має позитивну валентність) і обурення (яке не вимагає неповноцінності).

Зважаючи на те, що заздрість містить різні конструкції, нескладно передбачити наявність систематичних варіацій щодо того, як різні компоненти заздрості співвідносяться один з одним. Дослідження диспозиційних схильностей відчувати заздрість [119, 212, 215, 266, 287] пропонують двофакторні рішення, що підтримують подвійну концептуалізацію.

Для епізодичної заздрості Cohen-Charash також знайшла двофакторне рішення, яке можна інтерпретувати як таке, що відповідає подвійному підходу [122]. У праці «Епізодична заздрість» заздрість розглядається як неприємна емоція, яка виникає в результаті конкретного негативного



соціального порівняння. Авторка пропонує перевірений та перехресно підтверджений новий показник, призначений для її оцінювання. За результатами проведеного дослідницею вивчення епізодична заздрість складається з компонента почуття та компонента порівняння; і відрізняється від несправедливості, захоплення та конкуренції. Компонент почуттів виявляється тісно пов'язаним із негативними емоційними реакціями (тривога, депресія, негативний настрій, ворожість) і поведінковими реакціями (заподіяння шкоди іншому, створення негативної робочої атмосфери). Компонент порівняння співвідноситься з поведінкою, спрямованою на покращення свого становища [122].

Ворожі почуття можуть виникати з різних причин, наприклад, пов'язувати власну неповноцінність із простою присутністю іншого, якому заздять, і бажати, щоб розрив, який викликає неповноцінність, зник разом із іншим [112], або сприйняття відносних переваг іншої людини чи власних на фоні відносно нижчого статусу як несправедливих [277, 283]. Проте, навіть якщо заздрісні особи можуть відчувати ворожість до тих, кому заздять, це не означає, що вони обов'язково будуть мотивовані завдати шкоди тим, кому заздять [189, 233].

У той час як деякі дослідники стверджують, що заздрісники відчують, що вони не спроможні досягти ресурсу й можуть усунути неповноцінність лише ворожими способами, фактично забираючи ресурс у того, кому заздять [233], інші вважають, що заздрість передбачає надію отримати ресурс [222, 225], що може привести до неворожих реакцій. Проте інші відрізняють емоцію заздрості, переживання заздрості від її різноманітних наслідків [289]. Зокрема, професорка Каліфорнійського університету Y. Cohen-Charash наполягає на тому, що ані еволюційний підхід, ані підходи з точки зору соціального порівняння не зображують ворожі реакції як невід'ємний результат заздрості [124]. Дослідниця вважає, що заздрісні люди можуть усунути розрив і зменшити біль різними

способами, більшість яких не є ворожими [124]. Тобто всупереч трактуванню болю та ворожості як різних підходів до заздрості (заздрість як біль або заздрість як зло) Y. Cohen-Charash розглядає і біль, і ворожість як такі, що належать до одного підходу [124].

Заздрість у сучасних наукових міркуваннях виступає складною, формуючою або сукупною конструкцією, оскільки вона спричинена поєднанням почуттів, уявлень, мотивацій та інших компонентів, які зазвичай складають емоцію [124]. Заздрість не виникає, якщо один із цих компонентів відсутній. Так, люди можуть відчувати біль і ворожість без соціального порівняння, наприклад, коли мета заблокована [99] або має місце несправедливе ставлення [123]. Так само висхідні соціальні порівняння можуть викликати інші емоції, ніж заздрість, такі як захоплення, гордість [292] або щастя за іншого [124].

Не можна не погодитися з тим, що концептуалізація та операціоналізація заздрості мають охоплювати її різні компоненти, ураховуючи, що заздрість може складатися з різних емоцій [247], когнітивних здібностей [112, 222] і впливу тенденцій [185, 222].

Деякі напрями досліджень підтримують подвійну концептуалізацію й часто прямо суперечать унітарній моделі заздрості. Один із таких підходів акцентуалізується на різних словах, які в багатьох мовах відображають цю відмінність. Наприклад, учасники пригадали епізоди «доброякісної» та «злісної» заздрості, викликані відповідними голландськими [298, 302] та німецькими [128] словами. Розглянуті епізоди відрізнялися компонентами, які визначають емоції в різних теоріях: пізнання, почуття, цілі та тенденції до дій.

Однією з причин поділу заздрості на «доброякісну» та «злісну» є той факт, що деякі мови мають окремі слова для «доброякісної» та «злісної» цих видів заздрості. Наприклад, польське слово *zazdros'c'* можна перекласти як «ревності», а *zawis'c'* як «заздрість». Однак у Польщі ревності вважаються

більш доброзичливою емоцією, ніж заздрість, що спонукає деяких перекладати *zazdros'c'* як «доброякісну» заздрість [298]. Паралельні висновки з'явилися в іспанській та англійській [151, 298] мовах, де лише одне слово означає заздрість. Зокрема, епізоди, позначені як *envidia* або *envy*, відповідно, відображали дві окремі категорії «доброякісної» та «зловмисної» заздрості замість одного постійного виміру в латентних профілях і більш консервативному таксометричному аналізі [151]. Ці висновки з'явилися в методологічно різноманітних дослідженнях із використанням моделей вибірки досвіду, пов'язаного зі спогадами та подіями.

Щоб уникнути проблем із перекладом, деякі дослідники оцінюють емоції, використовуючи їхні характеристики, а не мітку емоцій. «Доброякісна» заздрість оцінюється англійською мовою за такими характеристиками, як натхнення та симпатія до людини, якій заздрять, і бажання досягти своїх цілей [298]. Однак ці характеристики можуть представляти англійські терміни, такі як «емуляція» та «захоплення», більше ніж заздрість. Тобто незрозуміло, чи різні слова для позначення заздрості вказують на специфічні для культури чи універсальні емоції [125].

У наукових розвідках, присвячених вивченню заздрості, однією з головних проблем є методи дослідження, які при цьому використовуються. Йдеться про необхідність застосування перевірених показників, які цілісно зображують заздрість і відтворюють її складність. Аналіз сучасних наукових праць показує, що заздрість не повинна зводитися лише до шкоди іншим або піднесення себе. Натомість заздрість може пояснювати широкий спектр психологічних і соціальних реакцій на висхідні соціальні порівняння. Практично відсутні дані про психологічні механізми, що впливають на те, як люди справляються з болісними порівняннями, які модерують процеси, або як епізоди заздрості еволюціонують і змінюються з часом. Незалежно від підходу вражає відсутність експериментальних доказів, зокрема щодо фундаментальних оцінок та інших процесів. Крім того, існує лише мізерне

знання про способи заохочувати людей реагувати на ситуації, що викликають заздрість, певним чином, а не інакше [125].

Заздрість попереджає людей про їх відносну неповноцінність у володінні ресурсами, необхідними для адаптації та добробуту. Таким чином, заздрісні люди мотивовані зменшувати свою відносну неповноцінність, зберігати конкурентні позиції у володінні важливими ресурсами і, отже, збільшувати свою здатність адаптуватися до вимог середовища [188].

J. Garay та T.F. Móri у своїх теоретичних міркуваннях розглядають заздрість як «один із можливих еволюційних коренів милосердя» [171]. C.R. Harris та P. Salovey досліджують питання про те, чи найкраще тлумачити заздрість як ситуаційний ярлик, змішану емоцію, специфічну адаптацію чи культурну конструкцію [184]. Автори вивчають фактори, які, здається, пробуджують заздрість, досліджують, як заздрість може позитивно й негативно впливати на окремих людей і групи, і розглядають, як людям найкраще впоратися із заздрістю. C.R. Harris та P. Salovey наголошують, що заздрість дає можливість дослідити потужний психологічний феномен, який має глибокі наслідки для емоційного життя людей, успіху та поразки соціальних стосунків. Дослідження заздрості в певному сенсі є можливістю для співпраці між гуманітарними науками в розвитку синтетичного розуміння заздрості та її наслідків [184].

А.Ф. Лісовенко, вивчаючи індивідуально-психологічні особливості переживання почуття заздрості, виокремлює та досліджує групи осіб із різним типом заздрісності (емоційним, когнітивним, поведінковим та контрольно-регулятивним) [33]. У руслі загальної психології авторка пропонує розгляд феномена «заздрості» як реакції, «почуття заздрості» – як стану, «заздрісності» – як властивості особистості [33].

Люди не зізнаються у власній заздрості навіть собі [124] в основному через переконання, що заздрість є гріховною, а заздрісні люди – аморальними й неповноцінними [283]. Таким чином, люди, які зазвичай

хочуть сприймати й презентувати себе позитивно, не мають підстав зізнаватися у своїй заздрості. Так звана «доброякісна» заздрість є більш соціально бажаною. Це дозволяє людям представити себе позитивно, вихваляючи інших за їхній успіх, і вказує на прагнення до самовдосконалення. Отже, немає причин приховувати свою «доброякісну» заздрість. Проте «злісна» заздрість сприймається як категорично небажана. Вона характеризується ненавистю та злим наміром завдати шкоди іншим, змушуючи людей приховувати це. Розрізнення між цими типами заздрості є привабливим, оскільки воно дозволяє людям виявляти заздрість, не боючись негативних наслідків, і чітко відокремлює «добре» від «поганого» [286]. Термін «зловмисна» створює непотрібне оціночне судження, яке зображує заздрість і заздрісників як зловмисників, що суперечить соціально-функціональній перспективі заздрості [190].

Що стосується «доброякісної» заздрості, багато дослідників вважають, що це зовсім не заздрість, а скоріше інша емоція, наприклад, наслідування, захоплення [233]. Крім того, визначення та вимірювання «доброякісної» заздрості зосереджені виключно на її мотивації покращити своє становище. Існує також неоднозначність щодо точної природи «доброякісної» заздрості. Її описано і як болісну, і як підбадьорливу, надихаючу та менш неприємну, ніж «злісна» заздрість [298].

За типологією «доброякісної»/«зловмисної» заздрості, ці дві емоції рідко виникають одночасно [298]. Однак дослідження показали, що реакції на заздрість, навіть конфліктні, можуть з'являтися одночасно. Так, наприклад, встановлено, що заздрісні люди, які мають намір покращити свою ефективність, у той же час бажають завдати шкоди тим, кому заздрять [122]. J. Schaubroeck та S. Lam виявили, що продуктивність заздрісних співробітників покращилася, виходячи з оцінок керівників, після досвіду заздрості, хоча ці співробітники також не любили осіб, яким заздрили [267]. Нові експериментальні дані показали, що заздрість зменшує поведінку,

спрямовану на саморуйнування, та збільшує зусилля, спрямовані на успіх майбутніх випробувань, а також призводить до емоційно-сфокусованого подолання та приховування інформації від тих, хто заздрить [124].

Заздрість може призводити до широкого діапазону реакцій, що суперечить спрощеному погляду на типологію «доброякісної»/«зловмисної» заздрості. Операціоналізація «доброякісної» та «злісної» заздрості включає оцінку лише мотиваційних аспектів цих емоцій, опускаючи самі почуття. Однак емоції складаються з різних компонентів, таких як почуття, когнітивні здібності та тенденції до дій, що робить дефіцитом операціоналізацію, яка спирається лише на мотивацію [250].

Більшість досліджень, що підтверджують типологію «доброякісної»/«зловмисної» заздрості значною мірою спираються на методологію пригадування. Ретроактивні описи емоцій можуть бути перебільшені таким чином, що приємні емоції згадуються як більш приємні, а неприємні – як більш неприємні, ніж вони були насправді [294]. Крім того, люди часто повідомляють не про сам досвід, а скоріше про їхні переконання щодо досвіду, що означає, що висновки про «доброякісну» та «злісну» заздрість здебільшого базуються на семантичних, можливо, перебільшених даних. Це перешкоджає можливості дізнаватися про реальний епізодичний досвід.

Нарешті, є мало доказів того, як соціальна бажаність пов'язана з «доброякісною» та «злісною» заздрістю. Ураховуючи бажану природу «доброякісної» заздрості та небажану природу «злісної», можливо, що як управління враженнями, так і міркування щодо самопокращення впливають на звіти людей, і це призводить до надмірного повідомлення про «доброякісну» заздрість та її наслідки та заниження інформації про «злісну» заздрість та її наслідки. Вивчення опублікованих даних указує на те, що середні показники для «доброякісної» заздрості та реакції на неї часто вищі, ніж для «злісної».

Група дослідників із Гарвардського університету – Brooks Alison Wood, Huang Karen, Abi-Esber Nicole, Buell Ryan W., Huang Laura and Hall Brian – зазначає, що люди часто відчують злісну заздрість, деструктивну міжособистісну емоцію, коли вони порівнюють себе з успішними однолітками. Шляхом трьох онлайн-експериментів та польового експерименту дослідниками було визначено міжособистісну стратегію, яка може пом'якшити почуття злісної заздрості в спостерігачів: ідеться про виявлення власних невдач [107].

Незважаючи на загальне небажання розкривати свої невдачі – тоді, коли вони відбуваються, та після того, як вони сталися – під час чотирьох експериментів було встановлено, що виявлення як успіхів, так і невдач на шляху до успіху (порівняно з розкриттям тільки успіхів) зменшує зловмисну заздрість у спостерігачів. Цей ефект зберігається незалежно від статусу особи, яка розкриває інформацію, і його не можна пояснити зниженням сприйнятого статусу особи. Потім у польовому експерименті під час конкурсу підприємницьких виступів, де демонстрація гордості є звичайним явищем, а ставки високі, було наведено переконливі докази того, що знання про невдачі успішного підприємця зменшує зловмисну заздрість спостерігачів, одночасно збільшуючи їх доброзичливу заздрість і знижуючи їхнє сприйняття гордині підприємця (тобто зарозумілості), одночасно збільшуючи їх сприйняття справжньої гордості (тобто впевненості) підприємця. Ці висновки узгоджуються з попередніми дослідженнями авторів щодо соціально-функціонального зв'язку заздрості та гордості. Узяті разом результати підкреслюють, що виявлення невдач на шляху до успіху може бути протилігчною, але ефективною стратегією регулювання міжособистісних емоцій [107].

Wilco W. van Dijk із колегами присвятив свою працю такому феномену, як «schadenfreude» (злорадство). Науковцями розглянуто, чому й коли люди відчують злорадство (задоволення від нещастя інших) як у

міжособистісному, так і міжгруповому контекстах. Використовуючи результати власних дослідницьких програм, учені показують, що злорадство посилюється, коли люди хронічно або миттєво відчують загрозу щодо своєї самооцінки; воно послаблюється, коли їхня самооцінка підвищується. Злісна заздрість, але не доброзичлива, підсилює задоволення від нещастя інших. Ці емоційні реакції проявляються в міжгрупових контекстах за допомогою тих самих механізмів; а простих стереотипів за відсутності будь-якої взаємодії чи відкритої конкуренції достатньо, щоб викликати злорадство за допомогою таких механізмів. Разом ці результати свідчать про те, що самооцінка та заздрість відіграють важливу роль у появі злорадства; люди відчують задоволення від нещастя інших, коли ці нещастя забезпечують їх соціальними порівняннями, які посилюють їхнє почуття власної гідності або усувають основу для болісного почуття заздрості [310].

N.T. Feather, M. Wenzel та I.R. McKee у праці «Інтеграція багатьох точок зору на злорадство: роль гідності та емоцій» зазначають, що злорадство або задоволення від нещастя іншої людини пов'язане з когнітивною оцінкою того, що інші заслуговують на нещастя. У цьому дослідженні авторами розроблено структурну модель, яка пов'язує злорадство з глобальною самооцінкою, болем неповноцінності, ворожою та доброзичливою заздрістю, образою, сприйняттям гідності та симпатією. Також було виявлено вплив членства у внутрішній / зовнішній групі на злорадство та перевірено інваріантність структурної моделі між цими двома умовами. Учасники ( $n = 170$ ) відповіли на гіпотетичний сценарій, який маніпулював членством у внутрішній / зовнішній групі та сприймав свою гідність у зв'язку з початковим успіхом і подальшою невдачею інших. Результати показали, що злорадство спостерігалось частіше, коли зазнавав невдачі член сторонньої групи, і більше виявлялися співчуття та гнів, коли зазнавав невдачі член внутрішньої групи [156].



Таким чином, заздрість у сучасних наукових студіях виступає складною, формуючою або сукупною конструкцією, оскільки вона спричинена поєднанням почуттів, уявлень, мотивацій та інших компонентів, які зазвичай складають емоцію. Переважна більшість праць із питання заздрісності зосереджувалася майже виключно на її негативних наслідках, увічнюючи сприйняття заздрості як аморальної та принизливої емоції. Однак нещодавні дослідження показали, що заздрість може бути дуже функціональною, такою, що призводить до різноманітних (іноді суперечливих) результатів, таких як соціально бажані реакції, соціально небажані реакції та орієнтована на емоції поведінка подолання та пізнання. Вивчаючи «доброякісну» заздрість, учені наголошують на бажаних реакціях на неї. «Доброякісну» та «зловмисну» (або «білу» і «чорну») заздрість у сучасних наукових студіях розглядають як доброякісну та зловмисну підгрупи реакцій на заздрість. Можна стверджувати, що переважна більшість розбіжностей між прихильниками унітарної та типологічної концепцій заздрості зосереджена в основному навколо концептуалізації та вимірювання заздрості, необхідних і достатніх умов, що призводять до заздрості, а також визначення модераторів процесу заздрості. Незалежно від підходу зрозуміло, що про заздрість ще багато чого потрібно дізнатися, адже вона не може бути зведена лише до шкоди іншим або до власного піднесення. Дискусія про те, що таке заздрість, найімовірніше, триватиме.

#### **1.4. Заздрісність у контексті криміногенної поведінки особистості**

Відносно стійке зростання кількості злочинів, що скоюються в Україні, зумовлює появу модифікованих підходів щодо вивчення чинників злочинності. Злочин як найбільш характерний прояв кримінальної поведінки – це одна з найбільш небезпечних форм деструктивної активності індивідів і

груп, що вносить грубий дисбаланс у ситуації хитливих, нестійких рівноваг, на яких тримається цивілізація [67].

Центром усієї проблеми кримінальної та асоціальної поведінки, що відхиляється від ustalених норм, є особистість, точніше, певний тип особистості. Девіантна поведінка може виявлятися ситуативно або охоплювати лише деякі сфери особистості. Асоціальний тип особистості – тип особистості людини, який характеризується постійною готовністю і схильністю до злочинної поведінки, і навіть несформованістю соціальних установок, які утримують особистість від можливої антигромадської поведінки в несприятливих ситуаціях. Завжди слід урахувувати комплекс якостей, що характеризує такий тип особистості.

Ці якості містять:

- негативне ставлення до основних соціальних норм;
- глибоко укорінене уявлення про соціальні відносини та цінності;
- специфічні (негативні) риси особистого досвіду;
- підвищену агресивність і збудливість;
- примітивні потяги та нестриманість у їх задоволенні.

Поєднання цих якостей особистості, які називають «асоціальним комплексом особистості», утворює *криміногенну спрямованість*. Означена спрямованість особистості разом із девіантною поведінкою є якісною та динамічною характеристикою особистості. Її змістовну основу становлять *криміногенний комплекс особистості* та асоціальні мотиви, що зумовлюють схильність до обрання протиправних засобів та способів задоволення своїх потреб.

Термін «криміногенне» означає дещо, що може спричинити або призвести до злочинної поведінки. Він використовується для опису чинників або ситуацій, які підвищують імовірність вчинення злочину. Наприклад, проживання в районі з високим рівнем злочинності або наявність історії

насильства можна вважати криміногенним. Під криміногенними розуміють тенденції, які викликають злочинну поведінку.

Криміногенна поведінка – це поведінка особистості, зумовлена як зовнішнім макросередовищем, так і внутрішньою інтерпретацією цього середовища на макрорівні. Найчастіше в кримінології застосовується сполучення «криміногенна ситуація», яка сама собою не породжує злочин, але слугує умовою, яка сприяє його скоєнню. Тобто криміногенна ситуація, не будучи безпосередньо причиною скоєння злочину, займає проміжне місце між особистістю злочинця, середовищем і злочином. Криміногенна поведінка містить у собі можливість скоєння злочину, але скоєння злочину не є обов'язковим. Іншими словами, криміногенна поведінка є передумовою поведінки кримінальної. Хоча існують два фони (злочинності та ситуативних (криміногенних) чинників) злочинної діяльності, проте рішення людини порушити закон не завжди є результатом взаємодії між цими факторами. Ситуаційні фактори самі собою можуть породжувати незалежний злочин [68].

Криміногенні ситуації можуть примусити раніше не вмотивованих людей порушити закон. Криміногенність (від лат. *crimen* – злочин і грец. *genos* – рід, походження) – це властивість об'єктів створювати ймовірність злочинної поведінки, породжувати злочинність [272].

Криміногенний означає такий, що сприяє скоєнню злочину, злочинності. Цим поняттям підкреслюється близька спорідненість, тісна взаємозалежність явища, процесу, особистості або суспільства та злочинності (для порівняння: психогенний, патогенний, техногенний тощо).

Криміногенність особистості – специфічна якісна особливість психічного складу особистості, що визначає наявність потенційної готовності (схильності) індивіда вчинити злочинні діяння за певних умов. Тобто криміногенна поведінка – це поведінка, здатна призвести до злочину.

Поведінка людини – складне багатофакторне явище. Її вивчення потребує сучасних уявлень про системні ймовірні процеси. Сутність кожного поведінкового акту визначається його місцем у загальній структурі поведінки особистості. У процесі індивідуального розвитку поведінкові системи трансформуються в складний комплекс індивідуальної поведінкової стратегії, утворюють поведінковий тип особистості. Поведінка людини виступає детермінованою та закономірно зумовленою системою чинників, що її породжують.

Традиційно ці чинники поділяються на дві групи – соціальні та біологічні. Однак аналіз численних проявів девіантної поведінки актуалізує необхідність дослідити вищезазначену проблему в іншому, системно-інтегрованому плані.

До дилеми – соціальне чи біологічне – необхідно ввести системоутворюючий фактор – психічне, і увесь комплекс проблем детермінації людської поведінки позначити, як соціопсихобіологічну детермінацію. При цьому серединне положення фактора «психо» означає його інтегруючу функцію відносно і соціального, і біологічного фактора.

Кримінальна поведінка, як і поведінка нормативна, є детермінованою низкою чинників, вона не є наслідком однієї або навіть декількох причин. У цьому аспекті переважного значення набуває виявлення типових для окремих категорій злочинців індивідуально-психологічних особливостей, ціннісних орієнтацій, системи асоціальних і антисоціальних стереотипів, що утворюють тип злочинної поведінки.

Соціальні та біологічні фактори стають детермінантами кримінальної поведінки не самі по собі, а інтегруючись в особистісно-психологічних якостях злочинця. Кримінальна поведінка відрізняється від соціально-прийнятної поведінки як за змістом спрямованості, так і за психорегуляційними особливостями. У схематизованому вигляді поведінку людини можна охарактеризувати її потребою сферою, системою

усвідомлених і неусвідомлених спонукань, особливостями визначення мети й способів досягнення цілей.

Для поведінки більшості злочинців характерними є соціально-ціннісна дезадаптація й дефекти саморегуляції. За низьких регуляційних можливостей індивіда асоціальні й антисоціальні настановлення та звички не тільки не контролюються, а й самі стають цілеутворювальними механізмами поведінки [67].

У пошуках відповіді на питання про те, чому цей індивід скоює злочини, учені схиляються до необхідності психологічного аналізу формування цієї особистості. У такому складному процесі взаємодіють соціально-середовищні, індивідуально-психологічні та генетичні фактори. Біологічне й соціальне утворюють складний системний біосоціальний фактор детермінації людської поведінки [68].

Мотивація злочинної поведінки викликає підвищений дослідницький інтерес. У правовій доктрині мотив злочину визнається факультативною ознакою його суб'єктивної сторони, але це правильно тільки стосовно нормативної характеристики протиправних посягань. Іншими словами, кримінально-правове значення мотив злочину набуває в тому разі, коли про це є пряма вказівка закону. Разом із тим це не означає, що злочини, склад яких не містить вказівки на конкретні спонукання винного, вчиняються безмотивно (більше того, мотив злочину є частиною предмета доведення в кримінальній справі). У більшості актів злочинної поведінки спонукання винного не мають особливої важливості, оскільки суспільна небезпека скоєного визначається діями, а не почуттями, які створили умови для їх вчинення.

Дослідники часто використовують класифікацію мотивів злочину на такі групи, як низенні або позбавлені низенності. Слово «низенний» означає «підлий» або «безчесний», тобто аморальний, низький у моральному відношенні. Через відсутність чіткого уявлення про зміст низенних

спонукань можна зробити висновок, що ними виступають поведінкові настанови, які явно суперечать основним моральним цінностям (справедливості, чесності, довіри, совісті тощо) і формують хибне уявлення суб'єкта про власну винятковість, толерантність до насильства та способу вирішення міжособистісних конфліктів та почуття вседозволеності щодо вибору засобів для квазізахисту власної честі та гідності, гіперболізованих у свідомості суб'єкта до ступеня абсолютних благ [67].

Структура низенної мотивації в такому контексті виступає досить багатогранною. Низенний характер мають мотиви ревнощів, помсти, заздрощів, ненависті й ворожнечі, оскільки кожен із них відображає асоціальні психологічні установки винного. Ревнощі як деструктивний емоційний стан породжують почуття вседозволеності та продукують насильство як до ексоб'єкта симпатії, так і до ймовірного об'єкта його нових переваг. Помста як викликаний образою емоційний стан спонукає задоволення потреби в суб'єктивній справедливості. Заздрість як емоційний стан породжує злобу чи гнів, що виплескуються в кримінальній агресії; наприклад, дослідники згадують про предмет заздрості у вигляді фінансового чи сімейного благополуччя потерпілого [67].

Багатьма зарубіжними авторами заздрість розглядається як одна з передумов кримінальної поведінки. Sh. Aharony-Goldenberg, Y. Wilchek-Aviad указують на те, що заздрість разом з іншими чинниками лежить в основі злодіянь, за які злочинцям, на думку вчених, треба давати більш важкі покарання [82].

Як можливі мотиви вчинення злочину на ґрунті ненависті L. Ray, D. Smith, L. Wastell також визначають заздрість і сором [255].

Аналізуючи тип масового вбивці, J.L. Knoll указує, що представники цього типу злочинців підтримують об'єктні відносини з іншими людьми, що засновані значною мірою на руйнівній заздрості [209].

Досліджуючи причини насильницьких злочинів, Р. Fajnzylber, D. Lederman, N. Loayza наголошують на тому, що зростання нерівності між багатими та бідними може зумовлювати злочинність шляхом зменшення морального порога індивіда, що, на думку авторів, можна назвати «ефектом заздрості» [150]. Тобто в науковій літературі здебільшого кримінологічного характеру вказується, що заздрість є однією з характеристик, яка властива злочинцям у контексті кримінальної поведінки.

Як зазначає Н. Schoeck, ніхто не може заздрити, не знаючи об'єкта заздрості або, принаймні, не уявляючи собі його. Суб'єкт заздрості хотів би, щоб іншого пограбували, позбавили майна, роздягнули, принизили, завдали болю, але він практично ніколи не уявляє собі в подробицях, як він міг би заволодіти станом або майном іншого. Заздрісник у чистому вигляді – не злодій і не шахрай щодо об'єкта заздрості, проте він може плекати надію, щоб інша людина втратила свій голос, свої здібності віртуоза, красу або честь [271]. Автор також зазначає, що екзистенційну заздрість, спрямовану проти індивідуального та суттєвого буття незнайомої людини, суб'єкт заздрості найгостріше переживає як «пригнічення» або докір [271].

Злобна заздрість вважається неприємною, ворожою та фруструючою емоцією [298]. У цьому сенсі феноменологія заздрості та «злісної» заздрості є подібною. У той час, коли багато концепцій заздрості включають мотивацію як завдати шкоди іншому, так і покращити своє становище [247], суттю «злісної» заздрості є її виключна мотивація завдати шкоди іншому. Таким чином, якщо заздрість може призводити до широкого спектру реакцій, уключаючи поведінкові (як бажані, так і небажані) і когнітивні механізми подолання [185], то «злісна» заздрість, за її визначенням і операціоналізацією, пов'язана з вузьким набором реакцій, який принципово відрізняє її від просто заздрості.

S.E. Hill з колегами в праці «Когнітивні наслідки заздрості: виснаження уваги, пам'яті та саморегуляції» стверджує, що термін «зловмисна» створює

непотрібне оціночне судження, яке зображує заздрість і заздрісників як зловмисників, що суперечить соціально-функціональній перспективі заздрості [190].

Оскільки емоції спрямовані на вирішення конкретних адаптивних проблем, кожна емоція пов'язана з тенденціями до виконання репертуару можливих дій, тобто існує гнучкість у реакції на будь-яку задану ситуацію. Залежно від особистих і ситуаційних чинників емоція може призводити до різних форм поведінки, кожна з яких спрямована на досягнення тієї чи іншої мети [169]. Наприклад, почуття провини може призвести до спокути й репаративної поведінки. Але це почуття також може призвести й до звинувачення іншого у своїх провинах. Обидві реакції зменшать неприємне відчуття провини [222].

Однак якщо виправлення власної провини може полегшити біль іншого, то звинувачення іншого може погіршити його почуття щодо ситуації. Таким чином, почуття провини передбачає широкий спектр реакцій, навіть на перший погляд суперечливих [222].

Цілі заздрісників можуть включати скорочення розриву між собою та тим, кому заздрять, щоб їхні позиції були більш рівними [185]; заволодіння бажаним об'єктом [223] і зменшення болю заздрості [289]. Ці цілі взаємопов'язані й досягаються кількома способами, уключаючи піднесення себе, приниження іншого [185], подолання, орієнтоване на емоції, наприклад, уникнення [100], або будь-яка комбінація цих та інших можливих реакцій.

Незважаючи на значні міжособистісні, суспільні та економічні наслідки, пов'язані з потенційними аспектами реакцій заздрості, експериментальних демонстрацій афективних і поведінкових наслідків ситуацій, що викликають заздрість, мало. Припускається, що соціальні порівняння з більш забезпеченими іншими людьми викликають імпульсивну заздрість, яка тягне за собою поведінкову тенденцію прагнути до свого блага. Однак, ураховуючи те, що досвід заздрості є болісним, небезпечним для



суб'єкта та супроводжується соціальним несхваленням, люди зазвичай намагаються контролювати свої заздрісні реакції. Для цього потрібна здатність до самоконтролю, тому заздрісні реакції можуть стати очевидними, лише якщо самоконтроль є недостатнім.

Авторами праці «Суб'єктивна несправедливість і неповноцінність як предиктори ворожих і депресивних почуттів у заздрості» [283] було перевірено дві гіпотези щодо ворожих і депресивних компонентів заздрості: по-перше, ворожі почуття пов'язані з суб'єктивним переконанням, різниця, яка викликає заздрість, є несправедливою; по-друге, депресивні почуття пов'язані з почуттям неповноцінності, викликаним перевагою особи, якій заздять. Досліджувані писали автобіографічні розповіді про досвід заздрощів, а потім указували, наскільки несправедливою (як у суб'єктивному, так і об'єктивному сенсі) вони вважали перевагу особи, якій заздрили, наскільки неповноцінними вони себе почували через ту перевагу, а також наскільки ворожими та пригніченими вони почувалися. Множинний регресійний аналіз загалом підтвердив гіпотези. Ворожі почуття були передбачені суб'єктивними переконаннями в несправедливості та об'єктивними переконаннями в несправедливості, але не переконаннями про неповноцінність. Однак депресивні почуття були зумовлені в основному переконаннями про неповноцінність, а також суб'єктивними переконаннями про несправедливість. Автори дійшли висновку, що заздрість, особливо в її типово ворожій формі, слід розуміти як результат частково суб'єктивного, але міцного почуття несправедливості [283].

Усі основні релігії виступають проти заздрості та ревнощів: індуїзм, християнство та іслам виступають проти цих емоцій, тоді як у буддизмі є термін «мудіта», що означає бути щасливим, коли в інших усе добре. У нещодавній проповіді Папа Франциск сказав: «Ревнощі призводять до вбивства. Заздрість веде до вбивства». Коли хтось не може терпіти, щоб побачити, що хтось інший має щось, що він бажає для себе, часто вихід

полягає в тому, щоб принизити іншу людину, щоб бути трохи вище, і інструментом для цього є плітки. За кожною чуткою, каже Папа, стоять ревності та заздрість.

Ці ревності та заздрість є одним із зв'язків із домашнім насильством, яке є таким лихом у всьому світі, але особливо в Карибському басейні. Це ще більше ускладнюється загальноприйнятим біблійним переконанням, що жінки повинні постійно підкорятися своїм чоловікам; потім це можна спотворити, щоб зробити виправданням для жорстокого поводження чи навіть убивства.

Ревності та заздрість є потужною руйнівною силою в будь-яких стосунках, невпевненість, яка часто приховується в ранніх залицяннях, незабаром впливає на поверхню, і починають висуватися різні нерозумні вимоги. Сильне почуття незахищеності спонукає чоловіка чи жінку до форми поведінки, яка вимагає певного підпорядкування; деякі партнери намагаються пристосуватися, залишаючись удома, припиняючи діяльність на вулиці та стаючи все більш і більш ізольованими.

Важливо відрізнити заздрість від ревностей [153, 166, 206]. Заздрість виникає, коли ми починаємо бажати будь-якої переваги, яка є в іншій людині, тоді як ревності з'являються, коли ми боїмося втратити важливі стосунки з партнером. Однією з причин того, що заздрість і ревності часто плутають, є семантична двозначність в англійській мові. Слово «*jealousy*» може означати або заздрість, або ревності, тоді як слово «*envy*» означає переважно заздрість [281]. Іншою причиною плутанини є частота, з якою одночасно виникають заздрість і ревності [247, 270]. Ми можемо ревнувати, тому що наш романтичний партнер приділяє увагу суперниці, і можемо заздрити, тому що вона є такою привабливою [283].

Colin Wayne Leach у своїй праці «Заздрість, неповноцінність і несправедливість: три причини гніву через нерівність» розглядає взаємозв'язок між гнівом через нерівність, що ґрунтується на заздрості, і

гнівом, що ґрунтується на відчутті неповноцінності чи несправедливості. Автор визначає заздрість як гнів, що є наслідком розчарованого бажання отримати багатство, яким володіє інша сторона, при чому це багатство сприймається як можливе для себе (і, отже, є чимось, на що людина відчуває, що заслуговує). Colin Wayne Leach припускає, що неповноцінність (доменна чи глобальна) і сприймана несправедливість можуть слугувати концептуально незалежними основами гніву щодо нерівності. Незважаючи на те, що гнів, заснований на неповноцінності, і гнів, заснований на несправедливості, можуть виникати разом із заздрістю, змішуватися із нею або бути заміщеними чи прихованими проявами прихованої заздрості. Гнів, заснований на неповноцінності чи несправедливості, слід відрізнити від гніву, заснованого на заздрості. Тобто для розуміння зв'язку між заздрістю та почуттям несправедливості заздрість не можна концептуалізувати таким чином, щоб обов'язково включати почуття несправедливості чи відчуття неповноцінності [225].

James Knoll, Stephen White та Reid Meloy у праці «Заздрість та екстремальне насильство» аналізують психодинаміку, згідно з якою деструктивна заздрість породжує або посилює нав'язливі думки та бажання помститися настільки сильно, що смертельне насильство може бути обраним як варіант [208]. Дослідники вводять концепти знищувальної (облітеративної) заздрості та псевдодуховної трансформації, а приклади судової експертизи використовують, щоб продемонструвати, як заздрість породжує нав'язливі когніції та полегшує бажання «стерти» те, що сприймається як несправедлива, нестерпна реальність. Автори визначають проксимальні та дистальні індикатори ризику Протоколу оцінки терористичної радикалізації (TRAP-18), перевіреного структурованого інструменту професійного судження для оцінки ризику терористичних атак, що здійснюються поодинокими акторами, які корелюють зі стадіями

прогресування до облітеративної заздрості й псевдодуховної трансформації [208].

Е. Nabimana та L. Massé пишуть про розлади особистості, що часто пов'язані із соціально неприйнятною поведінкою, яка не завжди може вважатися девіантною. З іншого боку, заздрість пов'язували з різними формами непристосованості, такими як міжособистісні конфлікти, низька самооцінка, депресія, тривога, агресивність і навіть злочинна поведінка, наприклад вандалізм і навіть убивство. Відповідно до DSM-IV жоден із розладів особистості, за винятком розладів нарцисичного характеру, формально не асоціюється із заздрістю. Тим не менш, цей «смертний гріх» настільки поширений у людських стосунках, що його не можна обмежити лише нарцисичними особистостями. Більшість учених визнають, що люди заперечують, що вони заздрять комусь іншому, оскільки заздрість у суспільстві вважається вкрай небажаною [181].

Особливу увагу дослідники заздрощів як мотиву скоєння злочинів приділяють такій інтегральній характеристиці, як *макіавеллізм*. Адже негативні емоції, переживання переваги інших, власна неспроможність викликають почуття неповноцінності та наводять на думки про соціальну несправедливість, бажання скоротити розрив у досягненнях. У соціокультурному контексті сьогодні існують прийнятні способи нівелювати розрив у досягненнях: особистісне та професійне зростання, конкуренція, саморозвиток. Вкладення в досягнення та успіх починаються з сім'ї, її пріоритетів та цінностей. Власна мотивація, потреба в додатковій освіті та навичках вимагає часових, фінансових, емоційно-вольових витрат. Для багатьох людей цей процес є надто довгим і неприйнятним. Швидше й простіше нівелювати різницю за рахунок відібрання предмета заздрості та заподіяння шкоди її суб'єкту. Е. Goncharova дослідила маніпуляції та макіавеллізм як способи такої поведінки [178].

Авторка зазначає, що маніпуляції як спосіб взаємодії дозволяють витончено виявляти ворожість стосовно суб'єкта заздрощів, керувати чужою волею, підпорядковувати людину власним інтересам і тим самим скорочувати різницю в перевазі іншого над собою. У широкому розумінні маніпуляції є притаманними всім людям тією чи іншою мірою. Конструктивна маніпуляція є досить поширеною в педагогіці, спорті, психології [178].

Макіавеллізм як спосіб взаємодії пов'язаний з обманом, обачністю, орієнтацією виключно на власні інтереси, низькою емпатійністю, цинізмом, емоційною відчуженістю. R. Christie вважає, що макіавеллізм містить мотиваційні, когнітивні та поведінкові складові, ядром яких є переконання й навички в необхідності маніпулювання задля досягнення власних цілей. Автор акцентує увагу на особистісних характеристиках макіавеллістів, їхній невірі в людей, альтруїзм. Макіавеллістів відрізняє відсутність співчуття, соціальна відчуженість, водночас комунікабельність і проблемна сфокусованість [116].

E. Goncharova [178] виявила наявність взаємозв'язку заздрощів та маніпуляцій у молодих чоловіків, що були умовно засуджені за різні види злочинів. Авторка вивчає низку питань щодо того, чи є заздрість предиктором злочинів, які форми заздрощів призводять до тих чи інших злочинів і яким чином пов'язані похідні заздрості та види маніпуляцій. Дослідниця аналізує взаємозв'язок компонентів заздрості з маніпулятивними стратегіями та типом скоєних злочинів. Гіпотезою дослідження стало припущення про те, що заздрість є взаємопов'язаною з маніпуляцією, типи маніпуляції пов'язані з різними формами заздрощів; а засуджені з різним типом заздрощів схильні до скоєння різних злочинів. Отримані результати емпіричного дослідження довели взаємозв'язок та взаємозумовленість типів заздрості з маніпулятивними стратегіями, а також схильність заздрісних осіб до певних злочинів. Установлено, що різні види заздрощів характерні для

різних злочинів. Неприязнь як прояв заздрощів виявилася сильніше вираженою в осіб, засуджених за крадіжки. У засуджених за наркотики була сильніше виражена заздрість-смуток як образа на життя, соціальну нерівність. Також з'ясовано, що заздрість-неприязнь має позитивний помірний зв'язок із маніпуляцією як своєрідним способом спілкування та макіавеллізмом як навмисним прагненням обдурити; а заздрість-смуток має позитивний помірний взаємозв'язок із макіавеллізмом [178].

Маніпуляція у взаємодії властива людям, зацікавленим у конкретній усвідомленій меті, наприклад, заволодіння певним майном. Їм властиві розрахунок, цинізм, емоційна відстороненість, холодність до потенційної жертви маніпуляції. Носії високих показників більш схильні до рішучих дій, більш категоричні в судженнях і, ймовірно, більш чесні в сприйнятті себе [178].

З'ясувалося, що ворожість як прояв заздрощів більше виражена в осіб, засуджених за крадіжки. Заздрість породжує широкий спектр негативних емоцій, напруження, роздратування, агресію, штовхає на злочини. Крадіжка є не тільки способом досягнення бажаного, але й, імовірно, дозволяє виправити емоційний дискомфорт, породжений явною чи неявною нерівністю [178].

У засуджених за наркотики більше виражена зневіра як проєкція соціальної нерівності, образи на життя та інших. Відсутність конкретної мети в житті, бажання змінити ситуацію породжують безсилля, розпач і, ймовірно, наркотизацію як пасивне уникання життя з його викликами [178].

Класичним прикладом реалізації заздрості в кримінальній поведінці виступає історія масового вбивці Елліота Роджера, який у травні 2013 року вбив шістьох людей і себе в Санта-Барбарі (США), опублікувавши до цього власний відеощоденник заздрості («Elliot-Rodger-manifesto»). Розпеченим багатим хлопцем з інтелектом вище середнього та загалом добрим фізичним здоров'ям керувала злісна, всепоглинаюча заздрість, спрямована до молодих

людей, багатших, популярніших, привабливіших, фізично імпозантніших і, перш за все, романтичніших із жінками, ніж він. Ця всепоглинаюча заздрість зрештою довела його до глибини моральної розбещеності та вбивчого буйства. Елліот Роджер пише: «Заздрість – це почуття, яке, по суті, є егоїстичним і злим. Воно спрямоване на людей і передбачає неприязнь до того, хто володіє тим, чого прагне або бажає сам заздрісник, і бажання завдати йому шкоди. Є в ньому і усвідомлення неповноцінності перед тим, кому заздять, і роздратування від цього усвідомлення. Я відчуваю, що той, хто отримав те, чому я заздрю, має перевагу наді мною, і я ображаюся на це. Заздрість сама по собі є хворобливою емоцією, хоча вона асоціюється із задоволенням, коли нещастя трапляється з об'єктом заздрості» [144].

Смертельний розгул Елліота Роджера висвітлює як надзвичайну руйнівність жадібною заздрості, так і той факт, що матеріальне процвітання є лише одним із багатьох людських благ, на які може звернути увагу заздрісна душа. Як студент коледжу Роджер майже не був позбавлений бажаних матеріальних речей. Він мав нову спортивну машину BMW, гарний одяг, сонцезахисні окуляри Gucci за 300 доларів, навчання в коледжі, яке повністю оплатили його батьки, і тисячі доларів. Але його заздрісне серце легко знайшло інший вихід, і він так і не зрозумів ані важливості людської вдячності, ані саморуйнівних наслідків, які неминуче спричиняє заздрість. Злісна заздрість спрямовує свій погляд на всілякі бажані блага, а не лише на матеріальні речі: неперевершені музичні чи спортивні здібності, розум, фізичну красу, престижну роботу, високий IQ або, як у випадку Елліота Роджера, романтичний успіх із гарними жінками.

Щодо Маніфесту Роджера під назвою «Мій спотворений світ – історія Елліота Роджера» вражає відверта й жахлива розповідь про самовільне занурення людської душі в глибини розпусти та нерозкаяного зла. Спочатку Роджер пояснює, що він має надзвичайно заздрісний, ревнивий характер. Чоловік описує це діловим тоном, без найменших ознак того, що з

ревнощами чи заздрістю може бути щось морально неправильне або що можуть існувати порочні типи людських схильностей, які порядні люди повинні намагатися контролювати (Додаток А). Його охоплювала заздрісна лють щоразу, коли він бачив популярних дітей, щасливі пари чи привабливих молодиків із привабливими подругами.

Розповідаючи про все це, масовий убивця очікує від читача співчуття його біді. Він жертва, він хоче, щоб люди повірили у велику вселенську несправедливість, яка дарує іншим хлопцям прихильність дівчат, на яку вони не заслуговують. В одному зі своїх відео він описує, як щаслива пара, що цілується на лавці, зіпсувала йому приємний візит на берег Каліфорнії: «Переді мною на цій лавці сидить молода пара, я думаю, приблизно мого віку. Я насолоджувався таким чудовим краєвидом [на пляж], поки вони не підійшли, не сіли й не почали цілуватися. Ось чому життя несправедливе! Чому цей хлопець має таку гарну дівчину, поки я сам? Чому вони цілуються прямо зараз. Для мене це торттури дивитися... Подивись на них. Він зараз на небесах, сидить на цьому прекрасному пляжі зі своєю прекрасною дівчиною, цілує її, відчуває її любов, а я сиджу тут зовсім один, тому що жодна красива дівчина не хоче бути моєю дівчиною. Я ненавиджу їх! Я їх так ненавиджу. Чому він заслуговує отримати цей досвід, а не я? Б'юся об заклад, що він навчається в тому ж коледжі, що і я. І все ж він отримує досвід студентського життя з цією красивою білявою дівчиною, а мені доводиться страждати від цієї жалюгідної самотності. Це не справедливо! Життя несправедливе!».

Наведені вище зауваження підкреслюють природу жадібної заздрості з відвертістю й у формі, з якою навіть Ф. Достоєвському чи В. Шекспіру важко було б порівнятися. Заздрісна душа охоплена отрутою та злістю проти тих, хто має те, чого вона жадає, і проти космічної несправедливості, яка дозволила статися такому різному щастю.

Відеоманіфест Роджера не демонструє усвідомлення того, що його почуття можуть бути аморальними. У поєднанні з його інфантильним



нарцисизмом злісна заздрість засліпила йому очі на вищі можливості людського співчуття. Дослідники заздрості неодноразово відмічали, що заздрість сильніше відчувають не найбідніші люди, а представники середнього достатку. Члени вищого середнього класу, а не бідного чи нижчого середнього класу, часто найбільше заздять справді багатим. Це ідеально описує аспект отруйної заздрості Роджера, яка була спрямована на тих, у кого більше грошей і багатства.

Роджер описує приватний концерт співачки Кеті Перрі. Замість того, щоб насолоджуватися привілеєм бути присутнім, чоловік охоплений гіркотою через те, що так багато відвідувачів концерту походили зі справді заможних сімей: «Я не міг не відчути гірку заздрість до всіх багатих дітей на концерті. Вони вирости в розкішних особняках, віддавалися надмірному розкошу, і їм ніколи не доведеться ні про що турбуватися у своєму приємному, гедоністичному житті. Мені було б приємно спостерігати, як усі ці багаті родини горять живцем. ...Я ненавидів і заздрив усім цим дітям за те, що вони народилися багатими, а мені доводилося боротися, щоб знайти спосіб отримати багатство для себе».

Роджер зрозумів, що багатство – це спосіб отримувати прихильність красивих жінок. Заздрість і розчарування чоловіка породили зловмисні фантазії про вбивство та помсту – фантазії, які, здається, наповнили його почуттям божественної сили та злобної радості. У своїх фантазіях він був богом-месником, гнівним Люцифером, який посилав смерть і знищення на всіх, хто відмовляв йому в пошані й любові. Ці фантазії стали особливо домінуючими в його пізні підліткові роки: «З тих пір, як у сімнадцятирічному віці моє життя звернулося на темну сторону, у мене часто виникали фантазії про те, яким зловмисним задоволенням було б покарати всіх популярних дітей і молоді пари за злочин, що живуть краще за мене. Я мріяв про те, як приємно було б катувати або вбивати кожну молоду пару, яку я бачив. Потім я знайшов назву для цього. Я назвав його Днем відплати. Це був би день,

коли я здійснию свою остаточну відплату та помсту всім гедоністичним покидькам, які насолоджувалися життям із задоволенням, якого вони не заслуговують. Якщо я не зможу мати його, я знищу його. Я знищу всіх жінок, тому що я ніколи не зможу мати їх. Я змушу їх усіх страждати за те, що вони відкидають мене. *Самки людського роду ніколи не хотіли спаровуватися зі мною, тож як я міг вважати себе частиною людства? Людство ніколи не приймало мене до себе, і тепер я знаю, чому. Я більше, ніж людина. Я вищий за них усіх. Я Елліот Роджер... Чудовий, славетний, найвищий, видатний... Божественний! Я найближче до живого бога. У День відплати я буду могутнім богом, який каратиме всіх, кого вважаю нечистими та зіпсованими».*

Спочатку такі фантазії, мабуть, не були задумані як керівництво до будь-яких реальних дій. Це були просто способи уявного задоволення злих бажань Роджера. Але час ішов, а задрість, ненависть, злостивість і вбивча лють поступово поглинали його. Роджер почав утілювати свої фантазії в план дій. Більше року він уживав заходів для проведення свого Дня відплати.

Чоловік почав із придбання арсеналу з трьох напівавтоматичних пістолетів і сотень патронів. Проводив час на стрільбищі для вдосконалення своїх навичок володіння пістолетом, щоб убити якомога більше людей. Зрештою Роджер кинув заняття в коледжі та витратив увесь свій час на планування хаосу та руйнування. Він ніколи не вірив, що зможе вчинити масові вбивства так, щоб поліція не зупинила його, але він хотів убити якомога більше людей.

Легкий синдром Аспергера, нарцисична структура особистості, рання травма від розлучення його батьків, одержима сексуальною славою та грошима культура Голлівуду та його околиць, відчуття прав багатих дітей, неосудливість психотерапевтичної культури – усі ці та інші чинники, можливо, мали певне відношення до спустошення Роджера в смертельний хаос, але чомусь вони не виправдовуються.

У дослідженні А. Baumei та Е. Verant розглянуто зв'язок між стилями прихильності та проявами злісної заздрості. Сто двадцять чотири ізраїльські студенти бакалаврату виконали вимірювання стилів прихильності, самооцінки, соціального порівняння та взяли участь у дослідженні суб'єкта маніпуляції, виявляючи злісну заздрість, використовуючи інструменти, розроблені на момент вивчення. Злісна заздрість відрізняється від доброякісної заздрості - почуття, яке викликає сум, спричинений перевагою іншого, але яке не містить ворожих почуттів. Головною метою в дослідженні А. Baumei та Е. Verant стало вивчення зв'язків між стилями прихильності індивіда та проявами бажання принизити конкурента через заздрість. Вивчення міжособистісного досвіду злісної заздрості з точки зору теорії прихильності дає теоретичну основу щодо питання про те, чому деякі люди виношують основне бажання придушити людину, якій заздять, як спосіб зменшити значущість неприємної ситуації [93].

Бажання принизити вищого іншого не обов'язково передбачає усвідомлену потребу в соціальному підтвердженні, схильність усвідомлювати негативні почуття (такі як заздрість) або негативне самосприйняття. Це також означає, що таке бажання виникає, коли некомпліментарне порівняння загрожує власній базовій упевненості у власній цінності за умови, що воно також суперечить доступності негативного самосприйняття [93].

За S.E. Hill та D.M. Buss [189], труднощі у вимірюванні злісної заздрості пов'язані з тим фактом, що коли люди визнають свою заздрість щодо іншої людини, вони публічно визнають факт, що інший має те, що вони хотіли б мати. Тобто вони визнають, що інша людина є успішнішою за них. Це визнання нагадує визнання неповноцінності щодо іншої людини. Учені стверджують, що коли люди не визнають своєї заздрості, вони тримають ступінь успіху іншого відкритим для обговорення й таким чином можуть уникнути демонстрації підтримки іншого та принизити його чи її успіх у

динаміці групи порівняння. Згодом дослідження невдач (наприклад, втрата підвищення на користь іншої особи) показали, що люди схильні пояснювати свою невдачу групі порівняння переважно шляхом альтернативного пояснення успіху іншого, наприклад, родинними зв'язками з босом [265, 273]. S.E. Hill та D.M. Buss [188] припускають, що коли люди в групі порівняння не знають про заздрісні почуття індивіда, існує більша ймовірність прийняти запропоноване альтернативне пояснення та применшити цінність особи, якій заздрять, а не заздрісника. Згідно з цими висновками ми можемо очікувати, що бажання принизити іншого, якому заздрять, може проявлятися в альтернативних поясненнях успіху іншого, які принижують його цінність, або через уникнення підтримки його успіху [188].

Незважаючи на труднощі в дослідженні злісної заздрості, попередні наукові розробки показали два основних елементи, які характеризують ситуації, у яких виникає заздрість: релевантність і схожість. Дослідження доводять, що заздрість провокується, коли ситуація дефіциту виникає у сфері, яку люди вважають важливою для їхньої самооцінки. Якщо люди не бачать, що ця сфера стосується їхньої самооцінки, супутнє почуття заздрості значно зменшується [293]. Важливість схожості для збудження заздрості обговорюється в багатьох емпіричних дослідженнях [245, 263, 267, 293]. Люди схильні порівнювати себе з іншими, які мають подібні характеристики, такі як вік, стать, соціально-економічний статус і професія. Дослідники стверджують, що люди вірять, що особи, які схожі одна на одну, повинні мати однаковий рівень успіху, якщо вони є однаково талановитими. Від людей із різними характеристиками не очікується однаковий успіх, і тому порівняння з іншими не буде сприйматися як доречне. Поточні дослідження показують, що заздрість провокується в основному в ситуаціях, коли людина, якій заздрять, схожа на заздрісника [258] і коли область порівняння стосується самооцінки заздрісника.

## Висновки до першого розділу

Заздрість як один із фундаментальних феноменів людського життя має моральний, соціальний та психологічний виміри. Проведені дослідження проблеми формування заздрощів приводять до однозначного висновку про те, що заздрість була присутня завжди в історії людства і, швидше за все, буде присутньою як атрибут людства. Соціум влаштований таким чином, що з народження формує в людині вміння порівнювати людей, відзначаючи переваги одного та недоліки іншого в сім'ї, школі, професії, мистецтві тощо. Порівняння здійснюється особою регулярно на підсвідомому рівні. Усвідомлення людиною того факту, що вона перебуває на більш низькому щаблі соціального становища, що вона гірша за інших, виступає причиною заздрості. Споконвічними чинниками заздрості є прагнення людини першості та влади, соціальна несправедливість.

У науковій психологічній літературі існує значна кількість визначень поняття заздрістості та опису видів цього феномена. Заздрістість розглядають як з позитивного, так і негативного боку, відводячи їй роль стимулу до самовдосконалення та самореалізації або підкреслюючи її антисоціальну, деструктивну та дисфункціональну якість. Переважна більшість авторів виокремлює саме деструктивний аспект феномена, визначаючи заздрість як негативне переживання успіху іншої людини, яке є джерелом негативних емоцій та почуттів.

Проблема заздрості прямо чи опосередковано досліджується в багатьох теоріях особистості, що базуються на різних підходах. Однак у розумінні її психологічної суті, витоків походження та інших не менш важливих моментів, що стосуються її пізнання, єдиної думки немає.

Різні ракурси дослідження заздрощів простежуються в персонологів, які дотримуються психодинамічного напрямку у вивченні особистості й найчастіше звертаються до аналізу цього феномена. Представники класичної

психоаналітичної школи розглядають заздрість як наслідок нездоланного Едіпова комплексу («заздрість до пеніса» (З. Фройд), «заздрість до грудей» (М. Кляйн)). Із позицій індивідуальної психології заздрість пов'язують із прагненням влади й переваги (А. Адлер); аналітичної психології – із темною, несвідомою стороною особистості (архетипом Тіні) та протиріччями в колективному несвідомому (К. Юнг); у концепції гуманістичного психоаналізу – із ненавистю до життя як однією з важливих спрямованостей особистості (Е. Фромм); у соціокультурній теорії особистості – із прагненням до влади, престижу та володіння (К. Горні); в Его-психології – із неправильним вирішенням психосоціальної кризи «працьовитість – почуття неповноцінності» (Е. Еріксон, А. Пітерс). У диспозиційному напрямі вивчення особистості заздрість сприймається як одна з форм особистісної агресивності (Г. Олпорт); характеристика особистості, що корелює з вихідною рисою – підозрілістю (Р. Кеттел); у гуманістичному – як нездоланий пережиток психологічного нездоров'я (А. Маслоу); в екзистенційному – як одна з причин втрати сенсу життя (В. Франкл).

А. Лісовенко визначає заздрісність як схильність до переживання почуття заздрощів; як складну багаторівневу властивість особистості, яка виявляється в постійному порівнянні себе з іншими людьми (чи уявним «еталоном») не на свою користь, у суб'єктивному відчутті зниження самоцінності, пристрасному бажанні заволодіти перевагами об'єкта порівняння за неможливості отримати чи набути бажане, що супроводжується специфічними виявами (емоційними, когнітивними, поведінковими, контрольо-регулятивними, мотиваційними, установчими).

Проведений теоретичний аналіз новітніх досліджень показує певну розрізненість і неоднородність наукових уявлень щодо заздрісності. Розбіжності дослідників зосереджені в основному навколо концептуалізації та способів вимірювання заздрісності; необхідних і достатніх умов, що призводять до заздрості; модераторів процесу заздрості.

Наявність у заздрощів безлічі деструктивних функцій у соціальному житті суб'єкта відзначається більшістю дослідників. Питання її конструктивності викликає численні наукові дискусії. Зазначено, що доброякісна (позитивна) заздрість може зміцнювати мотив досягнень, саморозвитку, виступати внутрішньою силою, що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам тощо.

З іншого боку, почуття заздрості спотворює особистість, збуджує негативні бажання, щоб інший зазнав невдачі, нещастя. Перебування в стані постійного почуття заздрості призводить до деформації особистості: людина стає потайливою, тривожною, у неї з'являються почуття неповноцінності, невдоволення, агресії, що переходять у ненависть.

Заздрість не можна пов'язувати ані з певною добою, ані з національними особливостями. Люди завжди заздрили успіху, щастю, багатству інших і навряд чи зможуть позбутися цієї загальнолюдської негативної емоції. Заздрість виявляє себе на всіх щаблях соціального стану та рівнях духовного розвитку людини. Усі дослідники відзначають, що заздрість – дуже сильне почуття, що спонукає людину до найрізноманітніших вчинків. Вона може бути стимулом руху вперед, а може повністю керувати людиною, диктуючи їй певні дії, що штовхають до скоєння злочину.

Структура соціальних предметів заздрості здебільшого має природні передумови – інстинкт самозбереження, прагнення власності, зокрема власності на територію, близьких, прагнення успішності, прагнення належати до сильної групи. Отже, предметами такої заздрості будуть гроші, комфортні умови існування, предмети побуту, засоби пересування, проживання в місцевості, що має високий рейтинг (наприклад, у столиці або за кордоном), дружина (чоловік), діти, кар'єра, успішність дітей, друзі, приналежність до сильної групи, статус, влада. Усе перераховане – предмети гордості одних та предмети заздрощів для інших.

У зарубіжних та вітчизняних дослідженнях як внутрішні та зовнішні чинники, що впливають на прояви заздрісності, визначають егоїзм і себелюбство, нарцисизм, деформацію системи цінностей, відчуття суб'єктивної несправедливості та «обділеності», комплекс меншовартості, схильність до соціальних порівнянь, прагнення рівності, перфекціонізм тощо. «Злісна» або «чорна» заздрість передбачає мотивацію завдати шкоди особам, яким заздять, що призводить до соціально небажаних реакцій.

Заздрісність у контексті криміногенної поведінки особистості є складним, багатовимірним феноменом, що має свої складові та прояви в усіх сферах психіки: сфері почуттів та емоцій (переживання заздрощів, досади, ненависті, роздратування, злості), когнітивній сфері (уявлення про перевагу того, кому заздять, усвідомлення свого більш низького становища порівняно з іншими), поведінці (різного роду правопорушення та злочини, пов'язані з крадіжкою, руйнуванням, усуненням предмета заздрості, помстою, поширенням чуток, наклепами тощо). У певних ракурсах дослідження заздрість і заздрісність виступають як синонімічні конструкції.

У науковій літературі кримінологічного характеру вказується, що заздрість є однією з характеристик, яка властива злочинцям у контексті кримінальної поведінки. Термін «криміногенне» означає дещо, що може спричинити або призвести до злочинної поведінки. Так, «криміногенна ситуація» сама собою не породжує злочин, але слугує умовою, яка сприяє його скоєнню. Заздрісність як рушійна сила, суттєвий компонент криміногенної поведінки передбачає можливість скоєння злочину, але скоєння злочину не є обов'язковим.



## РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЗДРІСНОСТІ ЯК ЧИННИКА КРИМІНОГЕННОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

### 2.1. Методичний інструментарій та дизайн дослідження

Дослідження здійснювалося впродовж 2019–2023 рр. і охоплювало низку етапів наукового пошуку.

На підготовчому етапі (2019 р.) вивчався стан розробленості проблеми в сучасній психологічній літературі. Проаналізовано теоретичні аспекти та емпіричні напрацювання щодо вивчення феномена заздрості.

На аналітичному етапі (весна – літо 2020 р.) досліджено питання підбору та розробки відповідних методичних засобів. У результаті сформульовано мету, завдання дослідження, визначено теоретико-методологічну основу дослідження, розроблено та обґрунтовано програму дослідження.

На емпіричному етапі (2020–2021 рр.) здійснювалися апробація відібраного блоку методик, перевірка концептуальних положень, було набрано емпіричний матеріал відповідно до мети й завдань дослідження.

На узагальнювальному етапі (2022–2023 рр.) проводилися опис ходу та результатів роботи, обробка результатів, їхній аналіз і співставлення з гіпотезою дослідження; оформлення матеріалів дисертації. Для досягнення завдань дослідження були підібрані методики:

1) Методика дослідження заздрісності особистості Т.В. Бескової. Методика складається з 47 питань та двох шкал: «заздрості-неприятні» та «заздрості-смутку», які дозволяють виявити домінуючі стани, емоції та способи поведінки суб'єкта заздрості. Суб'єкт «заздрості-неприятні» відчуває озлобленість, гнів, роздратування, спрямовані на того, хто домігся більшого. Це знаходить вираження в злостивості, тобто у злісному роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини. Суб'єкт «заздрості-смутку» переживає дещо інший спектр почуттів: образу, досаду,

смуток, зневіру, відчай. Він відчуває себе невпевненим, скривдженим, зневіреним, безсилим щось змінити. Стартовим механізмом запуску «заздрості-смутку» є відчуття «незаслуженої непереборної обділеності». У процесі адаптації методики дослідження заздрісності особистості виявлено, що її психометричні характеристики продемонстрували досить високі показники. Надійність методики доведена її застосуванням у низці досліджень [13, с. 84-88].

2) Багатовимірна шкала перфекціонізму П.Л. Хьюїтта Г.Л. Флетта (в адаптації І.І. Грачової), яка дозволяє діагностувати рівень перфекціонізму й визначає характер співвідношення його складових. І.І. Грачовою була здійснена стандартизація, перевірка тест-ретестової надійності, внутрішньої узгодженості пунктів субшкал методики, конструктної, змістовної та дискримінативної валідності. Результати проведених процедур свідчать, що російськомовний варіант шкали валідний і надійний. Методика складається з 45 питань і 3 шкал: «перфекціонізм, орієнтований на себе» – завищені й нереалістичні вимоги, висунуті до себе; «перфекціонізм, орієнтований на інших» – висунуті перебільшені й нереалістичні вимоги до інших; «соціально приписаний перфекціонізм» – генералізоване переконання або відчуття, що інші висувають до суб'єкта нереалістичні вимоги [13, с. 88-91].

3) Опитувальник «Нарцисичне Я». Методика психодіагностики нарцисизму створена в результаті перекладу 163 оригінальних тверджень тесту оцінки нарцисизму (клініко-психологічна тестова методика, розроблена F.-W. Deneke і В. Hilgenstock і адаптована в 2003 році в НППН ім. Бехтерева Н.М. Залуцькою, А.Я. Вукс під керівництвом В.Д. Віда) та 67 тверджень опитувальника «Нарцисичні риси особистості» О.А. Шамшікової, Н.М. Клепікової. Із цих тверджень було відібрано 50 таких, що відповідають особливостям діяльності та поведінковим проявам суб'єкта як навчальної, так і трудової діяльності, тобто є зрозумілими та доступними для оцінки широкої вікової категорії досліджуваних. У результаті перевірки 50 пунктів

опитувальника пункти 8 та 41, які погіршують показники одномоментної надійності, були видалені з кінцевої версії опитувальника.

Отже, зміст методики психодіагностики нарцисизму особистості представлений 48 пунктами з такими шкалами:

1. «Я-нікчемне», що містить 8 пунктів шкал Безсильне Self та Незначне Self (шкали опитувальника F.-W. Deneke і В. Hilgenstock) і характеризує усвідомлення особистістю власної беспорядності, низької соціальної успішності, схильність до глобалізації та максимізації негативної оцінки себе оточенням.

2. «Я-грандіозне», що містить 7 пунктів шкал грандіозного почуття самозначущості та віри у власну унікальність (О.А. Шамшікової, Н.М. Клепікової).

Перші дві шкали характеризують дві полярні особистісні тенденції, які, функціонуючи разом, утворюють патерн нарцисичних якостей особистості.

3. Прагнення до ідеального Self-об'єкта містить усі 6 пунктів оригінальної шкали, а також пункт 1 «Мені б хотілося познайомитися з видатною або знаменитою людиною», що в оригінальній версії належить до шкали поглиненості у фантазії, хоча за змістом відповідає спрямованості на пошук ідеалу. Зміст шкали передбачає залежність від оточення, у той же час допускаючи можливість скористатися його допомогою, отримати задоволення від контакту з ним, не боячись у якійсь мірі опинитися у владі його чарівності.

4. Шкала «Я-демонстративне» утворена 5 пунктами оригінальної шкали потреби в постійній увазі й захопленні та 4 пунктами шкали жаги похвали й підтвердження.

5. Нарцисична агресія відповідає 7 пунктам шкали нарцисичної люті в опитувальнику F.-W. Deneke й В. Hilgenstock і характеризується деструктивною агресією, викликаною вразливістю самолюбства, загостреним почуттям власної значущості в ситуаціях, що загрожують Его.

6. Поглиненість у фантазії відповідає 4 пунктам однойменної шкали О.А. Шамшікової, Н.М. Клепікової та характеризує фантазійні прагнення до слави, визнання, тріумфу, схвалення видатними чи авторитетними людьми, включення до особливого кола спілкування, публічне самолюбівання.

7. Очікування особливого ставлення (3 пункти за однойменною шкалою О.А. Шамшікової, Н.М. Клепікової) характеризує високу міру занепокоєння в результаті дії зовнішніх чинників, що несуть загрозу для нарцисичного Его.

8. «Я-заздрісне» (3 пункти за однойменною шкалою О.А. Шамшікової, Н.М. Клепікової). Шкала характеризує схильність до заздрощів до людей, які виступають загрозою для нарцисичного Его, зокрема до більш привабливих та багатих [69, с. 475-479].

4) Опитувальник багатовимірно-функціонального аналізу відповідальності В.П. Прядеїна, що включає в себе розгляд відповідальності як системної якості особистості, що передбачає розгляд функціональної єдності мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторно-вольових і продуктивних складових. Опитувальник складається з 80 питань та 16 шкал: «динамічна ергічність», «мотивація соціоцентрична», «когнітивна усвідомленість», «продуктивність предметна», «емоційність стенична», «регуляторна інтернальність», «труднощі особистісні», «прагнення інструментально-стильові», «динамічна аергічність», «мотивація егоцентрична», «когнітивна обізнаність», «продуктивність суб'єктна», «емоційність астенічна», «регуляторна екстернальність», «труднощі операціональні» та «прагнення змістовно-сміслові». Перевірка В.П. Прядеїним опитувальника за двома видами валідності (конструктивної та факторної) показала його придатність для діагностики відповідальності та її складових. Надійність методики доведена її застосуванням у низці досліджень [13, с. 92-101].

5) Мельбурнський опитувальник прийняття рішень являє собою особистісний опитувальник, спрямований на діагностику індивідуального стилю прийняття рішень. Опитувальник є результатом апробації більш загального опитувальника Флиндерса (Flinders 'Decision Making Questionnaire, DMQ) і адаптований Т. Корніловою, С. Корніловим. Мельбурнський опитувальник прийняття рішень складається з 22 тверджень, які оцінюються за 3-бальною шкалою Р. Ліккерта, при цьому шкали не перетинаються за пунктами, які входять до їх складу, а всі пункти інтерпретуються в прямих значеннях. Опитувальник дозволяє діагностувати чотири властивості, які пояснюються як продуктивний (пильність) і непродуктивні копінги (уникнення, прокрастинація та надпильність) у ситуації прийняття рішення. Шкала «пильність» пов'язана з когнітивною складністю, потребою в пізнанні й толерантністю до невизначеності. Шкали «уникнення» та «прокрастинація» пов'язані з перекладанням відповідальності та раціоналізацією сумнівних альтернатив. Шкала «надпильність» уключає імпульсивне прийняття рішення, що обіцяє позбавлення від ситуації; в екстремальних формах – «паніка» у виборі між альтернативами [13, с. 65-68].

6) Методика діагностики локалізації контролю особистості (в адаптації О.Г. Ксенофонтової) дозволяє виявити локалізацію контролю особистості, тобто переконання людини щодо того, де знаходяться або локалізуються сили, що піддають впливу, управлінню й контролю те, що відбувається в її долі. Методика є модифікацією опитувальника «Рівень суб'єктивного контролю» (Є.Ф. Бажин, Є.А. Голинкіна, А.М. Еткінд), стандартизована на більш широкому віковому й соціальному контингенті досліджуваних (апробована на 1610 досліджуваних). Опитувальник містить 40 тверджень, 9 субшкал та основних 8 шкал: «інтернальність загальна», «інтернальність у сфері досягнень», «інтернальність у сфері невдач», «інтернальність у сімейних стосунках», «інтернальність у професійних стосунках»,

«інтернальність у міжособистісних стосунках», «інтернальність у сфері здоров'я» та «заперечення активності» [13, с. 101-110].

7) Шкала психологічної розумності (в адаптації М.А. Новікової, Т.В. Корнілової). Апробована методика має задовільні психометричні властивості, гарну конструктну та емпіричну валідність. Методика складається з 45 питань і спрямована на розкриття процесів руху суб'єкта до свого внутрішнього досвіду, вимірюючи 5 факторів: зацікавленість у сфері переживань; доступність переживань; користь від обговорення переживань; бажання й готовність обговорювати переживання; відкритість новому досвіду. Суб'єкти з високою психологічною розумністю користуються моделями атрибуції, що значною мірою відповідають науковим моделям. Цього вони досягають завдяки вірі в користь від обговорення своїх проблем, доступності сфери почуттів, зацікавленості в підставах своєї поведінки й вчинків оточення, відкритості до змін [13, с. 110-115].

8) Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (в адаптації Т.Д. Шевеленкової, Т.П. Фесенко). Методика призначена для діагностики актуального психологічного благополуччя людини на конкретному життєвому етапі. Валідизація методики проводилася шляхом прямого заміру рівня психологічного благополуччя досліджуваних. Методика підтвердила свою валідність на російськомовній вибірці. Під «психологічним благополуччям», на відміну від психічного здоров'я, розуміють суб'єктивне самовідчуття цілісності й осмислення індивідом свого буття. Опитувальник містить 84 твердження, 6 шкал: «позитивні відносини», «автономія», «управління середовищем», «особистісне зростання», «цілі в житті» та «самоприйняття» [13, с. 115-127].

*Методи математичної статистики:* для порівняння середніх значень різних показників – t-критерій Стьюдента; для виявлення істотної залежності між показниками – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена; для зіставлення

двох вибірок, у яких зареєстрований ефект – Критерій  $\varphi^*$  – кутове перетворення Фішера (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6, 2.7, 2.8, 2.9).

*Емпіричну базу* дослідження склали 209 засуджених у віці від 22 до 50 років. До першої групи увійшли 113 чоловіків, до другої – 96 жінок.

У дослідженні взяли участь особи, які відбувають покарання у виді позбавлення волі за скоєння злочинів, передбачених статтями Кримінального кодексу України: ст. 115 (умисне вбивство); ст. 121 ч. 2 (умисне тяжке тілесне ушкодження); ст. 122 ч. 1 (умисне тілесне ушкодження середньої тяжкості); ст. 185 ч. 2 та 3 (крадіжка); ст. 186 ч. 2, 3, 4 (грабіж); ст. 190 ч. 1 (шахрайство); ст. 260 ч. 2, 5 (створення непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань); ст. 263 ч. 1 (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами); ст. 296 ч. 1 (хуліганство); ст. 307 ч. 2 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів); ст. 357 (викрадення, привласнення, вимагання документів, штамів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем або їх пошкодження); ст. 395 (порушення правил адміністративного нагляду) [29].

Дослідження проводилося на базах Качанівської виправної колонії (№ 54) та Диканівської виправної колонії (№ 12) Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань у місті Харкові.

Щодо гендерного аспекту ми спираємося на думку П.П. Горностая, який зазначає, що «поле», у якому відбувається конструювання гендерної ідентичності, уключає три складові: індивідні властивості людини, соціокультурні фактори та власне особистісні особливості людини. Гендерна ідентичність – це результат складного процесу узгодження всіх факторів. У ході цього процесу людина вирішує завдання прийняття або вироблення способів соціокультурної презентації своїх індивідних / біологічних якостей

у тій манері та формі, яка відповідає її власним особистісним особливостям і сенсам [7, с. 134].

Отже, як уже зазначалося раніше, під час диференціації вибірки за статевою ознакою ми будемо говорити про гендерні, а не про статеві відмінності.

## 2.2. Особливості проявів заздрості засудженими чоловіками та жінками

Вивчення феномена заздрості як передумови виникнення кримінальної поведінки сприяє збагаченню наявних матеріалів корекційних програм, основними цілями яких є профілактика кримінальної поведінки та ресоціалізація осіб після звільнення з установ виконання покарань. Результати, отримані в дослідженні заздрісності в засуджених чоловіків та жінок, подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Показники заздрісності в засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Показники	Група 1 (чоловіки)	Група 2 (жінки)	T	p
Заздрість-неприятність	22,84±1,95	16,29±2,01	2,34	0,05
Заздрість-смуток	28,93±2,1	25,82±1,93	1,09	-

Як було встановлено, за психометричною складовою компонента заздрісності «Заздрість-неприятність» показник демонструє вірогідно вищу вираженість у першій групі порівняно з другою (22,84±1,95 та 16,29±2,01, відповідно, за  $t = 2,34$ ;  $p \leq 0,05$ ).



Ці дані свідчать про більшу схильність представників першої групи до проявів заздрості, яка знаходить вираження в таких почуттях до іншого, як ненависть, ворожість, підозрілість, злостивість, роздратовано-прискіпливе ставлення до більш успішної людини, а також у таких низинних проявах, як наклеп, плітки та безпідставна критика. І навіть у разі цілковитого задоволення в основних сферах своєї життєдіяльності, такі особи не в змозі впоратися з емоційним дискомфортом, спричиненим усвідомленням того, що хтось має щось більше або краще за них.

Заздрість визначається як соціально-психологічне ставлення до успіху (досягнень, переваги) Іншого, що супроводжується комплексом негативних емоцій, усвідомленням свого нижчого становища, бажанням прямо чи опосередковано нівелювати виявлену перевагу та відновити суб'єктивну рівність [304, с. 216].

Зазначимо, що так званий «суб'єктивний простір» заздрості: її структурно-змістовні (обсяг і зміст), динамічні (інтенсивність і стійкість) та рефлексивні (усвідомленість) параметри – детально вивчені [100].

Knoll James L. з колегами пише, що, заздрість – це емоція, здатна породжувати спотворене сприйняття та когніції. Інтенсивна заздрість пов'язана з несприятливими станами, такими як сором, депресія, неповноцінність, ізоляція, тривога, параноя і навіть насильницька злочинна поведінка. Хибна логіка заздрості стверджує, що хтось має несприятливий недолік, приховуючи при цьому відносну природу переваги, так що інший виглядає підсиленим, тоді як він відчуває себе применшеним. Така позиція породжує образу на іншого. Може настати момент, коли метою заздрісника стане зашкодити здатності іншого насолоджуватися уявними перевагами – виникне бажання знищити доброту, як це сформулювала Мелані Кляйн [208].

Заздрісники переконані, що успіхи та досягнення іншого принижують їх, знецінюють їхні власні досягнення. Вони є самовпевненими, із більшою вірогідністю можуть проявляти невиправданий ризик, захоплюючись

бажанням володарювати та домінувати, вдаються до проявів агресивності [13, с. 84-88].

Індивіду, який заздрить, зазвичай притаманне бажання перевершити іншу особу будь-яким способом. Але дуже часто прагнення володіти бажаним і водночас недосяжним предметом змінюється жагою позбавити іншу особу переваги чи предмета заздрощів, завдати шкоди об'єкту заздрощів [304, с. 216].

Р. Іганські вказує на заздрість як одну з причин скоєння злочинів на ґрунті ненависті та наголошує на необхідності врахування цього у відповідних корекційних програмах для таких правопорушників, зокрема в програмі «Обізнаність щодо різноманітності та зміна упереджень». Одним із важливих критеріїв, за якими можна класифікувати засуджених, спираючись саме на мотиви скоєних злочинів, є заздрість [195].

Найчастіше заздрість є наслідком незадоволення природної потреби у володінні чимось. Якщо людина хоче мати щось, що нікому не належить, вона просто мріє. Заздрість виникає лише тоді, коли особа може спостерігати або знати, що хтось має предмети, про які вона мріє. Тобто заздрість, як і відчуття справедливості чи несправедливості, завжди виникає під час порівняння себе з іншими. При цьому люди, які володіють цими предметами, починають викликати негативні емоції в заздрисників [208].

Соціальними наслідками заздрості можуть бути не прості образи щодо успішніших людей, а й злочини (крадіжки, грабежі, вбивства). Соціально-політичні наслідки заздрощів (коли їх починають відчувати не окремі особистості, а великі групи, класи) – різні революційні вчення, політичні доктрини егалітаризму, що призводять, у свою чергу, до бунтів, війн [87].

Визначають заздрість і як почуття, що виникає при невдалому захисті самооцінки. Підкреслюється, що заздрість, пов'язана з проблемами самооцінки, відіграє ту чи іншу роль у будь-якому порушенні особистості, особливо нарцисичних розладів особистості, параноїдних страхів і

агресивних, руйнівних фантазій, у поєднанні з психосоматичними проблемами. У взаєминах заздрість розділяє, створює дистанцію. Той, хто заздрить, займає оборонну позицію стосовно ворожого світу й сам виявляє ворожість до оточення. Із часом агресивність збільшується, а потайна образа стає стилем життя. Дослідники також зазначають, що в заздрісниках поєднується агресивна поведінка й сором: «І заздрість, і сором є результатом саморефлексії і невідповідності ідеальному “Я”. Але якщо сором зберігає цю невідповідність і викликані нею страждання, то заздрість вимагає змінити ситуацію, відновити цілісність» [33, с. 41].

На думку А.Ф. Лісовенко, заздрість є наслідком незадоволення собою, результатом порівняння, що відбувається у внутрішній структурі однієї особистості. Таке порівняння (якщо воно спирається на власні потреби й не супроводжується «самобичуванням») повинно приводити до підвищення рівня домагань та прагнення розвивати свої здібності й таланти, а згодом – до особистісного зростання. Отже, заздрість, за умови її усвідомленого аналізу та спрямування на пошук вищих потреб, може допомогти виявити ідеальний образ себе (знайти свої нерозкриті таланти та здібності), «знайшовши» їх реалізованими в іншого, зрозуміти, наскільки реальне «Я» далеке від «Я»-ідеального, усвідомити свої можливі «зони росту» і те, що стримує особистісне зростання [33]. У цьому ракурсі заздрість може виконувати функцію знаходження свого «Я»-ідеального та прагнення до досконалості. Але, знайшовши те, чого не вистачає «Я»-реальному в інших, тобто «опредметивши» свою потребу, людина може відчувати ворожість до того, хто вже має те, що їй так необхідне (особливо якщо він сприймається як причина власної «обділеності»). Водночас у неї з'являється певне невдоволення собою, втрата самоповаги й самоцінності внаслідок невідповідності бажаного з дійсним. При цьому чужі успіх, здібності, досягнення сприймаються як власна поразка [33, с. 48-49].

Для чоловіків, що скоюють злочини, притаманна викривлена уява про суспільство; у поведінці присутні тенденція до ризику, прагнення до реалізації власних потреб за будь-яку ціну. Оточення сприймається ними як вороже, відмічається послаблена емоційність у спілкуванні з оточенням. Також проявляється загальна незадоволеність, непередбачуваність поведінки, відсутність страху покарання, поганий аналіз власного минулого негативного досвіду [67, с. 20].

За психометричною складовою компонента заздрісності «Заздрість-смуток» вірогідних відмінностей між показниками в першій та другій групі не виявлено (відповідно  $28,93 \pm 2,1$  та  $25,82 \pm 1,93$ ,  $t = 1,09$ ).

Отримані дані свідчать про те, що представники обох груп схильні до пасивності, недостатнього прояву соціальної активності та сміливості, вони можуть вдаватися до звинувачення в негараздах у житті не самих себе, а оточення.

Також такі показники за обома шкалами вказують на переважання у досліджуваних обох груп загальної заздрісності, що є ознакою їх незадоволеності рівнем своїх навичок, здібностей та можливостей. Ці особи мають болісні переживання в ситуаціях, коли їх оцінюють, вони емоційно гостро реагують на невдачі [31; 67, с. 34].

Таким чином, досліджувані першої та другої групи схильні до соціальної пасивності, звинувачення інших у власних життєвих негараздах.

### **2.3. Особливості перфекціонізму та нарцисизму в засуджених чоловіків та жінок і їх взаємозв'язки із заздрісністю**

Під феноменом перфекціонізму розуміють прагнення суб'єкта до досконалості, високі особисті стандарти, прагнення людини доводити результати будь-якої своєї діяльності до найвищих стандартів, потребу в удосконаленні продуктів своєї діяльності.

Як зазначає вітчизняна дослідниця І. Гуляс: «Для кожної історичної доби і культурної традиції спільною залишається одна настанова – це прагнення бачити людину кращою, досконалішою» [10].

Спочатку перфекціонізм розглядали як негативну особистісну рису (Бернс, Холендер, Флетт, Х'юїт та ін.), сьогодні виділяють нормальні та патологічні форми перфекціонізму (Слейні, Хамачек, Блатт та ін.). Патологічний перфекціонізм уключає: почуття тривоги, сорому та провини, надмірну самокритику, зосередженість на власних недоліках та думки про те, як уникнути помилки. Нормальний перфекціонізм – це прагнення до досконалості, яке гармонійно вбудовується в структуру особистості, не входить у конфлікт з іншими мотивами, здатність ураховувати власні ресурси та обмеження, активність у діяльності, уміння отримувати задоволення від діяльності, розглядати помилки як стимул для саморозвитку [109, 163].

Вивченням перфекціонізму як риси характеру займалися різні дослідники. Як відомо, найпоширеніший підхід до розуміння рис характеру полягає в тому, що такі риси проявляються в ставленні особистості до себе, інших, діяльності та речей [18, с. 198-210].

Перша модель перфекціонізму, розроблена британськими клінічними психологами під керівництвом Р. Фроста, у структуру перфекціонізму включила шість компонентів:

Ставлення до себе: 1. Особисті стандарти – схильність висувати занадто високі стандарти в поєднанні з надмірною важливістю відповідності цим стандартам. 2. Невпевненість у діях – сумніви щодо якості виконання діяльності. 3. Занепокоєння щодо помилок – негативна реакція на помилки. 4. Схильність прирівнювати помилку до невдачі.

Ставлення до інших: 1. Батьківські очікування – сприйняття батьків як делегуючих надто високі очікування. 2. Батьківська критика – сприймання батьків як надмірних критиків.

Ставлення до діяльності та речей: 1. Організованість – відображення важливості порядку й організованості [170].

Канадські дослідники П. Хьюїтт і Г. Флетт запропонували тривимірну модель перфекціонізму:

Ставлення до себе. Я-орієнтований перфекціонізм уключає занадто високі стандарти, постійне самооцінювання та цензуру власної поведінки, мотив прагнення до досконалості, тенденцію встановлювати для себе більш завищені, ніж у інших, планки під час виконання будь-яких завдань. Перфекціонізм, орієнтований на себе, передбачає наявність високих особистих стандартів, внутрішню мотивацію, спрямовану на самовдосконалення, схильність зосереджуватися на цілі, тенденцію ставити перед собою важкодоступні цілі та готовність докладати зусилля заради їх досягнення. Ця складова перфекціонізму передбачає підвищену самокритичність, розвинені самодисципліну, самоконтроль, схильність до рефлексії; вираженість складової перфекціонізму передбачає самокритичність і може переходити в схильність до надмірного самодослідження й самозвинувачення, що унеможлиблює прийняття власних недоліків і невдач.

Перфекціонізм, орієнтований на себе, істотно домінує над іншими складовими цього явища в людей з високим рівнем прояву прагнення бути досконалими, у людей обдарованих, академічно успішних.

Ставлення до інших. Об'єктно-спрямований перфекціонізм – переконання й очікування стосовно здібностей інших, нереалістичні стандарти для значимих інших, постійне оцінювання, що призводить до дефіциту довіри та почуття ворожості в ставленні до інших; когнітивна помилка. Перфекціонізм, орієнтований на інших, передбачає наявність високих стандартів, установлених людиною для інших, її вимогливість щодо оточення, нетерпимість, небажання пробачати помилки або недосконалість [165].

Соціально приписаний перфекціонізм – це переконаність особистості в тому, що інші люди мають щодо неї надзвичайно високі очікування, яким дуже важко, якщо взагалі можливо, відповідати. Проте така особистість повинна відповідати стандартам, установленим для неї оточенням, щоб отримати схвалення й уникнути негативної оцінки. Соціально приписаний перфекціонізм відображає потребу відповідати стандартам і очікуванням значимих інших. Цей параметр перфекціонізму відображає суб'єктивне переконання в тому, що інші люди схильні суворо оцінювати, делегують високі очікування та вимагають досконалості. У моделі депресії А. Бека є схоже когнітивне викривлення: «Читання думок» – упевненість у тому, що знаєш, що інші думають про тебе [76, с. 185.].

Тим часом проявлений соціально приписаний перфекціонізм призводить до виникнення всіх поведінкових конструкцій, пов'язаних з агресією, за винятком вербальної агресії, яка проявляється слабо [135, с. 29].

Зарубіжні автори виділили такі компоненти перфекціонізму:

1. «Завищені претензії і вимоги до себе» – людина ставить перед собою надскладні цілі й вимоги щодо власної поведінки, її думки типу «обов'язку» (А. Бек) («Я повинна виступити блискуче на цій конференції»).

2. «Поляризоване мислення» за принципом «все або нічого». У моделі депресії А. Бека теж зустрічається ця схема, і вона має назву «чорно-біле мислення». Для особистості з таким мисленням не існує можливості виконати роботу задовільно, бо якщо художник, то або малювати як Рубенс, або не малювати взагалі. Якщо виконувати якесь робоче завдання, то або ідеально, або я повний лузер.

3. «Селектування інформації про власні невдачі і помилки». В А. Бека це «Фокус на негативному/тунельне бачення». Оцінюючи свій життєвий досвід, людина акцентує увагу на тих невдачах чи помилках, що ставались, абсолютно ігноруючи всі свої досягнення.

4. «Постійне порівняння себе з іншими з орієнтацією на полюс “найуспішніших”». Це порівняння викликає відчуття незадоволеності собою, сорому, знецінення.

5. «Контроль над почуттями» – надвисокі вимоги до себе, що проявляються в спробах контролювати почуття.

6. «Сприйняття інших людей як таких, які делегують високі очікування». Пізніше до міжособистісних параметрів додалися надмірні вимоги до інших і завищені очікування від них. Також перевірявся цікавий фактор, який П. Кленс назвала «феноменом самозванця» [28].

Синдром самозванця – хронічна невпевненість у своїх невдачах і боязнь, що хтось дізнається про те, який ти невдаха.

Першим заговорив про це психолог Д. Хамачек. Здоровий перфекціонізм він називає нормальним: людина виявляє лідерські якості, високу працездатність, активність, мотивацію для досягнення мети, при цьому вона оцінює свої реальні здібності, має адекватний рівень домагань. Установлюючи собі високі стандарти й важкодоступні цілі, людина при цьому отримує задоволення від таких цілей, а головне – від процесу їх досягнення. Другий вид перфекціонізму Д. Хамачек називає невротичним. Людина з невротичним перфекціонізмом має великий страх перед невдачею. У такого перфекціоніста бажання стати ще краще, ніж він є, стає ідеєю фікс, тому він завжди незадоволений. У цьому разі перфекціонізм можна охарактеризувати як прагнення до недосяжної досконалості. У такої людини є неадекватний (завищений) рівень домагань [182].

За даними Г. Флетт зі співавторами, конкурентні відносини, що супроводжують перфекціонізм студентів, призводять їх до соціальної ізоляції та дефіциту підтримки. Здоровий перфекціонізм сприяє розвитку особистості, розкриття її здібностей і творчого потенціалу. Проте з часом поведінка, навіть за позитивного перфекціонізму, може призводити до несприятливих наслідків хронічної перевтоми, труднощів концентрації уваги.



Зміна життєвих обставин ускладнює досягнення раніше досяжних стандартів. Крім того, людина може не усвідомлювати негативні наслідки власного перфекціонізму для інших [164].

Автори відзначають, що за неправильного співвідношення тенденцій феномена перфекціонізму виникає небезпека формування невротичного перфекціонізму. За цієї форми перфекціонізму людині здається все не достатньо досконалим, повноцінним, ідеальним. Як наслідок, будь-яка проблема чи справа перетворюються в черговий загрозливий виклик (для неї самої).

Дослідження Chester, Merwin і DeWall показує, що люди з дезадаптивним перфекціонізмом реагують більшою агресією щодо інших після отримання негативного на їхню адресу відгуку. Вони використовують агресію, можливо, навіть з метою розваги або покращення настрою [135, с. 26].

У працях деяких дослідників указується, що нарцисичні особистості можуть використовувати перфекціонізм з метою саморегуляції у відповідь на загрозу і як засіб для запобігання почуття неповноцінності, сорому, депресії та/або тривоги [135, с. 30].

За «нормального» перфекціонізму людина отримує задоволення від роботи, бажає поліпшити свої результати й прагне до саморозвитку, залишаючись при цьому здатною прийняти факт наявності кордону, особистісної або ситуативної досконалості.

Домінування тієї чи іншої складової перфекціонізму дозволяє прогнозувати ризик формування певних девіацій [165].

Цікаво відзначити, що соціально визначені перфекціоністи та по-іншому орієнтовані перфекціоністи демонструють дещо інше вираження агресивної поведінки. Соціально приписаний перфекціонізм пов'язаний із фізичною агресією, але не вербальною, тоді як перфекціонізм, орієнтований на інших, пов'язаний як з фізичною, так і з вербальною агресією. Із трьох

видів перфекціонізму лише соціально приписаний перфекціонізм пов'язаний з міжособистісною поведінкою, наприклад страхом негативної оцінки іншими та сильною потребою в схваленні (наприклад, Hewitt & Flett, 1991), і характеризується моделлю соціальних навичок, що проявляється в низькій емоційній експресивності, високому емоційному контролі й високій соціальній чутливості [135, с. 29].

Можливо, тоді люди з високим рівнем соціально приписаного перфекціонізму можуть не повідомляти про вербально агресивну поведінку, тому що вони надмірно чутливі до соціального зворотного зв'язку й не виражають емоційності через страх несхвалення соціумом. Скоріше вони можуть використовувати фізичну агресію, оскільки остання слугує засобом для уникнення або припинення досвіду вразливих емоцій, таких як сум і тривога, але не гнів [135, с. 29].

Ураховуючи, що соціальна агресія збігається з вербальною, це передбачає, що соціально приписаний перфекціонізм не буде пов'язаний із соціальною агресивністю поведінки. Орієнтований на себе перфекціонізм, який зазнає впливу внутрішньої регуляції та зовнішніх норм, не обов'язково відносити до агресії, оскільки агресія – це спрямована назовні міжособистісна поведінка. І навпаки, очікується, що орієнтований на інших перфекціонізм і соціально встановлений перфекціонізм пов'язані з певною формою агресії, оскільки обидві ці конструкції включають інші як предмет перфекціонізму [135, с. 28].

Також не завжди перфекціоністські стилі презентації (тобто перфекціоністська самореклама, невідображення недосконалості, нерозголошення недосконалості) пов'язані з агресивною поведінкою. Можна очікувати, що всі вони будуть пов'язані з агресією, ураховуючи їхню міжособистісну природу. Крім того, є дані, що дезадаптивний перфекціонізм пов'язаний із порушенням регуляції емоцій, можливо, агресія є одним із

наслідків нездатності саморегулюватися через перфекціоністську самопрезентацію [135, с. 30].

Під час проведення дослідження взаємозв'язків перфекціонізму зі способами реагування на успіх і невдачу іншого, було встановлено, що високі стандарти, які перфекціоніст ставить перед собою призводять до розгортання та ескалації порівняльної діяльності (коли порівнюєш себе з усіма й кожним), що в підсумку проявляється в хворобливому реагуванні на досягнення інших людей, які прирівнюються до власної поразки («чим більше досягла інша людина, тим менше значення мають мої результати») [31].

Для дослідження взаємозв'язків заздрісності з перфекціонізмом у чоловіків та жінок використовувалася багатовимірна шкала перфекціонізму П.Л. Хьюїтта, Г.Л. Флетта (в адаптації І.І. Грачової).

Згідно з визначенням авторів цієї шкали, перфекціонізм – це прагнення бути досконалим, бездоганим у всьому. Ґрунтуючись на результатах як власних досліджень, так і досліджень, проведених іншими вченими, автори розглядають три складові перфекціонізму: перфекціонізм, орієнтований на себе, перфекціонізм, орієнтований на інших, та соціально приписаний перфекціонізм [13, с. 88-91].

Результати, отримані в дослідженні перфекціонізму в засуджених чоловіків та жінок, подано в таблиці 2.2.

Було визначено, що за складовою направленості перфекціонізму «Перфекціонізм, орієнтований на себе» показник у першій групі вірогідно перевищує показник, отриманий у другій групі ( $71,19 \pm 1,78$  та  $65,32 \pm 2,18$ , відповідно,  $t = 2,09$ ,  $p \leq 0,05$ ). Ці дані свідчать про більшу схильність респондентів першої групи до прагнення довершеності, досконалості та відчуття незадоволення собою. Таке ставлення до себе може супроводжуватися проявами ворожості й агресивності.

Показники перфекціонізму в засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Показники	Група 1 (чоловіки)	Група 2 (жінки)	T	p
Перфекціонізм, орієнтований на себе	71,19±1,78	65,32±2,18	2,09	0,05
Перфекціонізм, орієнтований на інших	54,29±1,64	60,14±2,18	2,14	0,05
Соціально приписаний перфекціонізм	55,71±2,09	56,34±2,78	0,18	-

Досліджувані, що характеризуються високим рівнем як соціально приписаного перфекціонізму, так і перфекціонізму, орієнтованого на себе (тобто «змішаного перфекціонізму»), значно більше схильні до прояву фізичної та вербальної агресії, ніж особи, які характеризуються низьким рівнем перфекціонізму обох видів: соціально приписаного й самоорієнтованого перфекціонізму [135, с. 26].

Чим вище перфекціонізм, тим більше нестабільне ставлення до себе, воно змінюється від мрій про щось велике до власної малоцінності, що відповідає поляризованому мисленню перфекціоністів: з одного боку, ідея досконалості, з іншого – крах за найменшого відхилення від ідеалу, отримання засудження або несхвалення будь-ким [117]. Спостерігаються більша неузгодженість думки про себе, проблеми в міжособистісній взаємодії, спрямованість спілкування на отримання нарцисичної підтримки ззовні (спілкування будується для підтримки своєї значимості), надлишковий самоконтроль, підозрлість. Зростає почуття самотності, нерозуміння іншими людьми, відчуття знецінення переживань, думок та інтересів. Це призводить до спотвореного сприйняття інших людей, до думки, що вони чекають від тебе «надрезультату», висувають до тебе надмірні, непосильні вимоги,

недооцінюють тебе, адже похвала іншого розцінюється перфекціоністом як власна невдача, а мінімальна критика – як повний провал [163].

Перфекціоністи бачать лише один шлях до мети – пряма лінія, а будь-яке відхилення від курсу – неприпустимим, тому що в цьому разі вони «недосконало» побудували свій план до мети [109]. Отже, світ ворожий і може врятувати лише фасад успішності, «панцир грандіозності». Меншою мірою проявляється ідентифікація з іншими, нездатність виділення власних потреб і бажань, мала потреба у взаємодії з іншими, вони менш здатні на глибокі відносини, мають більші відгородженість і закритість внутрішнього світу, що породжується страхом викриття власної слабкості. Перфекціоністи рідко звертаються по психологічну допомогу, оскільки бояться відкрити свій внутрішній «недосконалий» світ [163].

Найменшою мірою проявляються невміння відстояти свої інтереси та бажання, ідентифікація з цілями, нормами, потребами інших людей. Патологічний перфекціонізм формується внаслідок деформованих симбіотичних відносин у приєдипальний період [117].

Також дослідниками встановлено, що за підвищення рівня самоорієнтованого перфекціонізму суттєво збільшується рівень вербальної агресії, ворожості, а також агресивних почуттів під час фрустрації та провокацій. Разом з тим за підвищення перфекціонізму, орієнтованого на себе, знижується рівень фізичної агресії [135, с. 29].

За складовою направленості перфекціонізму «Перфекціонізм, орієнтований на інших» показник у першій групі вірогідно менший показника, отриманого в другій групі ( $54,29 \pm 1,64$  та  $60,14 \pm 2,18$ , відповідно, за  $t = 2,14$ ,  $p \leq 0,05$ ). Це вказує на те, що досліджувані другої групи більше схильні висувати підвищені вимоги оточенню щодо досконалості, зростання, прояву активності, підвищення ними своїх якостей.

На ґрунті аналізу наукових напрацювань із проблеми перфекціонізму треба зауважити, що особи, які мають високий рівень перфекціонізму,

орієнтованого на інших, схильні до прояву вербальної та фізичної агресії, злості, ворожості, а також агресивних почуттів під час стану фрустрації та провокацій [135, с. 27].

Також Stoeber з колегами вказують на те, що особи з високим рівнем орієнтованого на інших перфекціонізму та високим рівнем соціально приписаного перфекціонізму демонструють риси, які вказують на соціальну відокремленість і міжособистісну неприязнь. І навпаки, особи з високим рівнем самоорієнтованого перфекціонізму демонструють риси, що вказують на наявність соціальних зв'язків та низьку агресивність [135, с. 29].

Таким чином, міжособистісні аспекти перфекціонізму (тобто перфекціонізму, орієнтованого на інших, і соціально приписаного перфекціонізму), більше стосуються агресії, ніж внутрішньоособистісного виміру перфекціонізму (самоорієнтованого перфекціонізму). Це залежатиме від того, якою може бути зовнішня поведінка (наприклад, агресія), спрямована назовні щодо інших, тоді як інтерналізована поведінка спрямована всередину (наприклад, депресія, тривога, соціальна відстороненість) [135, с. 29].

За складовою перфекціонізму «Соціально приписаний перфекціонізм» вірогідні відмінності між першою та другою групами не виявлені ( $55,71 \pm 2,09$  та  $56,34 \pm 2,78$ ,  $t = 0,18$ ). З урахуванням довірчих інтервалів показник за цією шкалою в обох групах знаходиться в межах середнього рівня. Це свідчить про те, що представники обох груп переконані, що оточення має щодо них надзвичайно високі очікування, яким, як вважають досліджувані, дуже важко відповідати, якщо це взагалі можливо. Такі відчуття викликають у них невдоволення, протест, вороже ставлення до інших.

Але, на відміну від досліджуваних, які мають високий рівень самоорієнтованого перфекціонізму, досліджувані, які мають високий рівень соціально приписаного перфекціонізму, показують значно вищі показники в

усіх конструктах, пов'язаних з агресією (ворожість, гнів, фізична агресія), крім вербальної агресії [135, с. 27].

Отже, представники першої групи мають високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на себе, що виявляється в їхню бажанні отримати більш високе становище, змінити чи підвищити статус, що може супроводжуватися відчуттям незадоволення собою та обставинами. Це додає великої ймовірності прояву такими особами ворожих випадів на оточення. Тому вони значно більше схильні до прояву вербальної агресії, ворожості, а також агресивних почуттів під час фрустрації та провокацій. Їм притаманний високий рівень стандартів особистості щодо себе, високий рівень оцінювання та цензурування власної поведінки, а також висока вираженість мотиву прагнення до досконалості порівняно з досліджуваними другої групи, у яких рівень самоорієнтованого перфекціонізму проявлений менше.

Респонденти другої групи мають вищий рівень перфекціонізму, орієнтованого на інших, порівняно з першою групою й демонструють риси, що вказують на соціальну відокремленість і міжособистісну неприязнь. Вони характеризуються високим розвитком переконань та очікувань щодо здібностей значущих інших та акцентуації на винятковій важливості їх досконалості. Разом з цим слід звернути увагу на те, що в досліджуваних першої групи найбільш вираженим є перфекціонізм, спрямований на себе.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності з перфекціонізмом у засуджених чоловіків подано в таблиці 2.3.

У першій групі шкала «Соціально приписаний перфекціонізм» виявляє значущий додатний взаємозв'язок зі шкалою «Заздрість-неприязнь» ( $r = 0,268$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Зміст виявлених кореляцій свідчить про те, що в цій групі збільшення генералізованого відчуття або переконання, що інші висувають до них нереалістично завищені й складні під час виконання вимоги, яким необхідно відповідати, аби отримати схвалення, відбувається разом із підвищенням

відчуття заздрості-неприятності, забарвленої озлобленістю, гнівом, роздратуванням.

Таблиця 2.3

Взаємозв'язки заздрісності з перфекціонізмом у засуджених чоловіків (r)

Показники	Група 1 (чоловіки)	
	Заздрість-неприятність	Заздрість-смуток
Перфекціонізм, орієнтований на себе	0,177	0,162
Перфекціонізм, орієнтований на інших	0,175	0,169
Соціально приписаний перфекціонізм	0,268*	0,141

Примітка: рівень значущості : \* -  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності з перфекціонізмом у засуджених жінок подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Взаємозв'язки заздрісності з перфекціонізмом у засуджених жінок (r)

Показники	Група 2 (жінки)	
	Заздрість-неприятність	Заздрість-смуток
Перфекціонізм, орієнтований на себе	0,134	0,142
Перфекціонізм, орієнтований на інших	0,187	0,138
Соціально приписаний перфекціонізм	0,276**	0,258*

Примітка: рівень значущості : \* -  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$



У другій групі досліджуваних шкала «Соціально приписаний перфекціонізм» виявляє значущі взаємозв'язки додатного характеру зі шкалами «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,276, p \leq 0,01$ ) та «Заздрість-смуток» ( $r = 0,258, p \leq 0,05$ ).

Це свідчить про те, що в респондентів другої групи з підвищенням рівня відчуттів, що до них з боку інших людей висуваються нереалістичні вимоги, переконанні респондентів у власній неспроможності щодо відповідності таким вимогам, підвищується прояв заздрості, яка забарвлена не тільки відчуттям неприємності, гніву та озлобленості, а й відчуттям смутку, відчаю та зневіри.

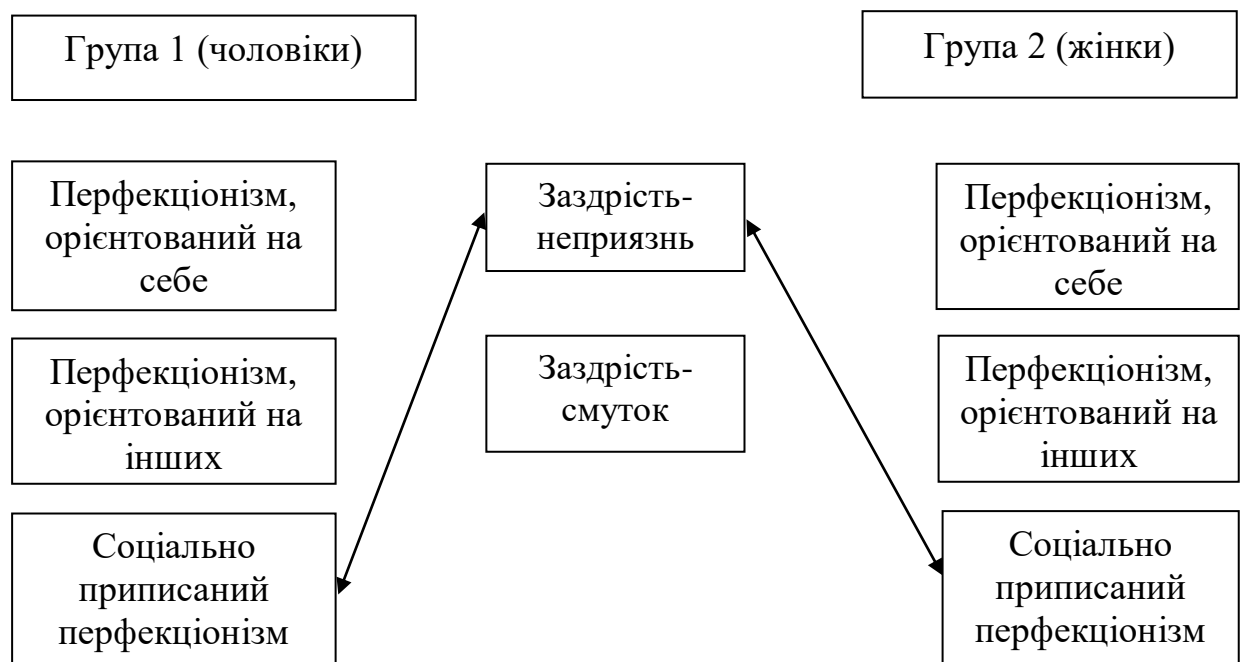


Рис. 2.1 – Взаємозв'язки заздрості зі складовими перфекціонізму в засуджених чоловіків та жінок

Важливо зазначити те, що в першій групі зафіксовано взаємозв'язок шкали «Соціально приписаний перфекціонізм» зі шкалою «Заздрість-неприятність», а у другій групі шкала «Соціально приписаний перфекціонізм» корелює як зі шкалою «Заздрість-неприятність», так і зі шкалою «Заздрість-

смуток». Це вказує на те, що в разі зростання соціально приписаного перфекціонізму в першій групі актуалізується почуття заздрості-неприятності, що супроводжується озлобленістю, ворожістю, неприязню щодо того, хто, як вважає заздрісник, має якісь переваги. У другій групі зростання соціально приписаного перфекціонізму призводить до посилення почуття заздрості, забарвленої як ворожістю, неприязню та гнівом, так і відчуттям образи, непевності, смутку та безсилля.

Отримані дані деякою мірою узгоджуються з думкою Н.Г. Гаранян, А.Б. Холмогорової і Т.Ю. Юдеївої, які вважають перфекціонізм складним психологічним утворенням, що включає такі параметри, як: завищений рівень домагань; поляризована, «чорно-біла» оцінка результату власної діяльності; переважна зосередженість на невдачі при ігноруванні реальних успіхів і досягнень; відчуття власної невідповідності позитивним представленням інших людей про себе; оцінка багатьох нейтральних ситуацій із позицій рівня своїх досягнень; надмірні вимоги до інших і завищені від них очікування та перманентне порівняння себе з іншими людьми при орієнтації на полюс «найуспішніших і досконалих». Так, для останнього параметру, порівняння, як правило, вибираються найбільш гідні люди, які багато чого досягли, найталановитіші. Наслідки таких порівнянь – невдоволення собою та перманентне почуття заздрості [16, с. 53].

Отже, зростання соціально приписаного перфекціонізму в першій групі супроводжується підвищенням відчуття заздрості-неприятності, у другій групі – актуалізує посилення обох видів заздрості.

Також було вирішено вивчити особливості нарцисизму в групах засуджених чоловіків та жінок. Таке завдання поставлено у зв'язку з тим, що феномени заздрість та перфекціонізм, які ми вивчаємо, тісно пов'язані з феноменом нарцисизму, на що вказують багато дослідників [110; 117; 236].

Із використанням опитувальника «Нарцисичне Я» було визначено рівень вираженості нарцисизму в обох групах досліджуваних.

Результати, отримані в дослідженні нарцисизму в засуджених чоловіків та жінок, подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Показники нарцисизму в засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Показники	Група 1 (чоловіки)	Група 2 (жінки)	t	p
«Я-нікчемне»	18,78±1,86	21,39±1,78	1,01	-
«Я-грандіозне»	30,35±1,74	28,32±1,81	0,81	-
Прагнення до ідеального Self-об'єкта	17,41±1,77	18,24±1,69	0,34	-
«Я-демонстративне»	38,86±1,92	31,19±2,04	2,74	0,05
Нарцисична агресія	25,76±1,48	22,41±1,22	1,75	-
Поглиненість у фантазії	14,05±1,35	17,99±1,41	2,02	0,05
Очікування особливого ставлення	11,58±0,91	11,21±1,14	0,25	-
«Я-заздрісне»	10,17±1,14	12,37±0,82	1,57	-
«Нарцисичне Я»	166,96±12,17	163,12±11,91	0,23	-

Було визначено, що за шкалою «Я-демонстративне» показник у першій групі вірогідно перевищує показник, отриманий у другій групі (38,86±1,92 та 31,19±2,04, відповідно, за  $t = 2,74$ ,  $p \leq 0,05$ ). Такі дані свідчать про більшу залежність респондентів першої групи від уваги оточення, підтвердження прийняття себе оточенням, його схвалення та захоплення. Вони мають

більшу занепокоєність власною зовнішністю, потребою бути в центрі уваги, отримувати компліменти, бути об'єктом шани й захоплення оточенням.

За шкалою «Поглиненість у фантазії» показник у другій групі вірогідно перевищує показник, отриманий у першій групі ( $17,99 \pm 1,41$  та  $14,05 \pm 1,35$ , відповідно, за  $t = 2,02$ ,  $p \leq 0,05$ ). Це вказує на більшу схильність досліджуваних другої групи до фантазійних прагнень слави, визнання, триумфу, схвалення видатними чи авторитетними людьми, включення до особливого кола спілкування, публічне самолюбівання.

Досліджувані групи не виявляють вірогідних відмінностей за шкалами «Я-нікчемне» ( $18,78 \pm 1,86$  та  $21,39 \pm 1,78$ ), «Я-грандіозне» ( $30,35 \pm 1,74$  та  $28,32 \pm 1,81$ ).

Тобто респонденти першої та другої груп не відрізняються в проявах:

- усвідомлення особистістю власної безпорадності, низької соціальної успішності, схильності до глобалізації та максимізації негативної оцінки себе оточенням;
- грандіозного почуття самозначущості та віри у власну унікальність.

Ці дві шкали характеризують дві полярні особистісні тенденції, які, функціонуючи разом, утворюють патерн нарцисичних якостей особистості.

Також досліджувані групи не виявляють вірогідних відмінностей за шкалами «Прагнення до ідеального Self-об'єкта» ( $17,41 \pm 1,77$  та  $18,24 \pm 1,69$ ), «Нарцисична агресія» ( $25,76 \pm 1,48$  та  $22,41 \pm 1,22$ ), «Очікування особливого ставлення» ( $11,58 \pm 0,91$  та  $11,21 \pm 1,14$ ), «Я-заздрісне» ( $10,17 \pm 1,14$  та  $12,37 \pm 0,82$ ).

Тобто досліджувані в обох групах подібні в проявах:

- залежності від оточення, у той же час допускаючи можливість скористатися його допомогою, отримати задоволення від контакту з ним, не боячись у якійсь мірі опинитися у владі їх чарівності;

- деструктивної агресії, викликаної вразливістю самолюбства, загостреним почуттям власної значущості в ситуаціях, що загрожують Его;
- занепокоєння в результаті дії зовнішніх чинників, що несуть загрозу для нарцисичного Его;
- схильності до заздрощів до людей, які є загрозою для нарцисичного Его, зокрема до більш привабливих та багатих.

За загальним показником нарцисизму досліджувані групи не різняться між собою ( $166,96 \pm 12,17$  та  $163,12 \pm 11,91$ ,  $t = 0,23$ ), що свідчить про подібність його інтегрального вияву, але водночас відповідно до розглянутих результатів виявлено, що представники першої та другої груп демонструють відмінності в парціальних нарцисичних характеристиках, які відбивають групову своєрідність у атрибуції нарцисизму.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності з нарцисизмом у засуджених чоловіків подано в таблиці 2.6.

У групі засуджених чоловіків шкала «Прагнення до ідеального Self-об'єкта» виявляє значущі взаємозв'язки додатного характеру зі шкалою «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,207$ ,  $p \leq 0,05$ ). Це свідчить про те, що в респондентів першої групи з підвищенням рівня відчуттів про наростання незадоволеності собою й намаганням знайти зовнішній ідеалізований об'єкт, який у фантазіях уявляється таким, що випромінює силу, підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям неприємності, гніву та озлобленості.

Також у першій групі досліджуваних шкала «Поглиненість у фантазії» виявляє значущі додатні взаємозв'язки зі шкалою «Заздрість-смуток» ( $r = 0,191$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Зміст виявлених кореляцій свідчить про те, що в цій групі разом із підвищенням рівня публічного самолюбвання, прагнення до слави, тріумфу, схвалення чи визнання видатними або авторитетними людьми, включення до особливого кола спілкування підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям смутку, зневіри та відчаю.

Таблиця 2.6

Взаємозв'язки заздрісності з нарцисизмом у засуджених чоловіків (r)

Показники	Група 1 (чоловіки)	
	Заздрість-неприятнь	Заздрість-смуток
«Я-нікчемне»	0,164	0,151
«Я-грандіозне»	0,133	0,142
Прагнення до ідеального Self-об'єкта	0,207*	0,158
«Я-демонстративне»	0,178	0,160
Нарцисична агресія	0,081	0,124
Поглиненість у фантазії	0,145	0,191*
Очікування особливого ставлення	0,101	0,114
«Я-заздрісне»	0,065	0,107
«Нарцисичне Я»	0,134	0,161

Примітка: рівень значущості : \* -  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$ 

За шкалами «Я-нікчемне», «Я-грандіозне», «Нарцисична агресія», «Очікування особливого ставлення», «Я-заздрісне», «Нарцисичне Я» у першій групі досліджуваних значущих взаємозв'язків не виявлено.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності з нарцисизмом у засуджених жінок подано в таблиці 2.7.

У другій групі досліджуваних шкала «Поглиненість у фантазії» виявляє значущі додатні взаємозв'язки зі шкалою «Заздрість-смуток» ( $r = 0,244$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Зміст виявлених кореляцій свідчить про те, що в цій групі разом із підвищенням прагнення до слави, тріумфу, рівня публічного самолюбівання, бажання схвалення чи визнання видатними або авторитетними людьми,

включення до престижного кола спілкування підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям відчаю, зневіри та смутку.

Таблиця 2.7

Взаємозв'язки заздрісності з нарцисизмом у засуджених жінок (r)

Показники	Група 2 (жінки)	
	Заздрість-неприятнь	Заздрість-смуток
«Я-нікчемне»	0,157	0,148
«Я-грандіозне»	0,182	0,197
Прагнення до ідеального Self-об'єкта	0,195	0,186
«Я-демонстративне»	0,177	0,183
Нарцисична агресія	0,102	0,135
Поглиненість у фантазії	0,169	0,244*
Очікування особливого ставлення	0,226*	0,191
«Я-заздрісне»	0,118	0,143
«Нарцисичне Я»	0,157	0,186

Примітка: рівень значущості : \* -  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

Також у цій групі досліджуваних шкала «Очікування особливого ставлення» виявляє значущі взаємозв'язки додатного характеру зі шкалою «Заздрість-неприятнь» ( $r = 0,226$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Це свідчить про те, що в досліджуваних другої групи з підвищенням занепокоєння в результаті дії зовнішніх чинників, що несуть загрозу для нарцисичного Его, відчуття неспокою, дратівливості, невтриманості в ситуаціях ілюзорної втрати контролю над іншими підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям неприязні, гніву та озлобленості.

За шкалами «Я-нікчемне», «Я-грандіозне», «Прагнення до ідеального Self-об'єкта», «Нарцисична агресія», «Я-зздрісне», «Нарцисичне Я» у другій групі досліджуваних значущих взаємозв'язків не виявлено.

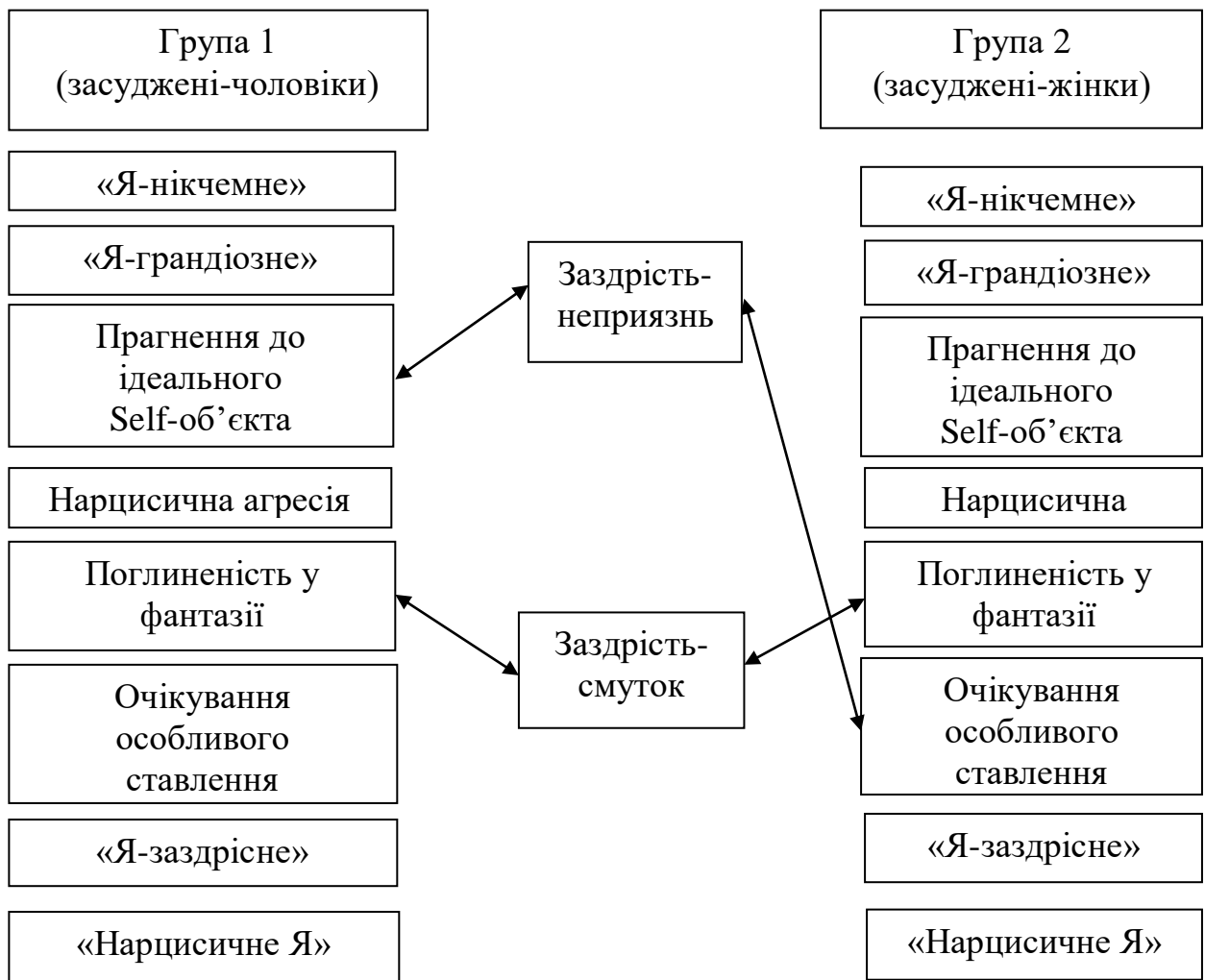


Рис. 2.2 – Взаємозв'язки заздрості зі складовими нарцисизму в засуджених чоловіків та жінок

Отже, у засуджених чоловіків та жінок разом із підвищенням рівня публічного самолюбвання, прагнення до слави, тріумфу, схвалення чи визнання видатними або авторитетними людьми, включення до особливого кола спілкування підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям смутку, зневіри та відчаю.



У групі засуджених чоловіків із підвищенням рівня відчуттів про наростання незадоволеності собою й намаганням знайти зовнішній ідеалізований об'єкт, який у фантазіях уявляється таким, що випромінює силу, підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям неприязні, гніву та озлобленості.

У досліджуваних жінок збільшення занепокоєння щодо загрози для нарцисичного Его, втрати контролю над зовнішніми обставинами, призводить до проявів заздрості, забарвленої відчуттям гніву, неприязні та озлобленості.

#### **2.4. Специфіка структурно-функціональних характеристик відповідальності та її взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок**

В.П. Прядеїн під відповідальністю розуміє гарантування суб'єктом досягнення результату власними силами на основі самостійно прийнятого рішення, усвідомленого обов'язку та совісті. Відповідальність визначається як досягнення результату на основі взаємодії регуляторно-динамічних і мотиваційно-смислових компонентів та розглядається як інтегральна властивість особистості, що виявляється в усвідомленій, ініціативній, самостійній поведінці, яка слугує підставою особистості, механізмом організації життєдіяльності людини, багато в чому визначає її успішність. Поняття відповідальності розглядається переважно як інтегральне, що містить багатовимірну структуру. Зазначається, що причинами, які викликають відповідальні дії, є матеріальні й ідеальні потреби та зовнішні подразники. Причинами відмови індивіда виконувати відповідальні дії можуть бути як неповна сформованість якості відповідальності внутрішньої потреби, так і непередбачені перешкоди, труднощі, які знаходяться за

порогом енергетичних можливостей людини. За параметрами відповідальні дії, які виконуються, можна віднести до великого класу довільних дій. Однак, на думку автора, не всі довільні дії є відповідальними. Такі дії мають комплекс нерозривно пов'язаних складових, без яких конкретна довільна дія не може входити до класу відповідальних дій. До цього комплексу складових дослідники відносять: інтенцію; свободу вибору та соціальну значущість виконуваного; усвідомлення можливого покарання в разі невиконання самостійно прийнятого рішення; завершеність дії, при якій відсутність результату – відсутність реалізованої відповідальності. Увесь хід відповідальної дії постає у вигляді складного багаторівневого процесу з багатозначними зв'язками між рівнями [13, с. 92-101].

О.О. Лукашов пропонує розкривати соціальну відповідальність у таких структурних складових: ціннісно-нормативній (соціоцентрична мотивація, егоцентрична мотивація та ін.), когнітивно-інформаційній (когнітивна свідомість, обізнаність та ін.), афективно-емпатійній (емоційність стенична, емоційність астенічна, щирість та ін.), організаційно-комунікативній (динамічна ергічність, динамічна аергійність, труднощі та ін.), результативно-діяльнісній (предметна результативність, суб'єктна результативність та ін.), рефлексивно-прогностичній (регуляторна інтернальність, регуляторна екстернальність та ін.). На думку автора, необхідно розкрити компонентну структуру соціальної відповідальності, позначаючи її як стійку стратегію соціальної поведінки особистості, яка є її значним регулятором [37, с. 93].

Т.Н. Сидоровою структура відповідальності розглядається як єдність трьох компонентів: когнітивного, мотиваційного та поведінкового. Когнітивний компонент – система засвоєних особистістю знань про сутність соціальної відповідальності, норми поведінки, які втілюють цю якість. Мотиваційний компонент уключає в себе ієрархію мотивів соціально відповідальної поведінки. Поведінковий компонент виражається у виборі та

здійсненні певної лінії поведінки, що відповідає нормам соціально відповідальної поведінки [66, с. 57].

Відповідальність – це якість, яка характеризує соціальну типовість особистості. Як основні ознаки відповідальності автори виділяють точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов’язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій; здатність до співпереживання, чуйність до чужого болю й радості; наполегливість, старанність, сміливість, стійкість та витримку [2, с. 20].

Ж.Є. Завадська та Л.В. Шевченко серед ознак прояву відповідальності виділяють такі: усвідомлене ставлення до своєї діяльності та оцінка її з точки зору відповідності вимогам обов’язку; здатність до самоаналізу, самоконтролю; прояв наполегливості, ініціативності, самостійності в процесі виконання доручених обов’язків; емоційне переживання в ході виконання обов’язків; уміння дати оцінку власної поведінки та вчинків товаришів; уміння й готовність нести відповідальність за колектив та інших людей [17, с. 13].

Досить розповсюдженим є розгляд відповідальності з позиції теорії локусу контролю. У дослідженнях часто вказується на наявність кореляції локусу контролю особистості (внутрішній локус, або інтернальність) із фактором соціальної зрілості та просоціальною поведінкою, а зовнішнього локусу, або екстернальності – із недостатньою соціальною зрілістю та асоціативною поведінкою. Учені зазначають, що існує низка причин, які формують зовнішній контроль та сприяють розвитку девіантної поведінки. Одна з таких причин – потреба людини в повазі та визнанні. У прагненні зберегти самоповагу та стабільність при делінквентній поведінці екстернальність може відігравати роль захисного механізму, який знімає з особистості відповідальність за невдачі, дозволяє їй адаптуватися до негативних оцінок і зберегти певною мірою самоповагу [71].

У засуджених через упереджене ставлення та недовіру до представників владних структур відбувається деформація почуття відповідальності. Уникаючи відповідальності за самого себе, рідних і своє майбутнє, засуджений завжди прагне перекласти її на інших [67].

На думку деяких авторів, успіх адаптації до місць позбавлення волі й реадаптації після звільнення багато в чому залежить від уміння брати на себе відповідальність за своє життя [8, с. 59].

Отже, ми вважали доцільним вивчення особистісної відповідальності засуджених та встановлення специфіки її структурно-функціональних компонентів.

Результати, отримані в дослідженні динамічного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок, подано в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Показники складових динамічного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Шкали	1 група	2 група	t	p
Динамічний компонент				
Динамічна ергічність	23,88±0,97	27,22±1,14	2,23	0,05
Динамічна аергічність	21,56±1,21	20,23±1,17	0,79	-

Було визначено, що за гармонійною складовою динамічного компонента відповідальності «Динамічна ергічність» показник другої групи вірогідно перевищує показник, отриманий у першій групі (27,22±1,14 та 23,88±0,97, відповідно, за  $t = 2,23$ ,  $p \leq 0,05$ ).

За агармонійною складовою динамічного компонента відповідальності «Динамічна аергічність» відмінності між першою та другою групами рівня значущості не досягають ( $21,56 \pm 1,21$  та  $20,23 \pm 1,17$ ,  $t = 0,79$ ).

Отже, такі дані свідчать про наявність у представників другої групи більшої здатності до самостійних дій, ретельності під час виконання важких та відповідальних завдань, які проявлені на високому рівні, тоді як у першій групі ці характеристики мають ситуативний характер.

Неготовність до відповідальної діяльності, слабкий опір перешкодам у роботі та недостатня обов'язковість, які є ознаками динамічної аергічності в обох групах знаходяться на межі низького та середнього рівнів і мають ситуативний характер.

Показники мотиваційного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок наведено в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Показники мотиваційного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Шкали	1 група	2 група	t	p
Мотиваційний компонент				
Мотивація соціоцентрична	$23,82 \pm 1,08$	$27,03 \pm 1,25$	1,94	-
Мотивація егоцентрична	$23,15 \pm 0,89$	$19,96 \pm 1,28$	2,05	0,05

За агармонійною складовою мотиваційного компонента відповідальності «Мотивація егоцентрична» вірогідно більший показник виявлено в першій групі на відміну від другої ( $23,15 \pm 0,89$  та  $19,96 \pm 1,28$ , відповідно, за  $t = 2,05$ ,  $p \leq 0,05$ ).

За гармонійною складовою мотиваційного компонента відповідальності «Мотивація соціоцентрична» відмінності між першою та другою групами рівня значущості не досягають ( $23,82 \pm 1,08$  та  $27,03 \pm 1,25$ , за  $t = 1,94$ ).

На думку І. Вахоцької щодо соціальноорієнтованої або егоцентричної поведінки та вчинків особистості, у конфлікті треба виокремлювати три основних типи поведінки: гармонійний – осмислена поведінка, із соціоцентричною мотивацією, взяттям відповідальності за те, що відбувається, на себе, із прагненням до досягнення суспільно значущого результату вирішення конфлікту; агармонійний активний – базується на основі поверхневих знань про сутність конфліктних взаємовідносин, із проявом зовнішнього локусу контролю, егоцентричною мотивацією, прагненням до суб'єктно-особистісного результату, що супроводжується поведінковою активністю та позитивними емоціями; агармонійний пасивний – ґрунтується на основі поверхневих знань про сутність конфліктних взаємовідносин, із проявом зовнішнього локусу контролю, егоцентричною мотивацією, із підкресленою поведінковою пасивністю та негативними емоціями. Існування в конфлікті одного з позначених типів поведінки підтверджується характером зв'язків між елементами конфліктності й узгоджується з результатами теоретичних та емпіричних досліджень К. Хорні, R. Lawrence, J. Lorsch, якими було встановлено схожість співвідношень певних особистісних характеристик та властивостей нервової системи, з одного боку, із рівнями зрілості, а з іншого – з елементами конфліктності. Це дозволило зробити їм припущення про існування безпосередніх зв'язків між рівнями зрілості особистості та елементами конфліктності [5, с. 19].

Зміст отриманих відмінностей відобразився в переважанні в першій групі особистісно-значимої мотивації та демонстративній поведінці під час виконання відповідальних справ, яка ґрунтується на бажанні отримання

винагород і уникнення покарання. Прояви соціально зорієнтованої поведінки та вчинків обох групах мають ситуативний характер.

Показники когнітивного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок подано в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Показники когнітивного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Шкали	1 група	2 група	t	p
Когнітивний компонент				
Когнітивна усвідомленість	25,81±0,97	27,08±1,04	0,89	-
Когнітивна обізнаність	20,18±1,41	21,78±1,27	0,84	-

Як за гармонійною складовою когнітивного компонента відповідальності «Когнітивна усвідомленість» (25,81±0,97 та 27,08±1,04,  $t = 0,89$ ), так і за агармонійною складовою когнітивного компонента відповідальності «Когнітивна обізнаність» (20,18±1,41 та 21,78±1,27;  $t = 0,84$ ) вірогідні відмінності між досліджуваними групами визначені не були.

Як зауважує Д.І. Шульженко, виокремлені механізми інтернальності відповідають таким її компонентам: когнітивний, особистісний та регуляторний. Когнітивний компонент відображує атрибутивну природу інтернальності як уявлення людини про характер зв'язку її дій з подіями життя. Когнітивний компонент інтернальності передбачає розуміння причинно-наслідкових зв'язків, охоплює як рефлексію (аналіз минулого досвіду), так й антиципацію (прогнозування на основі рефлексії). Отже, до критеріїв сформованості когнітивного компонента інтернальності доцільно віднести: внутрішню локалізацію причин успіхів та невдач; високий рівень

розвитку рефлексії, її спрямованість до майбутнього на основі аналізу минулого; високий рівень здатності до прогнозування; оптимістичний атрибутивний стиль [77, с. 183].

В обох групах не спостерігається зацікавленості в міркуваннях про відповідальність. Вони не схильні до цілісного розуміння понять обов'язку, совісті та сутності відповідальності в цілому.

Показники результативного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок наведено в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Показники результативного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Шкали	1 група	2 група	t	p
Результативний компонент				
Продуктивність предметна	22,89±1,42	24,78±1,83	0,82	-
Продуктивність суб'єктна	21,32±1,13	25,1±1,28	2,21	0,05

Результативний компонент відповідальності не виявляє відмінностей між першою та другою групами за гармонійною складовою «Продуктивність предметна» (22,89±1,42 та 24,78±1,83,  $t = 0,82$ ). Агармонійна складова результативного компонента «Продуктивність суб'єктна» є вірогідно більш вираженою в другій групі (25,1±1,28) порівняно з першою (21,32±1,13) за  $t = 2,21$ ,  $p \leq 0,05$ .

Суб'єктна спрямованість мотивації в роботі переважає в другій групі. Головною метою при докладанні зусиль для них є насамперед особисте благополуччя. Сумлінне ставлення до виконання справ не є притаманним



обом групам, вони не прагнуть працювати на отримання якнайкращого результату в колективній діяльності.

Показники емоційного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок подано в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Показники емоційного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Шкали	1 група	2 група	t	p
Емоційний компонент				
Емоційність стенична	24,95±1,01	26,61±0,98	1,18	-
Емоційність астенична	20,97±0,86	21,89±1,31	0,59	-

Як за гармонійною складовою емоційного компонента «Емоційність стенична» (24,95±1,01 та 26,61±0,98,  $t = 1,18$ ), так і за агармонійною складовою емоційного компонента «Емоційність астенична» (20,97±0,86 та 21,89±1,31,  $t = 0,59$ ) перша та друга групи вірогідно не відрізняються.

Друга група має на високому рівні схильність до переживання позитивних емоцій під час виконання відповідальних завдань. Перша група демонструє цю характеристику на нейтральному та ситуативному рівнях.

Прояви негативних емоцій під час виконання та в разі невдачі у відповідальній справі як у першої, так і у другої групи мають нейтральний і ситуативний характер.

Показники регулятивного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок наведено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Показники регуляторного компонента відповідальності засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Шкали	1 група	2 група	t	p
Регуляторний компонент				
Регуляторна інтернальність	23,74±1,13	27,59±0,93	2,63	0,01
Регуляторна екстернальність	21,16±1,28	21,43±0,95	0,17	-

За гармонійною складовою регуляторного компонента відповідальності «Регуляторна інтернальність» показник другої групи вірогідно перевищує показник, отриманий у першій групі (27,59±0,93 та 23,74±1,13, за  $t = 2,63$ ,  $p \leq 0,01$ ).

Регуляторний компонент інтернальності вказує на рівень розвитку процесів управління власною поведінкою, тобто самоконтроль та саморегуляцію в контексті уявлень людини про її спроможність впливати на успіх дії зокрема та власну долю в цілому. Крім того, треба віддати перевагу поняттю регуляції (або контролю за дією), а не волі, оскільки термін «контроль за дією» є більш широким поняттям щодо поняття «воля». Отже, можна виділити такі критерії сформованості регулятивного компонента інтернальності: високий контроль за дією під час планування, реалізації та невдачі; орієнтація на дію; внутрішня локалізація контролю щодо подолання труднощів; низьке заперечення активності; розвинена готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів, та до самостійного планування, виконання діяльності й відповідальності за неї; розвинена саморегуляція поведінки [77, с. 184].

За агармонійною складовою регуляторного компонента відповідальності «Регуляторна екстернальність» відмінності між першою та другою групами не досягають рівня значущості ( $21,16 \pm 1,28$  та  $21,43 \pm 0,95$ ,  $t = 0,17$ ).

Представники другої групи виявилися більш незалежними від зовнішніх умов та перешкод під час виконання відповідальних завдань. У регуляції виконання відповідальних завдань другою групою інтернальність досягає високого рівня вираженості, тоді як у першій групі вона має ситуативний характер. Разом із тим обидві групи не схильні пов'язувати успіх під час виконання відповідальних справ із зовнішніми умовами. Екстернальність у діяльності в обох групах проявлена на середньому рівні.

Крім емпіричних даних дослідження компонентів відповідальності, нами також наведено результати дослідження інших її складових. Виявлено особливості переживання досліджуваними труднощів, які можуть виникати під час виконання відповідальних завдань, та особливості змісту прагнень респондентів.

За шкалою «Особистісні труднощі» не виявлено вірогідних відмінностей між першою та другою групами ( $21,19 \pm 1,34$  та  $21,89 \pm 1,47$ , відповідно,  $t = 0,38$ ). Але за шкалою «Операціональні труднощі» показник є вірогідно більшим у другої групи ( $23,87 \pm 1,24$ ) порівняно з показником першої групи ( $20,21 \pm 1,19$ ) за  $t = 2,13$ ,  $p \leq 0,05$ .

Як перша, так і у друга групи не залежать від негативного емоційного настрою та інших внутрішніх факторів під час виконання відповідальних завдань. Тривожність та невпевненість у них на середньому рівні й проявляється ситуативно. Разом із цим друга група більш залежна від труднощів, що виникають у процесі виконання завдань, і зовнішнього впливу оточення. Це вказує на схильність другої групи до приписування панівної ролі зовнішнім обставинам та оточенню у разі виникнення труднощів під час виконання завдань.

Як за шкалою «Прагнення інструментально-стильові» відмінності в показниках першої та другої груп не досягають рівня значущості ( $22,18 \pm 0,89$  та  $23,56 \pm 1,03$ , відповідно,  $t = 1,01$ ), так і за шкалою «Прагнення змістовно-сміслові» показники між групами вірогідно не відрізняються (відповідно  $25,72 \pm 1,03$  та  $26,28 \pm 1,29$  за  $t = 0,34$ ).

В обох груп спостерігається прагнення до виконання відповідальної діяльності на середньому рівні й виражається ситуативно. Разом із цим в обох групах спрямованість на відповідальну реалізацію завдань, умотивовану бажанням схвалення з боку соціального оточення, знаходиться на високому рівні й майже не відрізняється.

Розглядаючи поведінкову складову заздрості, наголошується, що соціальні наслідки та певна відповідальність людини передбачаються за будь-який вчинок. Заздрісник вимушений знаходити моральне виправдання своїх вчинків, і зазвичай знаходить його в каузальній омані – сприйнятті людини, яка має перевагу в значущій сфері, як основній причині власного приниженого становища та невдач. Це дає людині підстави вважати, що вона має моральне право на «нещирі» вчинки щодо об'єкта переваги, тим самим відновлюючи порушену, на її погляд, справедливість [145].

Отже, перша група досліджуваних відрізняється вираженою демонстративністю у відповідальних справах, не маючи позитивного емоційного супроводження, більш екстернальна, їхньою особистісно-значимою мотивацією є отримання винагород та уникнення покарання. Самостійність діяльності у них проявлена слабо.

Представники другої групи більш самостійні, але залежні від перешкод зовні, уважні до виконання відповідальних завдань, де основною метою є задоволення власних потреб. Процес діяльності для них найчастіше має позитивне емоційне забарвлення, не проявляючись назовні. Досліджувані другої групи більш схильні до приписування головної ролі зовнішнім чинникам під час виконання завдань.

В обох групах присутні слабка опірність перешкодам, недостатня обов'язковість, неготовність до відповідальної діяльності, які знаходяться на межі низького та середнього рівнів і мають ситуативний характер. Добросовісність під час виконання справ не є притаманною обом групам, як і бажання працювати в колективі. Прояви негативних емоцій під час виконання та в разі невдачі у відповідальній справі як у першої, так і в другій групі мають нейтральний і ситуативний характер. Рівень екстернальності в діяльності в обох групах проявлений середньо. Представники обох груп не схильні до виконання соціально значущих вчинків або це проявляється ситуативно, вони на високому рівні спрямовані виконувати відповідальні завдання, прагнучи схвалення з боку соціального оточення.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності в засуджених чоловіків подано в таблиці 2.14.

У першій групі складова динамічного компонента відповідальності «Динамічна аергічність» виявляє значущий додатний взаємозв'язок зі шкалами «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,279, p \leq 0,01$ ) та «Заздрість-смуток» ( $r = 0,215, \leq 0,05$ ).

Зміст виявлених кореляцій свідчить про те, що в цій групі зі збільшенням нерішучості, пасивності, низької стійкості перед перешкодами та високої схильності до відмови від реалізації важких і відповідальних завдань у респондентів актуалізуються прояви заздрості-неприятності, яка знаходить вираження в таких почуттях до іншого, як ненависть, ворожість, підозрілість, та заздрості-смутку, яка проявляється відчуттями зневіри, відчаю та образи.

Складова мотиваційного компонента відповідальності «Мотивація егоцентрична» у цій групі виявляє значущий взаємозв'язок додатного характеру зі шкалою «Заздрість-смуток» за  $r = 0,196, p \leq 0,05$ .

Таблиця 2.14

Взаємозв'язки заздрісності зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності в засуджених чоловіків (r)

Показники	Група 1	
	Заздрість-неприятнь	Заздрість-смуток
Динамічна ергічність	0,123	0,087
Динамічна аергічність	0,279**	0,215*
Мотивація соціоцентрична	0,152	0,119
Мотивація егоцентрична	0,168	0,196*
Когнітивна усвідомленість	-0,173	-0,167
Когнітивна обізнаність	0,188*	0,155
Продуктивність предметна	0,026	-0,145
Продуктивність суб'єктна	0,238*	0,124
Емоційність стенична	0,178	0,097
Емоційність астенична	0,165	0,158
Регуляторна інтернальність	-0,124	-0,147
Регуляторна екстернальність	0,296**	0,279**
Особистісні труднощі	0,235*	0,269**
Операціональні труднощі	0,197*	0,234*
Прагнення інструментально-стильові	-0,017	-0,026
Прагнення змістовно-сміслові	0,166	0,247*

Примітка 1: рівень значущості : \*-  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

Отже, у першій групі посилення особистісно-значущої мотивації, вираженої в бажанні звернути на себе увагу в процесі реалізації

відповідальних справ, отримати винагороду або уникнути особистих ускладнень та можливого покарання, спостерігається разом із підвищенням проявів заздрості, яка забарвлена відчуттями смутку та зневіри, навіть відчаю.

Складова когнітивного компонента відповідальності «Когнітивна обізнаність» у цій групі виявляє значущий взаємозв'язок додатного характеру зі шкалою «Заздрість-неприятність» за  $r = 0,188$ ,  $p \leq 0,05$ .

Зміст виявлених кореляцій свідчить про те, що в цій групі разом із посиленням поверхневого розуміння відповідальності, часткового та одностороннього розгляду її як складової якості неспецифічного, загального характеру підвищується прояв заздрості, яка знаходить вираження в ненависті, роздратованості та ворожості щодо більш успішного іншого.

Складова результативного компонента відповідальності «Продуктивність суб'єктна» в цій групі виявляє значущий додатний взаємозв'язок зі шкалою «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,238$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Бачимо, що в першій групі разом із посиленням активності та збільшенням уваги до діяльності, пов'язаної з досягненням особистісно значущих цілей та благополуччя, спостерігається підвищення відчуття заздрості-неприятності, забарвленої озлобленістю, роздратованістю та гнівом.

Складова регуляторного компонента відповідальності «Регуляторна екстернальність» у цій групі виявляє значущі додатні взаємозв'язки зі шкалами «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,296$ ,  $p \leq 0,01$ ) та «Заздрість-смуток» ( $r = 0,279$ ,  $p \leq 0,01$ ).

Отже, у цій групі разом із збільшенням залежності реалізації відповідальних справ від інших осіб та зовнішніх обставин підсилюються ненависть, неприємність, підозрілість, ворожість, роздратовано-прискіпливе ставлення до об'єкта заздрості, викликані відчуттями заздрості-неприятності. Також актуалізуються прояви заздрості-смуток, яка знаходить вираження в

обмеженнях кола спілкування та числа об'єктів заздрості, зміни або винаходу інших параметрів порівняння.

У першій групі як шкала «Особистісні труднощі», так і шкала «Операціональні труднощі» виявляють значущі додатні взаємозв'язки зі шкалами «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,235, p \leq 0,05$  та  $r = 0,197, p \leq 0,05$ ) та «Заздрість-смуток» ( $r = 0,269, p \leq 0,01$  та  $r = 0,234, p \leq 0,05$ ).

Зміст виявлених кореляцій свідчить про те, що в цій групі підвищення відчуття труднощів суб'єктивного, внутрішнього порядку, таких як поганий настрій, тривожність, невпевненість, а також труднощів, що виникають під впливом зовнішніх обставин у процесі виконання завдання та залежать від особливостей і характеру цього завдання або оточення, відбувається разом з актуалізацією заздрості-неприятності та заздрості-смутку, які знаходять вираження в таких проявах:

- злостиве, роздратовано-прискіпливе ставлення до суб'єкта заздрощів;
- плітки, наклеп та необґрунтована критика більш успішної особистості;
- замовчування або ігнорування успіхів і досягнень конкурента;
- навмисне вихваляння неіснуючої успішності менш гідної людини.

За шкалою «Прагнення змістовно-сміслові» виявлено значущий додатний взаємозв'язок зі шкалою «Заздрість-смуток» ( $r = 0,247, p \leq 0,05$ ).

Отже, у першій групі разом із підвищенням відчуття обов'язковості й сумлінності під час виконання суспільно значущих справ, більшою мірою спрямованих на схвалення соціального оточення, посилюється прояв образи, досади, засмучення, відчаю, бажання суб'єкта дискредитувати об'єкт заздрості.

Таким чином, у першій групі досліджуваних із підвищенням показників за шкалами «Динамічна аергічність», «Регуляторна



екстернальність», «Особистісні труднощі» та «Операціональні труднощі» підвищуються прояви заздрості-неприятності та заздрості-смуток; із підвищенням показників за шкалами «Мотивація егоцентрична» та «Прагнення змістовно-сміслової» підсилюється прояв заздрості-смуток, а в разі підвищення показників за шкалами «Когнітивна обізнаність», «Продуктивність суб'єктивна» підсилюються прояви заздрості-неприятності.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрості зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності в засуджених жінок подано в таблиці 2.15.

У другій групі визначено, що динамічний компонент відповідальності «Динамічна аергічність» виявляє значущі взаємозв'язки додатного характеру зі шкалою «Заздрість-смуток» ( $r = 0,224$ ;  $p \leq 0,05$ ).

Отже, зі зниженням стійкості перешкодам та посиленням схильності до відмови від реалізації важких і відповідальних завдань, рівня нерішучості у респондентів актуалізується прояв заздрості-смуток, яка знаходить вираження в непевності, образах, роздратовано-прискіпливому, злостивому ставленні до більш успішної людини.

Отримані дані свідчать про те, що в другій групі мотиваційний компонент відповідальності «Мотивація егоцентрична» додатно корелює на значущому рівні зі шкалами «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,247$ ;  $p \leq 0,05$ ) та «Заздрість-смуток» ( $r = 0,312$ ;  $p \leq 0,05$ ).

Із цього виходить, що в досліджуваних другій групі з підвищенням бажання привернути до себе увагу інших, отримати винагороду в процесі діяльності, уникнути покарання або ускладнень підсилюються прояви заздрості-неприятності, що забарвлена відчуттям озлобленості, роздратованості, гніву, та заздрості-смуток, що забарвлена відчуттями відчаю, зневіри, непевності та образи.

Таблиця 2.15

Взаємозв'язки заздрості зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності в засуджених жінок (r)

Показники	Група 2 (жінки)	
	Заздрість-неприятнь	Заздрість-смуток
Динамічна ергічність	0,174	-0,061
Динамічна аергічність	-0,008	0,224*
Мотивація соціоцентрична	0,196	0,063
Мотивація егоцентрична	0,247*	0,312**
Когнітивна усвідомленість	0,184	0,216*
Когнітивна обізнаність	0,165	0,259*
Продуктивність предметна	0,184	-0,007
Продуктивність суб'єктна	0,136	-0,076
Емоційність стенична	0,172	-0,092
Емоційність астенічна	0,211*	0,254*
Регуляторна інтернальність	0,161	0,129
Регуляторна екстернальність	0,233*	0,301**
Особистісні труднощі	0,104	0,243*
Операціональні труднощі	0,011	0,326**
Прагнення інструментально-стильові	0,145	0,068
Прагнення змістовно-сміслові	0,127	0,328**

Примітка 1: рівень значущості : \*-  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

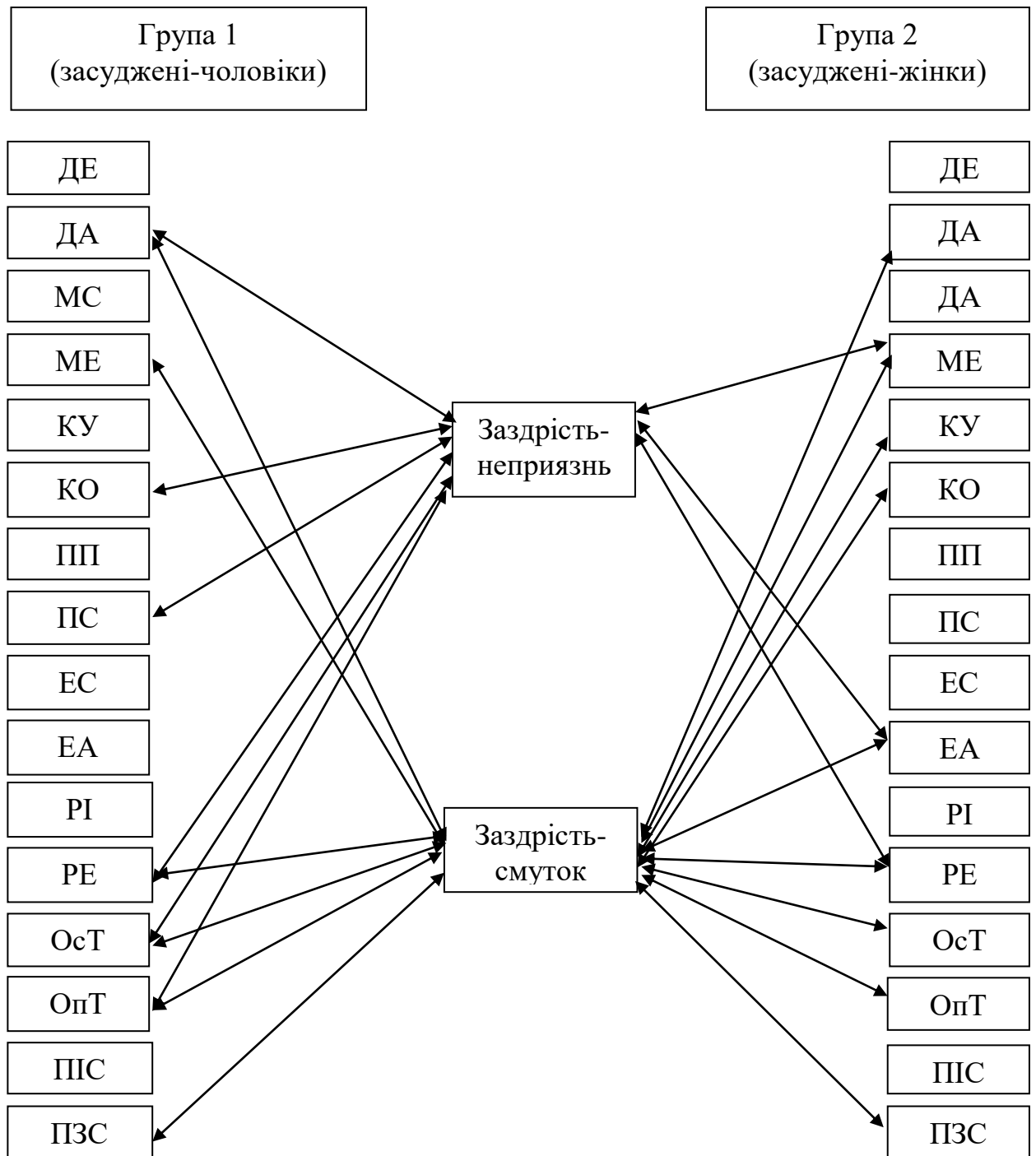


Рис. 2.3 – Взаємозв'язки заздрості зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності в засуджених чоловіків та жінок

Примітка: ДЕ – Динамічна ергічність; ДА – Динамічна аергічність; МС – Мотивація соціоцентрична; МЕ – Мотивація егоцентрична; КУ – Когнітивна усвідомленість; КО – Когнітивна обізнаність; ПП – Продуктивність предметна; ПС – Продуктивність суб'єктна; ЕС – Емоційність стенична; ЕА – Емоційність астенична; РІ – Регуляторна інтернальність; РЕ – Регуляторна екстернальність; ОсТ – Особистісні труднощі; ОпТ – Операціональні труднощі; ПІС – Прагнення інструментально-стильові; ПЗС – Прагнення змістовно-сміслові.

У другій групі обидві когнітивні складові відповідальності виявляють значущі додатні взаємозв'язки зі шкалою «Заздрість-смуток» («Когнітивна усвідомленість», за  $r = 0,216$ ,  $p \leq 0,05$ ; «Когнітивна обізнаність», за  $r = 0,259$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Отже, у досліджуваних цієї групи відчуття підвищення рівня суті відповідальності, розуміння її стрижневої основи та посилення поверхневого розуміння відповідальності, розгляду якоїсь однієї її сторони як складової якості неспецифічного, загального характеру супроводжується проявами заздрості, забарвленої відчуттям зневіри, відчаю та образи.

Також у другій групі досліджуваних емоційна складова відповідальності «Емоційність астенічна» додатно корелює на значущому рівні зі шкалами «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,211$ ;  $p \leq 0,05$ ) та «Заздрість-смуток» ( $r = 0,254$ ;  $p \leq 0,05$ ).

Таким чином, із підвищенням рівня негативних емоцій, що виникають за необхідності виконання відповідальної справи та неуспіху в ній, підсилюються прояви заздрості-неприятності, забарвленої ненавистю, ворожістю, підозрілістю щодо оточення, та заздрості-смутку, яка проявляється у відчуттях смутку, зневіри та безсилля.

У другій групі досліджуваних додатні значущі взаємозв'язки встановлені між шкалами «Регуляторна екстернальність» та «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,233$ ,  $p \leq 0,05$ ) і «Заздрість-смуток» ( $r = 0,301$ ,  $p \leq 0,01$ ).

Отже, підвищення рівня реалізації відповідальних справ, які залежать від зовнішніх обставин та інших людей, актуалізує прояв заздрості-неприятності, яка знаходить вираження в злісному, роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини, та заздрості-смутку, яка проявляється ігноруванням чи зниженням успіхів конкурента або вихвалянням переваг менш гідної людини.

Також у другій групі досліджуваних шкала «Особистісні труднощі» додатно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-смуток» за  $r = 0,243$ ;  $p \leq 0,05$ .

Із відчуттям підвищення рівня труднощів внутрішнього порядку, таких як тривожність, невпевненість та поганий настрій, підсилюється прояв заздрості, яка забарвлена відчуттями смутку, непевності, зневіри та образи.

У другій групі досліджуваних шкала «Операціональні труднощі» додатно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-смуток» за  $r = 0,326$ ;  $p \leq 0,01$ .

Отже, підвищення рівня труднощів, що залежать від характеру завдання, що виконується, і оточення або виникають у процесі виконання завдання, актуалізується прояв заздрості, яка знаходить вираження в тому, що людина замовчує, ігнорує досягнення конкурента як неіснуючі або ж навмисно вихваляє менш гідну людину.

У другій групі досліджуваних виявлені значущі взаємозв'язки додатного характеру між шкалами «Змістовно-сміслові прагнення» та «Заздрість-смуток» ( $r = 0,328$ ,  $p \leq 0,01$ ).

Посиленням відчуття обов'язку й сумлінності, які проявляються під час виконання справ альтруїстичного характеру, спрямованих більшою мірою на соціальне оточення, підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттями непевності, смутку, зневіри та образи.

Таким чином, у другій групі досліджуваних із підвищенням таких показників, як «Егоцентрична мотивація», «Астенічна емоційність», «Регуляторна екстернальність», посилюється прояв як заздрості-неприязні, так і заздрості-смуток, а з підвищенням таких показників, як «Когнітивна усвідомленість», «Особистісні труднощі», «Динамічна аергічність», «Когнітивна обізнаність», «Операціональні труднощі» та «Прагнення змістовно-сміслові» – заздрості-смуток.

## 2.5. Особливості факторів прийняття рішення та їх взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок

Прийняття рішення може розглядатися як вибір людиною (або групою осіб) в умовах невизначеності між альтернативами, заданими предметами, ідеями або діями. Зазвичай передбачається множинність альтернатив, дуже рідко їх лише дві. Також множинними можуть бути й критерії переваги однієї з них. Рішення людини відображає суб'єктивні переваги, але не охоплюється ними. Невизначеність при цьому може характеризувати як результати наслідки вибору альтернативи, так і критерії, які надають перевагу альтернативи.

Деякі автори акцентують увагу на тому, що і образ ситуації, і образ «Я» (на рівні самосвідомості особистості), і внутрішні зусилля (сприймаються як «тягар вибору») репрезентовані людині. У цьому сенсі вибір людини завжди усвідомлений, хоча прихованими від неї можуть залишатися як смислові, так і реалізовані розумові регулятори спрямованості суб'єктивних переваг [58, с. 83].

Прийняття рішення називається «гарячим» процесом, на відміну від «холодних» процесів (наприклад, використання знань), оскільки особистість у ситуації вибору не тільки усвідомлює, а й переживає його. При психологічній регуляції процесу рішення завжди представлена взаємодія пізнавальних (розумових, інтелектуальних, когнітивних) та особистісних (індивідуальних, суб'єктивних, смислових) «регуляторів» [21, с. 124].

Ситуації невизначеності вимагають від людини їх вирішення власними зусиллями, причому з боку як розумової діяльності, так і особистісного внеску. Побудова образу ситуації та доповнене визначення цілей і альтернатив, прогнозування та оцінка наслідків, власне вибір (із заданих або конструйованих людиною альтернатив), як і процеси, що опосередковують прийняття рішень, допускають опору людини на весь свій інтелектуально-

особистісний потенціал, у якому пізнавальний і особистісний аспекти можуть виділятися лише умовно.

Під прийняттям рішень розуміють процес раціонального та ірраціонального вибору альтернатив, що має на меті досягнення усвідомлюваного результату. Іноді основою прийняття рішень є власні суб'єктивні судження, трактування ввідних даних, інформації [75].

Людина прогнозує не тільки розвиток ситуації внаслідок вибору нею тієї чи іншої альтернативи, а й особистісну ціну прийнятого рішення, включаючи оцінку, «ким я стаю в результаті такого мого вибору». Навіть якщо відомі альтернативи й задані критерії вибору, невідомим залишається, яке рішення прийме конкретна людина, який критерій виявиться домінуючим у ієрархії можливих суб'єктивних обґрунтувань вибору.

Під час адаптації Мельбурнського опитувальника прийняття рішень, фактори прийняття рішення розглядаються Т.В. Корніловою через призму мультиплікативної моделі, яка включає в себе три основних «осі» оцінювання рішень людини за виявленими: інтелектуальним орієнтуванням, особистісними властивостями й вираженістю новоутворень, що характеризують рівень актуалгенеза рішень, або виборів, щодо внеску інтелектуально-особистісних зусиль [13, с. 65-68].

У цій моделі особа, яка приймає рішення, розглядається як суб'єкт, який перебуває в ситуації психологічного стресу й намагається впоратися з мотиваційними та емоційними «силами», що конфліктують у регуляції вибору.

Пильність, на думку Т.В. Корнілової, яка виступає основною стильовою характеристикою людини як особи, яка приймає рішення, пов'язана з когнітивною складністю, потребою в пізнанні й толерантністю до невизначеності та означає готовність «пильнувати», стерегти, тобто бути в ситуації активного спокою.

Як зазначає авторка, результати, отримані в проведених дослідженнях з використанням Мельбурнського опитувальника прийняття рішень, дозволяють розглядати пильність як властивість, що сприяє продуктивному прийняттю рішень [13, с. 65-68].

Досліджуючи центральні Я-функції засуджених, деякі автори роблять висновок про те, що засудженим властива висока дефіцитарність агресії, яка в поведінці проявляється в уникненні відповідальності й прийняття рішення. Також серед основних труднощів виправлення засуджених із рецидивною злочинністю можна виділити неможливість розриву симбіотичного злиття, коли в групових кримінальних інтересах розчиняється індивідуальне й втрачається здатність приймати рішення [67, с. 46].

С.В. Сахно виділила чинники й причини, що сприяють виникненню потреби засудженого в саморегуляції. Автор зазначає, що зовнішні чинники, безпосередньо пов'язані з внутрішніми – психічними пізнавальними й емоційно-вольовими процесами, і представлені виробленням нових форм поведінки, що полягає в пристосуванні й адаптації до нових умов і оточення та призводить до виникнення нових і виключення старих стереотипів поведінки, коливання під час прийняття рішень [63].

Результати дослідження факторів прийняття рішення засуджених чоловіків та жінок подано в таблиці 2.16.

За результатами дослідження було визначено, що стиль прийняття рішень «Пильність» є вірогідно більш вираженим у другій групі ( $15,71 \pm 0,42$ ) порівняно з першою ( $13,75 \pm 0,59$ ), за  $t = 2,71$ ,  $p \leq 0,01$ .

Поняття вибору розглядають як обрання одного варіанта з численних можливих альтернатив. Кожен із життєвих виборів призводить до певних наслідків, які особистість розцінює як позитивні чи негативні. Вибір варіанта є необхідною психологічною умовою для прийняття стратегічно важливого рішення, оскільки саме цей психологічний механізм дозволяє перейти від ситуації невизначеності до накреслення життєвої цілі [15; 61, с. 110].



Таблиця 2.16

Показники факторів прийняття рішення в засуджених чоловіків  
та жінок ( $M \pm m$ )

Показники	Група 1 (чоловіки)	Група 2 (жінки)	t	p
Пильність	13,75±0,59	15,71±0,42	2,71	0,01
Уникання	12,17±0,52	12,88±0,78	0,76	-
Прокрастинація	10,21±0,57	10,41±0,69	0,22	-
Надпильність	12,37±0,45	10,08±0,54	3,26	0,01

Важливою складовою сили волі є відповідальність, що відображає певне соціальне й морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства в цілому), характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм. Відповідальність у процесі прийняття стратегічних життєвих рішень характеризує здатність і можливість людини виступати суб'єктом, свідомо окреслювати мету та виконувати прийняті рішення, здійснювати правильний вибір [61, с. 114].

Також виявлено, що за стилем прийняття рішень «Надпильність» вірогідно більший показник у першій групі, на відміну від другої (12,37±0,45 та 10,08±0,54, відповідно, за  $t = 3,26$ ,  $p \leq 0,01$ ). Це свідчить про наявність у представників першої групи невірноваженості в ситуації невизначеності, під час вибору альтернативного рішення, схильність до імпульсивності при виборі, який призводить до зняття напруги та полегшення ситуації.

За індивідуальним стилем прийняття рішень «Уникання» не виявлено вірогідних відмінностей між першою та другою групами (12,17±0,52 та 12,88±0,78, відповідно,  $t = 0,76$ ). За індивідуальним стилем прийняття рішень

«Прокрастинація» відмінності між першою та другою групами не досягають рівня значущості ( $10,21 \pm 0,57$  та  $10,41 \pm 0,69$ ,  $t = 0,22$ ).

Проте, слід зазначити, що в обох групах показники за цими шкалами з урахуванням довірчих інтервалів знаходяться на середньому рівні. Так, досліджувані в цілому характеризуються середнім рівнем прояву перекладання відповідальності та раціоналізації сумнівних альтернатив; середнім рівнем прояву інтелектуального орієнтування пошуку виходу з проблемних ситуацій, тобто схильні до імпульсивного прийняття рішення, що обіцяє позбавлення від ситуації, в екстремальних формах – «паніка» у виборі між альтернативами.

Слід звернути увагу на те, що як у чоловіків, так і в жінок, найбільш вираженим є такий непродуктивний фактор прийняття рішення, як уникання, який може стати однією з цілей у здійсненні психокорекційної програми.

С.А. Роза ( S.A. Rosa) у праці «Влада, заздрість і зловтіха» вказує на те, що людина, яка приймає рішення (із високим рівнем влади), буде викликати більше зловтіхи в людини з низьким рівнем влади. Авторка відзначає тісний зв'язок заздрості зі зловтіхою [258, с. 12].

Отже, досліджувані першої групи схильні до імпульсивності в ситуації прийняття рішення, яке веде до спаду психоемоційного напруження, пов'язаного з обранням одного варіанта з можливих двох.

Друга група проявляє когнітивний аналіз під час прийняття рішень, ретельніше обираючи та оцінюючи кращий варіант з усіх можливих. Вони намагаються розібратися в наявній ситуації, розглядаючи й готуючись до будь-якого розвитку подій.

Досліджувані першої та другої груп характеризуються середнім рівнем прояву перекладання відповідальності та раціоналізації сумнівних альтернатив прийняття рішень. Вони схильні до інтелектуального підбору варіантів вирішення проблемних ситуацій, але можуть імпульсивно приймати рішення, які будуть звільняти їх від тяготи необхідності вирішення

ситуації вибору. Респонденти обох груп схильні до уникання як стилю прийняття рішення.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності з факторами прийняття рішення в засуджених чоловіків наведено в таблиці 2.17.

Таблиця 2.17

Взаємозв'язки заздрісності з факторами прийняття рішення в засуджених чоловіків (r)

Показники	Група 1 (чоловіки)	
	Заздрість-неприятнь	Заздрість-смуток
Пильність	-0,018	0,098
Уникнення	0,204*	0,163
Прокрастинація	0,237*	0,171
Надпильність	0,273**	0,225*

Примітка: рівень значущості : \* -  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

У першій групі визначено, що фактор прийняття рішень «Уникнення» виявляє значущі взаємозв'язки додатного характеру зі шкалою «Заздрість-неприятнь» ( $r = 0,204$ ;  $p \leq 0,05$ ).

Отже, зі збільшенням схильності до уникнення прийняття рішення в ситуації невизначеності в респондентів посилюються прояви заздрості, яка знаходить вираження в такому ставленні до іншого, як ненависть, гнів та ворожість.

У цій групі встановлено додатний значущий взаємозв'язок між фактором прийняття рішень «Прокрастинація» та шкалою «Заздрість-неприятнь» ( $r = 0,237$ ,  $p \leq 0,05$ ). Із підвищенням схильності до перекидання відповідальності з себе на інших людей або ж із раціоналізацією сумнівних альтернатив у ситуації прийняття рішення в досліджуваних загострюються

прояви заздрості-неприязні, яка знаходить вираження в злісному, роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини.

Також у цій групі встановлено додатні значущі взаємозв'язки між фактором прийняття рішень «Надпильність» зі шкалою «Заздрість-неприязнь» ( $r = 0,273$ ,  $p \leq 0,01$ ), а також зі шкалою «Заздрість-смуток» ( $r = 0,225$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Отже, у ситуації імпульсивного прийняття рішення та паніки під час вибору між альтернативами в ситуації невизначеності й бажанні позбутися такої ситуації в респондентів посилюються прояви заздрості-неприязні, яка знаходить вираження в такому ставленні до іншого, як ненависть, гнів, підозрілість, та заздрості-смутку, яка проявляється відчуттями зневіри, безсилля та смутку.

У першій групі виявлено, що фактори прийняття рішень «Уникнення» та «Прокрастинація» виявляють значущі взаємозв'язки додатного характеру зі шкалою «Заздрість-неприязнь», а фактор прийняття рішень «Надпильність» – зі шкалами «Заздрість-неприязнь» та «Заздрість-смуток».

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності з факторами прийняття рішення в засуджених жінок подано в таблиці 2.18.

Таблиця 2.18

Взаємозв'язки заздрісності з факторами прийняття рішення в засуджених жінок (r)

Показники	Група 2 (жінки)	
	Заздрість-неприязнь	Заздрість-смуток
Пильність	0,162	0,174
Уникнення	-0,143	0,235*
Прокрастинація	0,173	0,218*
Надпильність	0,117	0,058

Примітка: рівень значущості : \*-  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

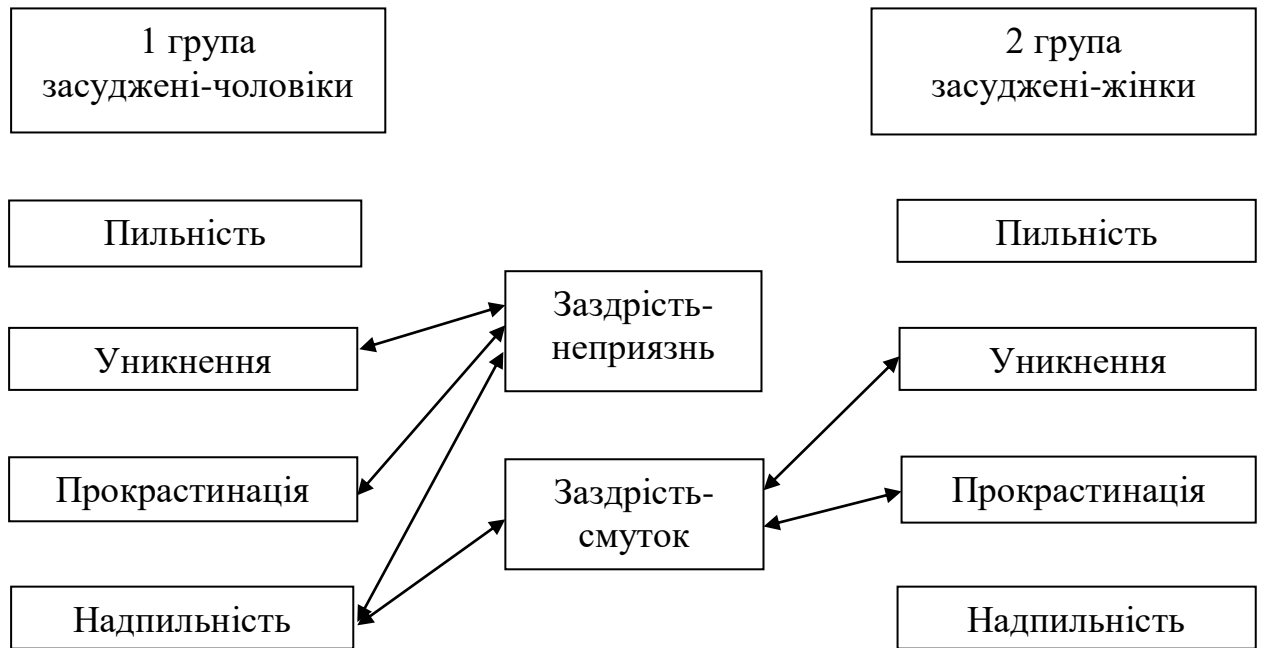


Рис. 2.4 – Взаємозв'язки заздрісності з факторами прийняття рішення в засуджених чоловіків та жінок

У другій групі досліджуваних фактор прийняття рішень «Уникнення» додатно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-смуток» за  $r = 0,235$ ,  $p \leq 0,05$ .

Зі зростанням схильності до уникнення прийняття рішення в ситуації невизначеності в респондентів підвищуються прояви заздрості, яка знаходить вираження в тому, що людина замовчує, ігнорує досягнення конкурента як неіснуючі або ж навмисно вихваляє результати діяльності менш гідної особи.

Також у цій групі між фактором прийняття рішення «Прокрастинація» та шкалою «Заздрість-смуток» виявлено значущий додатний взаємозв'язок за  $r = 0,218$ ,  $p \leq 0,05$ . Підвищення схильності до перекладання відповідальності з себе на інших людей або ж до раціоналізації сумнівних альтернатив у ситуації прийняття рішення супроводжується в респондентів посиленням проявів заздрості, яка характеризується відчуттями зневіри, відчаю, образи та смутку.

Отже, у другій групі встановлено додатний значущий взаємозв'язок між факторами прийняття рішень «Уникнення» та «Прокрастинація» зі шкалою «Заздрість-смуток».

Варто зауважити, що в обох групах засуджених не зафіксовано значущих взаємозв'язків між шкалою «Пильність» та обома видами заздрості, тобто прояви заздрості зростають разом із посиленням непродуктивних факторів прийняття рішень у ситуації невизначеності.

Таким чином, фактори прийняття рішень виявляють структурні відмінності у взаємозв'язках із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок. Ступінь включеності факторів прийняття рішень є найваріативнішим у засуджених чоловіків.

## **2.6. Особливості локусу контролю та його взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок**

Під локусом контролю розуміється особистісна характеристика, що відображає схильність індивіда атрибутувати відповідальність за успіхи і невдачі своєї активності або зовнішнім обставинам, умовам і силам, або самому собі, своїм зусиллям, своїм недолікам, розглядати їх як власні досягнення або результати власних прорахунків, а також попросту недоробок або відсутність відповідних здібностей. Суть даного феномена полягає в тому, що люди схильні бачити причини своїх успіхів у власних здібностях, особистісних якостях, зусиллях, тобто використовують інтернальний локус контролю і, навпаки, приписують невдачі дії зовнішніх причин, вдаючись до екстернального локусу контролю [243].

У низці експериментальних досліджень досить однозначно показано, що індивіди, які демонструють свою прихильність до внутрішнього локусу контролю, як правило, володіють адекватною самооцінкою, у них найчастіше

(якщо це не суто ситуативні обставини) не проявляються невинуватена тривога, почуття провини і страху, вони схильні до досить послідовного вирішення поставлених завдань, вміють постояти за себе, досить доброзичливі до оточуючих, комунікабельні та відчують готовність до взаємодії при партнерських відносинах. Відносно тих особистостей, яких характеризує зовнішній локус контролю, то вони нерідко надмірно тривожні і схильні до невинуватеної фрустрації, невпевнені як в своїх здібностях в цілому, так і в окремих своїх можливостях і тому найчастіше не готові вирішувати поставлені перед ними завдання в логіці «сьогодні і тут», а схильні скоріше підходити до їх вирішення за схемою «завтра і де-небудь». Крім цього вони, як правило, не здатні на особистісне самовизначення в групі, адекватну атрибуцію відповідальності в умовах спільної діяльності, демонструють відсутність дієвої групової ідентифікації [20, с. 70].

Інтерналі схильні бути більш незалежними, вони більш орієнтовані на успіх, більш політично активні, володіють великим відчуттям особистої сили. Вони більшою мірою шукають влади, спрямовують зусилля на досягнення панування над середовищем. В цілому, інтерналі намагаються отримати більше інформації, а також краще утримують і використовують її для контролю свого середовища. Інтерналі менш схильні до навіювань, більш незалежні і більше покладаються на власне судження. На протипагу екстерналам, вони оцінюють інформацію на основі її власної цінності, а не виходячи з престижу або компетентності джерела інформації. Інтерналі більш схильні прагнути до високих досягнень і відстрочувати задоволення заради отримання більшої нагороди, хоча б і в більш пізній термін. Екстернали значно більше схильні до навіювань, значно частіше курять і йдуть на високий ризик в азартних іграх; вони менш успішні, домінантні і терплячі; більшою мірою бажають отримувати допомогу від інших і більш схильні до самознищення [11].

Локус контролю особистості нерідко зумовлює її статус в неформальній структурі влади спільноти. Так, в групах високого рівня соціально-психологічного розвитку найчастіше саме внутрішній локус контролю виявляється одним з підстав психологічно -сприятливої позиції індивіда, в той час як, наприклад, в корпоративних угрупованнях зовнішній локус контролю в поєднанні з офіційною високою владною позицією, як правило, характеризує саме лідера угруповання [20].

У проведеному Т.В. Бесковою дослідженні було встановлено, що схильність до заздрості у суб'єктів з різним типом локусу контролю різна. Відмінності проявляються як в загальному рівні суб'єктивного контролю, так і в області досягнень і невдач, а також в сфері виробничих відносин. Суб'єкти з екстернальною позицією найчастіше відчують заздрість до кар'єрного росту іншого. Суб'єкти з інтернальною позицією більш, ніж екстернали, схильні вважати, що їм заздять інші [14, с.68].

В.М. Філоненко та І.С. Нечитайло, описуючи риси характеру засуджених, вказують, що в вольовій сфері для засуджених більш властивий екстернальний локус контролю [67].

Результати дослідження складових локусу контролю засуджених чоловіків та жінок наведено в таблиці 2.19.

Як було встановлено, за шкалою «Інтернальність при описі особистого досвіду» з показниками ( $11,33 \pm 0,61$  та  $12,02 \pm 0,67$ , за  $t = 0,76$ ) перша та друга відповідно, та за шкалою «Інтернальність в судженнях про життя» з показниками ( $11,59 \pm 0,62$  та  $12,78 \pm 0,91$ , за  $t = 1,08$ ) та перша та друга відповідно, групи не виявляють вірогідних відмінностей.

Отже, досліджувані обох груп не різняться у проявах схильності до атрибуції відповідальності, а користуються в поведінці узагальненими судженнями про життя або висновками з власного досвіду.



Таблиця 2.19

Показники складових локусу контролю в засуджених  
чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Показники	Група 1 (чоловіки)	Група 2 (жінки)	t	p
Інтернальність загальна	22,48±1,13	24,51±1,07	1,22	-
Інтернальність при описі особистого досвіду	11,33±0,61	12,02±0,67	0,76	-
Інтернальність у судженнях про життя	11,59±0,62	12,78±0,91	1,08	-
Інтернальність у галузі досягнень	5,33±0,37	5,99±0,42	1,18	-
Інтернальність у галузі невдач	5,21±0,29	4,81±0,37	0,85	-
Схильність до самозвинувачення	-0,12±0,33	1,18±0,39	2,54	0,05
Інтернальність у професійних стосунках	10,1±0,69	11,34±0,73	1,23	-
Професійно-соціальний аспект інтернальності	4,71±0,37	5,73±0,35	1,98	0,05
Професійно-процесуальний аспект інтернальності	5,39±0,32	5,61±0,38	0,44	-
Інтернальність у міжособистісних стосунках	8,92±0,79	10,25±0,86	1,14	-
Компетентність у міжособистісних стосунках	4,58±0,38	5,62±0,34	2,04	0,05
Відповідальність у міжособистісних стосунках	4,33±0,41	4,63±0,52	0,45	-
Інтернальність у сімейних стосунках	3,42±0,39	3,78±0,41	0,64	-
Інтернальність у сфері здоров'я	4,88±0,32	5,12±0,47	0,42	-
Заперечення активності	7,81±0,52	6,64±0,55	1,88	-
Готовність до діяльності, пов'язаної із подоланням труднощів	3,58±0,44	3,6±0,48	0,03	-
Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї	4,61±0,38	5,76±0,44	2,15	0,05

Також, перша та друга групи вірогідно не відрізняються у показниках за шкалою «Інтернальність у галузі досягнень», де показники відповідно склали ( $5,33 \pm 0,37$  та  $5,99 \pm 0,42$ , за  $t = 1,18$ ), та за шкалою «Інтернальність в галузі невдач», за якою показники відповідно в першій та другій групі склали ( $5,21 \pm 0,29$  та  $4,81 \pm 0,37$ , за  $t = 0,85$ ).

Отже, досліджувані першої та другої групи не різняться у проявах почуття суб'єктивного контролю у контексті негативних подій й схильності звинувачувати себе у негативному результаті діяльності. Вони також мають подібне ставлення до того, що як їх власні зусилля, так і активність іншої людини можуть бути суттєвою причиною та основною рушійною силою для досягнення успіху в тих чи інших ситуаціях і отримання позитивних результатів у майбутньому.

Відповідно до цього показник схильності до самозвинувачення демонструє вірогідно меншу вираженість у першій групі порівняно з другою ( $-0,12 \pm 0,33$  та  $1,18 \pm 0,39$ ;  $t = 2,54$ ,  $p \leq 0,05$ ). Треба відзначити, що у першій групі цей показник відхиляється у від'ємний бік від нуля, у другій групі – у позитивний бік.

Таким чином, представники першої групи менш схильні до самозвинувачення та вважають, що успіх до них приходить завдяки їх власним зусиллям, а невдачі та негативні результати у діяльності вони отримують через будь-які зовнішні умови. Досліджувані другої групи мають виражену тенденцією до самозвинувачення, детермінантами невдач вбачають власні недоліки, а умовою досягнення успіху, на їх думку, виступає зовнішня підтримка.

Перша група виявляє вірогідно менший, ніж друга група, показник за шкалою «Професійно-соціальний аспект інтернальності» ( $4,71 \pm 0,37$  та  $5,73 \pm 0,35$ , відповідно, за  $t = 1,98$ ;  $p \leq 0,05$ ). За шкалою «Професійно-

процесуальний аспект інтернальності» відмінності між групами не досягають рівня значущості, відповідно,  $(5,39 \pm 0,32$  та  $5,61 \pm 0,38$ ,  $t = 0,44$ ).

За шкалою «Інтернальність в професійних стосунках», яка інтегрує показники попередніх двох шкал, досліджувані групи істотних відмінностей не виявляють ( $10,1 \pm 0,69$  та  $11,34 \pm 0,73$ ,  $t = 1,23$ ).

Отримані результати вказують на більшу схильність другої групи до ініціативності, відповідальності в сфері соціальної взаємодії при виконанні професійної діяльності з колегами, в тому числі з керівництвом. Представники першої та другої груп не відрізняються у прагненні до професійного зростання. Навіть маючи високу мотивацію, вони можуть мати складнощі при вирішенні виробничих завдань через відсутність або низький рівень розвитку навичок самостійності та автономності.

В інтегральному вияві інтернальності у професійних стосунках групи виявляють подібність, що досягається відсутністю вірогідної різниці між різними її складовими у першій та другій групі.

За шкалою «Компетентність в міжособистісних стосунках» друга група ( $5,62 \pm 0,34$ ) вірогідно перевищує першу групу ( $4,58 \pm 0,38$ ) у показниках при  $t = 2,04$ ,  $p \leq 0,05$ , тоді як за шкалою «Відповідальність в міжособистісних стосунках» між показниками першої та другої групи вірогідних відмінностей немає, відповідно ( $4,33 \pm 0,41$  та  $4,63 \pm 0,52$ , за  $t = 0,45$ ).

Отримані відмінності змістовно віддзеркалюються у більшій впевненості респондентів другої групи у власній комунікативній компетентності, на відміну від досліджуваних першої групи. Досліджувані в обох групах мають подібне ставлення до прийняття відповідальності як за позитивні, так і негативні варіанти міжособистісної взаємодії.

Виходячи з цього, за шкалою «Інтернальність у міжособистісних стосунках», виявлено відсутність вірогідних відмінностей між першою ( $8,92 \pm 0,79$ ) та другою ( $10,25 \pm 0,86$ ) групами ( $t = 1,14$ ), яка має інтегральний характер стосовно двох вищеописаних шкал.

Перша та друга групи вірогідно не відрізняються також у показниках за шкалою «Інтернальність у сімейних стосунках», за якою показники відповідно склали  $3,42 \pm 0,39$  та  $3,78 \pm 0,41$  ( $t = 0,64$ ). Це дозволяє вважати, що представники першої та другої групи суголосні щодо прояву відповідальності за членів сім'ї та якість життя у сімейних стосунках.

Респонденти обох груп демонструють подібність у виявах інтернальності у сфері здоров'я, на що вказує відсутність вірогідних відмінностей у показниках за відповідною шкалою ( $4,88 \pm 0,32$  та  $5,12 \pm 0,47$ ,  $t = 0,42$ ). Можна зробити висновок, що досліджувані першої та другої групи подібні у значущості для них питання підтримання власного здоров'я, у випадку виникненні захворювання, так і при одужанні.

Обидві групи демонструють подібність у готовності до діяльності, пов'язаної із подоланням труднощів, про що свідчить відсутність вірогідних відмінностей у показниках за відповідною шкалою ( $3,58 \pm 0,44$  та  $3,6 \pm 0,48$ ,  $t = 0,03$ ), разом з тим було встановлено, що готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї є вірогідно менше вираженою у першій групі ( $4,61 \pm 0,38$ ) порівняно з другою ( $5,76 \pm 0,44$ ), за  $t = 2,15$ ,  $p \leq 0,05$ . Це респондується з подібною налаштованістю досліджуваних в обох групах на реалізацію відповідальності у складних видах діяльності, але представники другої групи мають вірогідно вищу схильність брати на себе відповідальність за виконання запланованих ними завдань.

За шкалою «Заперечення активності», яка передбачає врахування результатів за двома попередніми шкалами, відмінності між першою ( $7,81 \pm 0,52$ ) та другою ( $6,64 \pm 0,55$ ) групами рівня значущості не досягають ( $t = 1,88$ ) й можуть бути віднесені до середнього рівні, котрий поєднує прояви інтернальності та екстернальності, відбиваючи їх збалансованість, яка оптимально відповідає суворо регламентованим умовам відбування покарання, в яких перебувають досліджувані.

Представники обох груп також не різняться між собою у показниках за шкалою «Загальна інтернальність», відповідно ( $22,48 \pm 1,13$  та  $24,51 \pm 1,07$ ,  $t = 1,22$ ), що свідчить про подібність її інтегрального вияву, але, водночас, відповідно до результатів, що розглянуті вище, досліджувані першої та другої групи демонструють відмінності у окремих складових локалізації суб'єктивного контролю, котрі відбивають своєрідну групову особливість у функціонуванні атрибуції відповідальності.

Треба зауважити, що показники загальної інтернальності в обох групах перевищують середній показник, але не досягають його високого рівня. На нашу думку це свідчить про адаптацію досліджуваних до умов відбування покарання з жорсткою регламентацією активності, про їх усвідомлення щодо відтермінування повноцінного життя.

Отже, представники першої групи не схильні до самозвинувачення і вбачають власну активність як причину позитивних подій, вважають, що вони не мають достатніх комунікативних навичок.

Досліджувані другої групи мають виражену тенденцією до самозвинувачення, вважають, що невдалий розвиток подій у їх житті відбувається саме через їх поведінку. Також, друга група більш ініціативна і спрямована на відповідальне ставлення до оточення в професійній сфері, схильна брати на себе відповідальність за виконання запланованих ними завдань. Також вони вважають себе більш компетентними при комунікаціях та взаємодії з оточенням.

Представники обох груп не вміють проявляти самостійність і автономність при виконанні виробничих завдань, не мають особливостей прояву відповідальності в сімейному колі та за членів сім'ї, в питаннях збереження власного здоров'я, при виконанні складних завдань та діяльності. Досліджувані обох груп не схильні до прояву в інтернальності та екстернальності, які як би є збалансованими. Вони мають однакове ставлення до відповідальності та її атрибуції, маючи узагальнені підходи до вирішення

життєвих ситуацій, керуючись в власним досвідом, який є специфічним для обох груп.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності зі складовими локусу контролю в засуджених чоловіків наведено в таблиці 2.20.

Таблиця 2.20

Взаємозв'язки заздрісності зі складовими локусу контролю в засуджених чоловіків (r)

Показники	Група 1 (чоловіки)	
	Заздрість-неприятність	Заздрість-смуток
Інтернальність загальна	-0,114	-0,235*
Інтернальність при описі особистого досвіду	-0,202*	-0,214*
Інтернальність у судженнях про життя	-0,169	-0,237*
Інтернальність у галузі досягнень	-0,037	-0,173
Інтернальність у галузі невдач	-0,197*	-0,221*
Схильність до самозвинувачення	-0,159	-0,167
Інтернальність у професійних стосунках	-0,174	-0,163
Професійно-соціальний аспект інтернальності	-0,049	-0,101
Професійно-процесуальний аспект інтернальності	-0,239*	-0,227*
Інтернальність у міжособистісних стосунках	-0,154	-0,193*
Компетентність у міжособистісних стосунках	0,008	-0,102

продовження таблиці 2.20

Відповідальність у міжособистісних стосунках	-0,231*	-0,194*
Інтернальність у сімейних стосунках	-0,228*	-0,217*
Інтернальність у сфері здоров'я	-0,175	0,237*
Заперечення активності	0,232*	0,242*
Готовність до діяльності, пов'язаної із подоланням труднощів	-0,179	-0,165
Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї	-0,207*	-0,176

Примітка 1: рівень значущості : \*-  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

Виявлені значущі від'ємні взаємозв'язки в першій групі досліджуваних між складовими локусу контролю «Інтернальність при описі особистого досвіду» та шкалами «Заздрість-неприятність»,  $r = - 0,202$ , за  $p \leq 0,05$  та «Заздрість-смуток»,  $r = - 0,214$ , за  $p \leq 0,05$ .

Отже, з посиленням внеску особистого досвіду в інтернальність, менш вираженими стають прояви заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями гніву, ворожості та підозрливості та заздрості, та такої, яка забарвлена негативними відчуттями зневіри та відчаю.

У цій групі складова локусу контролю «Інтернальність у судженнях про життя» на значущому рівні від'ємно корелює зі шкалою «Заздрість-смуток», за  $r = - 0,237$ ,  $p \leq 0,05$ .

З посиленням інтернальності в контексті суджень про життя взагалі у чоловіків знижується прояв заздрості, яка може проявлятися відчуттями зневіри, відчаю та образи.

У цій групі складова локусу контролю «Інтернальність у галузі невдач» на значущому рівні від'ємно корелює зі шкалами «Заздрість-неприязнь» ( $r = -0,197, p \leq 0,05$ ) та «Заздрість-смуток» ( $r = -0,221, p \leq 0,05$ ).

Отже, посилення відчуття своєї відповідальності за ті невдачі, які вже пройшли, або ще можуть відбутися в житті, супроводжується наступним:

- зменшуються прояви заздрості, яка знаходить вираження в таких відносинах до іншого, як ненависть та ворожість, неприязнь та роздратування і злостивість;

- знижуються прояви заздрості, яка виражається ігноруванням успіхів конкурента або вихвалянням переваг менш гідної людини.

Складова локусу контролю «Професійно-процесуальний аспект інтернальності» у цій групі виявляє значущі взаємозв'язки від'ємного характеру зі шкалою «Заздрість-неприязнь», за  $r = -0,239, p \leq 0,05$  та шкалою «Заздрість-смуток», за  $r = -0,227, p \leq 0,05$ .

Отже, у першій групі з посиленням прояву розвинених навичок забезпечення якості процесу професійної діяльності, у респондентів зменшуються прояви заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями гніву, ворожості та підозрливості і заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями зневіри, відчаю та смутку.

У цій групі складова локусу контролю «Інтернальність у міжособистісних стосунках» від'ємно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-смуток» ( $r = -0,193, p \leq 0,05$ ).

Таким чином, у першій групі досліджуваних генералізація відчуття відповідальності за побудову міжособистісних відносин з оточуючими, відбувається зі зниженням проявів заздрості, яка може виражатися ігноруванням або замовчуванням успіхів конкурента.

У цій групі складова локусу контролю «Відповідальність у міжособистісних стосунках» на значущому рівні зворотно пов'язана зі



шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = -0,231$ ,  $p \leq 0,05$  та шкалою «Заздрість-смуток», за  $r = -0,194$ ,  $p \leq 0,05$  та шкалою.

Отже, зміст виявлених зв'язків свідчить про те, що з посиленням відповідальності як за позитивні, так і за негативні варіанти сформованих міжособистісних відносин, у досліджуваних менш вираженими стають прояви заздрості-неприятності, яка знаходить вираження в злісному роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини та прояв заздрості-смутку, яка виражається в образі, відчаї, ігноруванні успіхів конкурента.

Складова локусу контролю «Інтернальність у сімейних стосунках» у цій групі виявляє значущі взаємозв'язки від'ємного характеру зі шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = -0,228$ ,  $p \leq 0,05$  та шкалою «Заздрість-смуток», за  $r = -0,217$ ,  $p \leq 0,05$ .

Отже, у респондентів першої групи з посиленням уявлення себе відповідальними за події, що відбуваються в їх сімейному житті, зменшуються прояви заздрості, яка забарвлена як відчуттям неприятності, озлобленості та гніву, так і відчуттям смутку та зневіри.

У цій групі складова локусу контролю «Інтернальність у сфері здоров'я» додатно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-смуток» ( $r = 0,237$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Таким чином, у першій групі досліджуваних з посиленням відчуття, що вони багато в чому відповідальні за своє здоров'я посилюється прояв заздрості-смутку, яка забарвлена негативними відчуттями відчаю, смутку та зневіри.

Складова локусу контролю «Заперечення активності» у цій групі виявляє значущі взаємозв'язки додатного характеру зі шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = 0,232$ ,  $p \leq 0,05$  та шкалою «Заздрість-смуток», за  $r = 0,242$ ,  $p \leq 0,05$ .

Отже, у досліджуваних з посиленням схильності до фаталістичності, рішучого заперечення сенсу прояву будь-якої активності на досягнення життєвих цілей, збільшуються прояви заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями гніву, ворожості та підозрливості і заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями зневіри, смутку, образи та відчаю.

У цій групі складова локусу контролю «Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї» на значущому рівні зворотно пов'язана зі шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = - 0,207$ ,  $p \leq 0,05$ .

У першій групі з посиленням готовності до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї, зменшується прояв заздрості, яка наводить вираження в неприємності, гніві та злісному роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини.

У цій групі шкала «Загальна інтернальність» від'ємно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-смуток» ( $r = - 0,235$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Отже, у першій групі досліджуваних з посиленням рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями; посиленням відчуття, що більшість важливих подій у їхньому житті, є результатами їх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, відчувати свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому, більш слабкими стають прояви заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями зневіри та смутку та виражається ігноруванням успіхів конкурента або вихвалянням переваг менш успішної людини.

Таким чином, у групі засуджених чоловіків з підвищенням таких показників, як «Інтернальність при описі особистого досвіду», «Інтернальність у галузі невдач», «Професійно-процесуальний аспект інтернальності», «Відповідальність у міжособистісних стосунках», «Інтернальність у сімейних стосунках» зменшується прояв обох видів заздрості, а з підвищенням показника «Заперечення активності» прояв обох

видів заздрості збільшується. З підвищенням показника «Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї» у засуджених чоловіків прояв заздрості-неприятності зменшується. З підвищенням таких показників, як «Інтернальність загальна», «Інтернальність у судженнях про життя», «Інтернальність у міжособистісних стосунках» та «Інтернальність у сфері здоров'я» зменшується прояв заздрості-смуток.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності зі складовими локусу контролю у засуджених жінок наведено в таблиці 2.21.

Таблиця 2.21

Взаємозв'язки заздрісності зі складовими локусу контролю в засуджених жінок (r)

Показники	Група 2 (жінки)	
	Заздрість-неприятність	Заздрість-смуток
Інтернальність загальна	-0,254*	-0,004
Інтернальність при описі особистого досвіду	0,225*	0,098
Інтернальність у судженнях про життя	-0,248*	-0,105
Інтернальність у галузі досягнень	0,046	0,051
Інтернальність у галузі невдач	-0,154	-0,023
Схильність до самозвинування	-0,134	0,019
Інтернальність у професійних стосунках	-0,196*	0,105
Професійно-соціальний аспект інтернальності	-0,237*	0,065

продовження таблиці 2.21

Професійно-процесуальний аспект інтернальності		0,028	0,095
Інтернальність міжособистісних стосунках	У	-0,261*	0,103
Компетентність міжособистісних стосунках	У	-0,258*	-0,186
Відповідальність міжособистісних стосунках	У	0,173	0,124
Інтернальність у сімейних стосунках		-0,035	0,182
Інтернальність у сфері здоров'я		-0,118	-0,089
Заперечення активності		0,187	0,074
Готовність до діяльності, пов'язаної із подоланням труднощів		-0,042	0,017
Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї		0,022	0,046

Примітка 1: рівень значущості : \*-  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

У другій групі складова локусу контролю «Інтернальність при описі особистого досвіду» на значущому рівні додатно пов'язана зі шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = 0,225$ ,  $p \leq 0,05$ .

Отже, зміст виявленого зв'язку свідчить про те, що з посиленням впливу особистого досвіду на інтернальність, у досліджуваних посилюється прояв заздрості-неприятності, яка знаходить вираження в злісному роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини.

У цій групі складова локусу контролю «Інтернальність у судженнях про життя» виявляє значущий від'ємний взаємозв'язок зі шкалою «Заздрість-неприятність» ( $r = -0,248$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Отже, з посиленням впливу на інтернальність суджень про життя взагалі у досліджуваних знижується прояв заздрості, яка проявляється відчуттями ворожості та гніву.

У цій групі складова локусу контролю «Інтернальність у професійних стосунках» виявляє значущий від'ємний взаємозв'язок зі шкалою «Заздрість-неприятність» ( $r = - 0,196, p \leq 0,05$ ).

Отже, у досліджуваних з посиленням відчуття, що їх дії є важливим фактором організації власної виробничої діяльності, відносин, що складаються в колективі, свого просування, знижується прояв заздрості-неприятності, яка знаходить вираження в злісному роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини.

У другій групі складова локусу контролю «Професійно-соціальний аспект інтернальності» на значущому рівні від'ємно пов'язана зі шкалою «Заздрість-неприятність» ( $r = - 0,237, p \leq 0,05$ ). З посиленням схильності до проявів ініціативи та прийняття відповідальності на себе у професійно-виробничих стосунках у досліджуваних зменшується прояв заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями гніву, підозрливості та ворожості.

У другій групі складова локусу контролю «Інтернальність у міжособистісних стосунках» на значущому рівні від'ємно пов'язана зі шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = - 0,261, p \leq 0,05$ .

Отже, зміст виявленого зв'язку свідчить про те, що з посиленням відчуття відповідальності за побудову міжособистісних відносин з оточуючими, у досліджуваних знижується прояв заздрості, яка знаходить вираження в злісному роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини.

У цій групі складова локусу контролю «Компетентність у міжособистісних стосунках» на значущому рівні від'ємно пов'язана зі шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = - 0,258, p \leq 0,05$ .

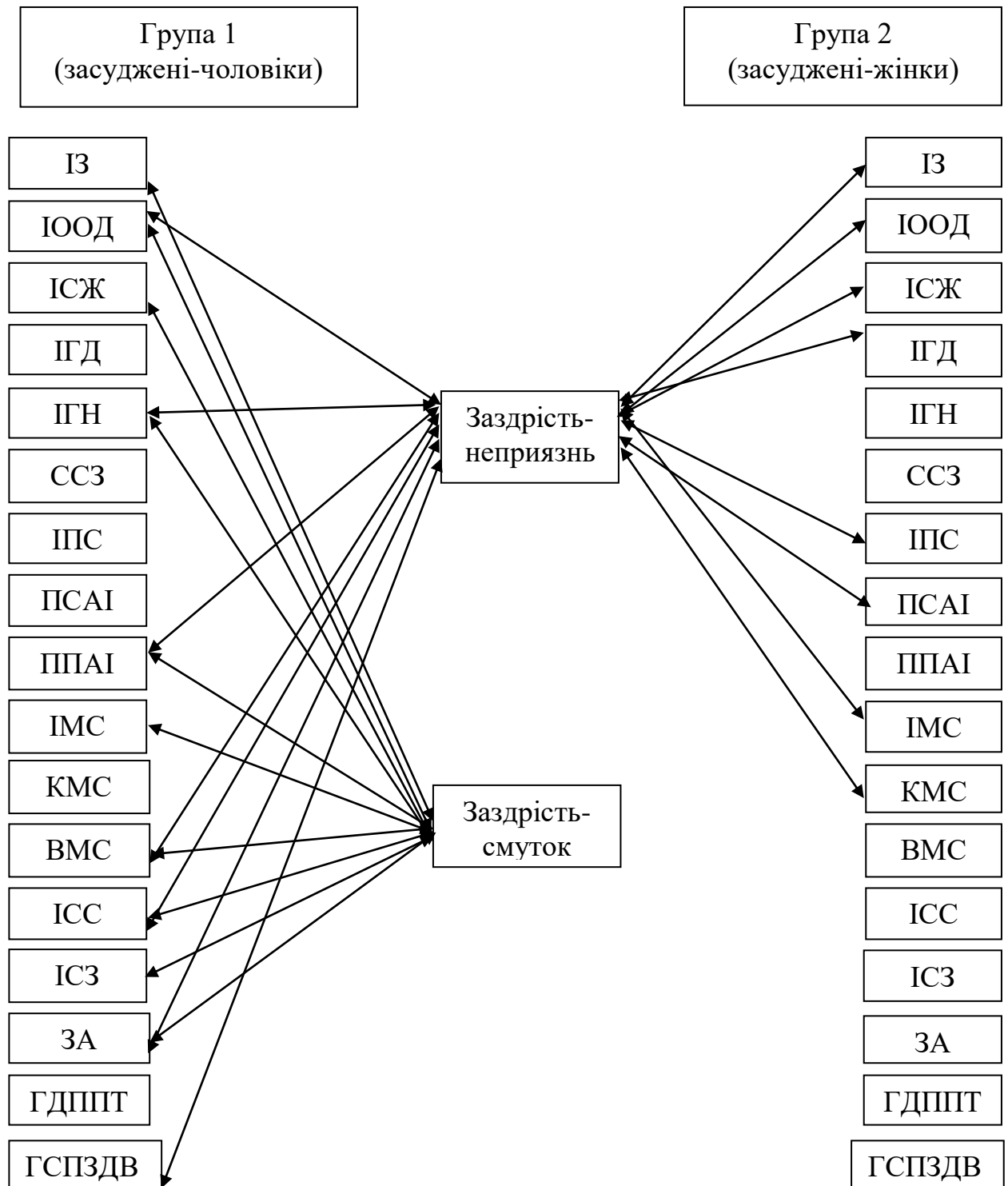


Рис. 2.5 – Взаємозв'язки заздрісності зі складовими локусу контролю у засуджених чоловіків та жінок

Примітки: ІЗ - Інтернальність загальна; ІООД - Інтернальність при описі особистого досвіду; ІСЖ - Інтернальність у судженнях про життя; ІГД - Інтернальність у галузі досягнень; ІГН - Інтернальність у галузі невдач; ССЗ - Схильність до самозвинувачення; ІПС - Інтернальність у професійних стосунках; ІПСАІ - Професійно-соціальний аспект

інтернальності; ППАІ - Професійно-процесуальний аспект інтернальності; ІМС - Інтернальність у міжособистісних стосунках; КМС - Компетентність у міжособистісних стосунках; ВМС - Відповідальність у міжособистісних стосунках; ІСС - Інтернальність у сімейних стосунках; ІСЗ - Інтернальність у сфері здоров'я; ЗА - Заперечення активності; ГДППТ - Готовність до діяльності, пов'язаної із подоланням труднощів; ГСПЗДВ - Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї.

Отже, зміст виявленого зв'язку свідчить про те, що з посиленням відчуття компетентності у міжособистісних стосунках, у досліджуваних знижується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям озлобленості та гніву.

У цій групі інтегральна шкала «Інтернальність загальна» виявляє значущий від'ємний взаємозв'язок зі шкалою «Заздрість-неприятність» ( $r = -0,254, p \leq 0,05$ ).

Отже, у другій групі досліджуваних з посиленням рівня суб'єктивного контролю над будь-якими значущими ситуаціями; посиленням відчуття, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатами їх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, відчувати свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому, у респондентів цієї групи зменшуються прояви заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями гніву, ворожості та підозрливості.

Представляється важливим зауважити на тому, що у групі засуджених жінок не зафіксовано жодного взаємозв'язку між шкалами «Заздрість-смуток» та усіма шкалами локалізації контролю. Це свідчить про те, що усі показники локалізації контролю відокремлені від почуття заздрості-смутку, яка забарвлена негативними відчуттями непевності, відчаю, смутку та зневіри.

Таким чином, у групі засуджених жінок з підвищенням таких показників, як «Інтернальність загальна», «Інтернальність при описі особистого досвіду», «Інтернальність у судженнях про життя», «Інтернальність у професійних стосунках», «Професійно-соціальний аспект інтернальності», «Інтернальність у міжособистісних стосунках» та

«Компетентність у міжособистісних стосунках» зменшується прояв заздрості-неприязні, роздратування, озлобленості та гніву. А при підвищенні показника складової локусу контролю «Інтернальність при описі особистого досвіду» збільшуються показники за шкалою «Заздрість-неприязнь».

## **2.7. Специфіка психологічної розумності та її взаємозв'язки із заздрістю в засуджених чоловіків та жінок**

Психологічну розумність визначається як властивість суб'єкта, що відображає ступінь його доступу до власної сфери почуттів, прагнення зрозуміти себе і оточуючих, віру в користь обговорення своїх проблем, зацікавленість в мотивах поведінки оточуючих і готовність до змін. Психологічна розумність демонструється суб'єктом в тій мірі, в якій він висловлює зацікавленість і здатність до рефлексії щодо психічних процесів, взаємин і значень поведінки, як в афективній, так і в інтелектуальній сферах [253].

Психологічна розумність розкриває процеси руху суб'єкта до свого внутрішнього досвіду, ступінь доступності суб'єкту змістів його свідомості, сфери власних переживань. Поняття психологічної розумності відображає здатність людини до самоаналізу і рефлексії, її можливість розпізнавати сенс своїх вчинків, емоцій і слів, встановлювати зв'язок між минулим і сьогоденням, розуміти свої мотиви та мотиви оточуючих.

На думку S. Appelbaum, психологічна розумність – це здатність людини бачити зв'язок між своїми думками, почуттями і діями. У такому визначенні простежується орієнтація на важливість з'ясування того, що суб'єкт думає і що відчуває по якому-небудь питанню і які дії він у зв'язку з цим вживає [86].



В. Farber підкреслює в психологічній розумності схильність до рефлексії, мотивації поведінки, думок і почуттів – своїх та інших людей [152].

Саморозуміння та психологічна розумність закономірним чином пов'язані з характеристиками самооцінки суб'єкта, що пояснюється тим, що для можливості приписати адекватну оцінку власним психологічним характеристикам, необхідно мати доступ до внутрішнього досвіду, бути в ньому зацікавленим [86].

Однак, поняття психологічної розумності також тісно пов'язане з поняттям емоційного інтелекту. Дж. Мейер, П. Саловей та Д.П. Карузо (J.D. Mayer, P. Salovey and D.R. Caruso), вивчаючи цей вид інтелекту, прийшли до виділення таких параметрів, як: здатність впізнавати пов'язану з особистістю інформацію за допомогою інтроспекції і спостереження за іншими людьми і собою; здатність формувати отриману інформацію в точні моделі особистості; керувати вибором, використовуючи інформацію про особу там, де це необхідно, а також систематизувати цілі, плани і життєву історію для отримання хороших результатів [231].

Також психологічна розумність пов'язана з емоційним інтелектом. На думку авторів, емоційний інтелект – це здатність відстежувати власні емоції і емоції інших людей, розрізняти їх і використовувати отриману інформацію для регуляції думок і дій. Так, очевидним стає зв'язок, який полягає в здатності відслідковувати почуття і емоції [260].

У дослідженні самооцінки інтелекту було встановлено, що психологічна розумність, як характеристика доступності внутрішніх переживань і зацікавленості в них, а також відкритості новому досвіду позитивно пов'язана з самооцінкою інтелекту і толерантністю до невизначеності, а такий компонент психологічної розумності як відкритість новому, входить до складу латентного показника толерантності до невизначеності [253].

Багато дослідників вважають, що психологічна розумність є когнітивно пофарбованою особистісною змінною. У дослідженнях М. Бейтела, Е. Феррера та Дж. Цесеро (M. Beitel, E. Ferrer, J. Cesero) розглядався зв'язок психологічної розумності з такими змінними інтелектуально-особистісного потенціалу, як прийняття невизначеності, локус контролю та магічне мислення [95].

Результати дослідження складових психологічної розумності у засуджених чоловіків та жінок подані в таблиці 2.22.

Таблиця 2.22

Показники складових психологічної розумності в засуджених  
чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Показники	Група 1 (чоловіки)	Група 2 (жінки)	t	p
Зацікавленість у сфері переживань	12,31±0,48	15,83±0,52	4,97	0,001
Доступність переживань	8,23±0,34	8,92±0,49	1,18	-
Користь від обговорення переживань	9,33±0,46	10,14±0,57	1,11	-
Бажання і готовність обговорювати переживання	7,21±0,43	5,73±0,61	1,98	0,05
Відкритість новому досвіду	6,72±0,38	7,09±0,53	0,57	-

Примітка 1: рівень значущості : \* -  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$  ; \*\*\* -  $p \leq 0,001$

Дані, отримані у дослідженні психологічної розумності, демонструють, що за шкалою «Зацікавленість у сфері переживань» перша група

(12,31±0,48), порівняно з другою (15,83±0,52), характеризується вірогідно меншими показниками, за  $t = 4,97$ ,  $p \leq 0,001$ .

Отримані за вищезначеною шкалою відмінності свідчать про те, що представникам другої групи більш притаманними є зацікавленість у розпізнаванні власних емоцій та емоцій оточення з метою їх аналізу, передбачення їх значення для себе та інших осіб. Також вони намагаються визначити мотивацію для прогнозування поведінки, як власної, так і інших.

Досліджувані групи відрізняються також за шкалою «Бажання і готовність обговорювати переживання», у першій групі показники за означеною шкалою виявилися вірогідно більшими у порівнянні із другою групою (7,21±0,43 та 5,73±0,61;  $t = 1,98$ ,  $p \leq 0,05$ ). Тобто представникам першої групи притаманними є здатність до з'ясування свого психоемоційного настрою, міжособових стосунків, прагнення спілкування та довірливих відносин.

Суб'єкти з високою психологічною розумністю користуються моделями атрибуції, відповідною великою мірою науковим моделям. Цього вони домагаються завдяки вірі в користь від обговорення своїх проблем, до сфери почуттів, зацікавленості в основах своєї поведінки і вчинків навколишніх, відкритості змінам.

Деякі вчені вказують, що компоненти психологічної розумності людини, пов'язані з доступністю сфери переживань і зацікавленістю в ній, а також готовністю обговорювати переживання з іншими, позитивно пов'язані з особистісними властивостями екстраверсії та конформності, негативно – з емоційністю. Доступність внутрішнього досвіду як компонент психологічної розумності має високу позитивну кореляцію з емоційним інтелектом, а відкритість новому досвіду – з такими компонентами інтелектуальної Я-концепції, як самооцінка інтелекту і самоефективність. У той же час, здатність до глибокого занурення у свої переживання може перешкоджати раціональному і планомірному регулюванню поведінки [253].

Деякими дослідниками психологічна розумність (Psychological Mindedness) розглядається «як стійка особистісна характеристика, що впливає практично на всі сфери життя людини (особисту, сімейну, навчальну, професійну тощо) [95].

Як підкреслює Я.С. Пономаренко, однією з важливих характеристик особистості є психологічна розумність, яка «відображає ступінь доступності людині її внутрішнього досвіду, змісту переживань, наскільки вони їй цікаві» [62, с. 276].

Як зауважує В.В. Зарицька, усвідомлення власних емоцій має суттєве значення для вироблення адекватної реакції на оточуюче середовище. Усвідомленість емоцій є результатом розуміння особистістю власних емоцій яке проявляється у розумності поведінки в конкретних ситуаціях. Високий рівень усвідомленості емоцій вказує на гнучкість у прояві емоцій, домінування позитивних емоцій, здатність регулювати емоції інших і приводити їх у конструктивне русло, що сприяє зближенню людей, допомагає розумно та виважено діяти у будь яких ситуаціях [19].

Досліджувані групи не виявляють вірогідних відмінностей за шкалами «Доступність переживань» ( $8,23 \pm 0,34$  та  $8,92 \pm 0,49$ ), «Користь від обговорення переживань» ( $9,33 \pm 0,46$  та  $10,14 \pm 0,57$ ) та «Відкритість новому досвіду» ( $6,72 \pm 0,38$  та  $7,09 \pm 0,53$ ).

Тобто, респонденти першої та другої груп не відрізняються у проявах складових психологічної розумності, котрі передбачають наступне:

- відсутність складнощів в ідентифікації власних емоцій;
- здатність та готовність провести якісний аналіз і розуміння сфери переживань;
- інтерес до інтерпретації мотивації власної поведінки та поведінки оточення;
- віра в користь обговорення проблемних ситуацій та переживань;
- впевненість в інтелектуальній спроможності;

Кількісна інтерпретація показників з урахуванням усереднених групових показників та довірчих інтервалів дозволяє віднести до середнього рівня ступень вираженості всіх компонентів психологічної розумності, за виключенням бажання і готовності обговорювати переживання, вираженість якої у другій групі може бути віднесена до рівня нижче середнього, у першій групі – до середнього рівня та зацікавленості у сфері переживань, вираженість якої у другій групі може бути віднесена до рівня вище середнього, у першій групі – до середнього рівня

Таким чином, ми можемо відмітити більшу вираженість зацікавленості представників другої групи у сфері переживань, розпізнавання емоцій, як власних, так і оточення, тоді як досліджувані першої групи відрізняються більш вираженими бажанням і готовністю обговорювати переживання та до пошуку довірливих відносин.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності зі складовими психологічної розумності у засуджених чоловіків та жінок наведено в таблиці 2.23.

У цій групі складова психологічної розумності «Зацікавленість у сфері переживань» на значущому рівні додатно пов'язана зі шкалою «Заздрість-смуток», за  $r = -0,218$ ,  $p \leq 0,05$ .

Отже, зміст виявленого зв'язку свідчить про те, що з посиленням суб'єктивних переживань, роздумів про теми, в яких зацікавлені досліджувані, у них підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям смутку, відчаю, непевності та зневіри.

У цій групі складова психологічної розумності «Доступність переживань» виявляє значущий додатний взаємозв'язок зі шкалою «Заздрість-неприятність» ( $r = 0,232$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Таблиця 2.23

Взаємозв'язки заздрісності зі складовими психологічної розумності в засуджених чоловіків (r)

Показники	Група 1 (чоловіки)	
	Заздрість-неприятність	Заздрість-смуток
Зацікавленість у сфері переживань	0,165	0,218*
Доступність переживань	0,232*	0,187
Користь від обговорення переживань	-0,167	-0,101
Бажання і готовність обговорювати переживання	-0,172	-0,181
Відкритість новому досвіду	-0,018	0,096

Примітка: рівень значущості : \*-  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

Отже, у першій групі з посиленням суб'єктивного відчуття щодо доступності досліджуваним їх переживань для розуміння та аналізу, підвищуються прояви заздрості, яка забарвлена негативними відчуттями гніву, ворожості та підозрілості.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності зі складовими психологічної розумності у засуджених жінок подано в таблиці 2.24.

У другій групі складова психологічної розумності «Доступність переживань» на значущому рівні від'ємно пов'язана зі шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = -0,241$ ,  $p \leq 0,05$ .

Отже, з посиленням суб'єктивного відчуття щодо доступності досліджуваним їх переживань для розуміння та аналізу, знижуються прояви заздрості-неприятності, яка забарвлена негативними відчуттями гніву, ворожості та підозрілості.

Таблиця 2.24

Взаємозв'язки заздрісності зі складовими психологічної розумності в засуджених жінок (г)

Показники	Група 2 (жінки)	
	Заздрість-неприятність	Заздрість-смуток
Зацікавленість у сфері переживань	0,017	0,078
Доступність переживань	-0,241*	0,046
Користь від обговорення переживань	0,064	-0,185
Бажання і готовність обговорювати переживання	-0,235*	-0,006
Відкритість новому досвіду	-0,092	0,143

Примітка: рівень значущості : \*-  $p \leq 0,05$  ; \*\* -  $p \leq 0,01$

У цій групі інтегральна шкала «Бажання і готовність обговорювати переживання» виявляє значущий від'ємний взаємозв'язок зі шкалою «Заздрість-неприятність» ( $r = -0,235$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Отже, у засуджених жінок з підвищенням бажання і готовності обговорювати переживання з оточенням, знижується прояв заздрості-неприятності, яка забарвлена негативними відчуттями злості, гніву, ворожості та підозрілості.

Як вважає Л.В. Дроздова, кримінальна спрямованість особистості корисливих злочинців, що деформує процеси функціонування психологічної розумності та зумовлює її трансформацію у ресурс, забезпечує варіативність використання брехні під час скоєння шахрайських дій [12, с. 146].

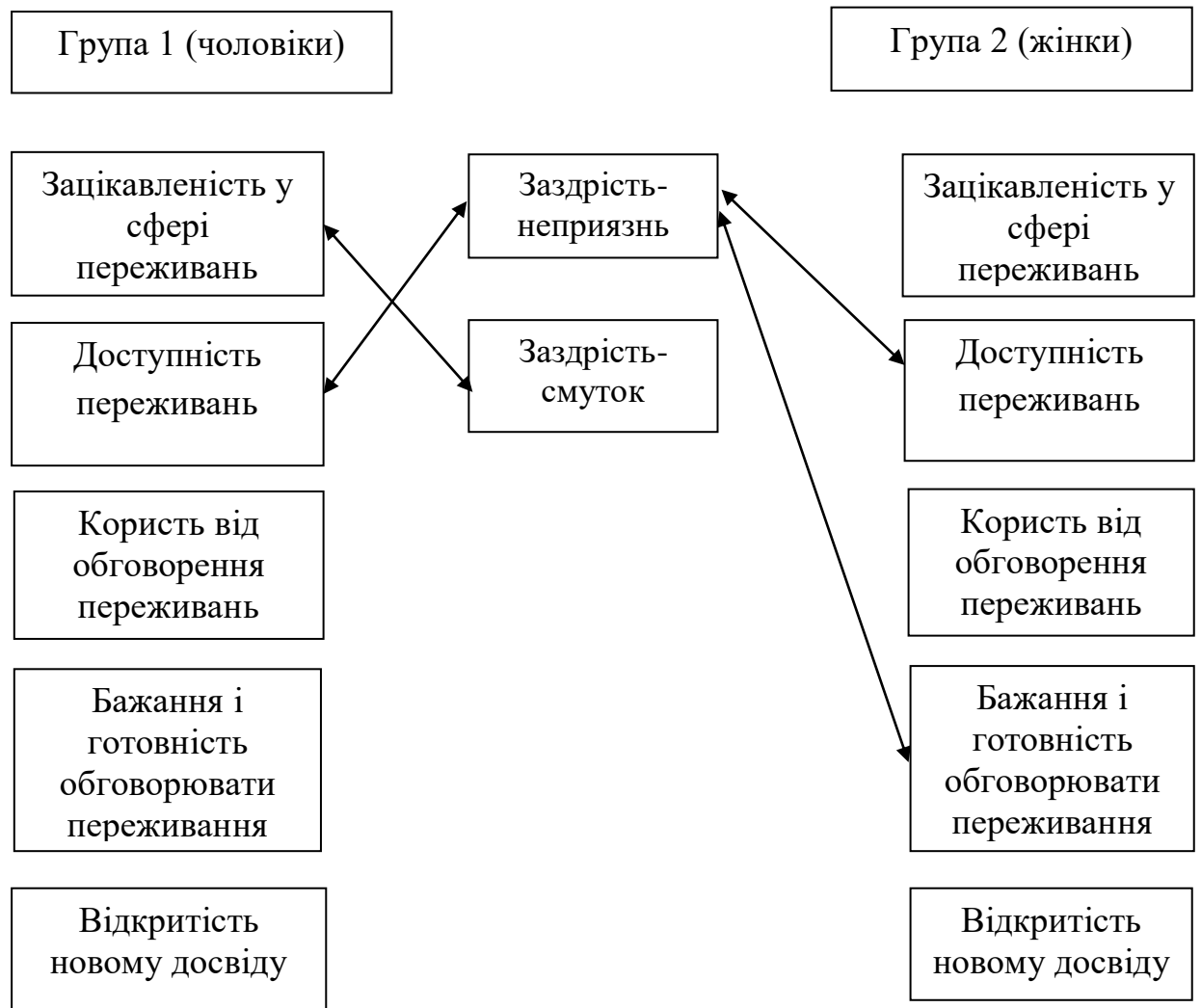


Рис. 2.6 – Взаємозв'язки заздрісності зі складовими психологічної розумності в засуджених чоловіків та жінок

Слід зауважити на тому, що в обох групах засуджених не зафіксовано жодного взаємозв'язку між шкалами «Користь від обговорення переживань», «Відкритість новому досвіду» та обома видами заздрості.

Таким чином, у групі чоловіків з підвищенням показнику «Доступність переживань» посилюється прояв заздрості-неприязні, а з підвищенням показнику «Зацікавленість у сфері переживань» збільшується прояв заздрості-смуток. У групі жінок підвищення показників «Доступність



переживань» та «Бажання і готовність обговорювати переживання» зменшує прояв заздрості-неприятності.

## **2.8. Особливості психологічного благополуччя та його взаємозв'язки із заздрісністю в засуджених чоловіків та жінок**

Під «психологічним благополуччям» мається на увазі суб'єктивне самовідчуття цілісності і осмисленості індивідом свого буття. Деякі вчені розглядають психологічне благополуччя як конструкт, який відображає актуальні та потенційні аспекти життя особистості та обґрунтовують психологічне благополуччя як складне цілісне переживання, яке виявляється у суб'єктивному відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям та пов'язане із базовими людськими цінностями та потребами.

Психологічне благополуччя визначається як інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування (особистісного зростання, самоприйняття, управління середовищем, автономії, цілі в житті, позитивних відносин з оточуючими), а також ступеня реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям.

Автори виділили поняття «ідеальне психологічне благополуччя» – ступінь спрямованості особистості на реалізацію компонентів позитивного функціонування (вираженість прагнення реалізувати себе в автономному існуванні, в підтримці позитивних відносин з оточуючими людьми, спрямованості на особистісне зростання і ін.) та поняття «актуальне психологічне благополуччя» – суб'єктивна оцінка ступеня реалізованості цієї спрямованості в реальному житті особистості. При цьому, передбачається і обґрунтовується, що структура (співвідношення компонентів) актуального і ідеального психологічного благополуччя можуть не збігатися [79].

О.М. Груб'як відмічає, що поряд із поняттям «психологічного благополуччя» у психології розглядають такі поняття, як: «якість життя», «самореалізація», «самоактуалізація», «емоційний комфорт», «психічна рівновага», «щастя» тощо. На думку дослідниці, «психічна рівновага» – це показник нормального розвитку особистості, що входить у контекст психологічного благополуччя, проте є нейтральним за своєю емоційною модальністю [9, с.34].

Поняття «емоційного комфорту» дуже близьке до поняття «психічної рівноваги». Так, «емоційний комфорт» – стан, який є противагою стресу і який передбачає емоційну рівновагу, спокій, безпеку та задоволеність своїм буттям [26].

Психологічне благополуччя, на думку О.М. Груб'як, це показник позитивного розвитку особистості і є більш ресурсним поняттям відносно психічної рівноваги чи емоційного комфорту. Поняття «щастя» слід розглядати в глобальному сенсі як внутрішній стан особистості, доступний кожному, незалежний ні від об'єктивних умов життя, ні від адекватності особистості з погляду норм, суспільно визначених еталонів чи правил. Ближчим до психологічного благополуччя є погляд на щастя у більш вузькому розумінні, як на результат усвідомлення задоволеності власним життям, що супроводжується переживаннями позитивних емоцій [9, с.36].

Стосовно понять «самореалізація» (здійснення існуючого потенціалу, втілення своїх наявних бажань, реалізація своїх знань, вмінь, здібностей, своїх сьогоднішніх уявлень про себе та свій життєвий шлях) та «самоактуалізація» (безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів; здійснення своєї місії чи долі; більш повне пізнання і, відповідно, прийняття своєї власної первинної природи; безперервний потяг до єдності, інтеграції чи внутрішньої синергетики особистості) автор зауважує, що поняття близькі за значенням, проте останнє має важливий

відтінок для більш повного розуміння поняття «психологічного благополуччя» [9, с. 34].

Поняття «психологічного благополуччя» слід відрізнити від таких понять, як: «психічне здоров'я» та «психологічне здоров'я». Поняття «психологічне благополуччя» робить акцент на суб'єктивну емоційну оцінку людиною себе і свого життя, а також на аспектах позитивного особистісного функціонування. Від концепцій позитивного психічного здоров'я уявлення про психологічне благополуччя відмінні інтересом не тільки самоактуалізаційним аспектом, але й тим, яким чином вони сприймаються самою особистістю, загостренням уваги на переживанні людиною щастя і задоволеністю самою собою і своїм оточенням [79].

Також «суб'єктивне благополуччя» розглядається як феномен, що виражає особисте ставлення індивіда до своєї особистості, життя і тих процесів, які відіграють важливу роль та мають важливе значення для особистості з точки зору надбання та засвоєних нормативних уявлень про внутрішнє і зовнішнє середовище і характеризується відчуттям задоволеності [118].

С. Хілл і Д. Басс відзначають, що почуття заздрості може бути руйнівним для суб'єктивного благополуччя [187, с. 67].

Дослідження особистості рецидивних злочинців з різним тюремно-табірним статусом через призму життєстійкості і параметрів психологічного благополуччя, вказує на те, що вивчення даних аспектів дозволяє досить точно розкрити змістовну сторону психології засуджених з різним ієрархічним статусом, глибше зрозуміти внутрішні мотиви їхньої поведінки [60].

Дослідження психологічного благополуччя має важливе значення при побудові корекційних програм, які переважно націлені на профілактику кримінальної поведінки. Результати, отримані у дослідженні складових

психологічного благополуччя у засуджених чоловіків та жінок подано в таблиці 2.25.

Таблиця 2.25

Показники складових психологічного благополуччя в засуджених чоловіків та жінок ( $M \pm m$ )

Показники	Група 1 (чоловіки)	Група 2 (жінки)	t	p
Позитивні відносини	43,74±1,88	45,47±1,65	0,69	-
Автономія	60,32±3,85	49,26±2,13	2,51	0,05
Управління середовищем	33,41±1,83	38,92±2,07	1,99	0,05
Особистісне зростання	49,22±2,05	47,68±1,93	0,55	-
Цілі в житті	41,75±1,68	45,29±1,97	1,37	-
Самоприйняття	52,64±1,56	43,65±2,14	3,39	0,001
Психологічне благополуччя	281,08±12,82	270,27±11,89	0,69	-

Було визначено, що за складовою психологічного благополуччя «Автономія» показник першої групи вірогідно перевищує показник, отриманий у другій групі (60,32±3,85 та 49,26±2,13 відповідно, за  $t = 2,51$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Отже, перша група, на відміну від другої, характеризується більшою автономністю, самостійністю, незалежністю, вищим рівнем опору змушенням думати та приймати рішення певним чином, що висуваються суспільством. Мають власні критерії оцінки своєї поведінки та її регуляції, не звертають уваги на вплив оточення. Рівень автономності у досліджуваних групах може бути віднесений до вираженого у першій групі, та ситуативного – у другій.

У першій групі за складовою психологічного благополуччя «Управління середовищем» встановлено вірогідно менші показники у

порівнянні з другою групою, відповідно ( $33,41 \pm 1,83$  та  $38,92 \pm 2,07$ , за  $t = 1,99$ ,  $p \leq 0,05$ ).

На відміну від першої групи, друга група досліджуваних більше схильна до керуванням навколишнім середовищем і оточенням, використовуючи і навмисно створюючи обставини для задоволення власних потреб і досягнення мети. Перша група скоріше за все буде мати ускладнення в упорядкуванні свого повсякденного життя, у них присутня нездатність змінити або покращити обставини, безрозсудне та легковажне ставлення до можливостей для зміни ситуацій на краще, відсутність контролю над подіями навколо.

За складовою психологічного благополуччя «Самоприйняття» вірогідно більший показник виявлено у першій групі досліджуваних, на відміну від другої групи ( $52,64 \pm 1,56$  та  $43,65 \pm 2,14$ ;  $t = 3,39$ ,  $p \leq 0,001$ ).

Перша група має вищий рівень позитивного самоствавлення, враховуючи різноманітні власні якості, добре відноситься до минулого в своєму житті.

З урахуванням довірчих інтервалів показник за цією шкалою у першій групі лежить у межах вище середнього рівня, у другій групі – у межах середнього рівня. Що вказує на наявність у респондентів в цілому позитивного самосприйняття, задоволеності собою та перебігом подій у житті.

У сучасних дослідженнях інтелектуальне, емоційне та духовне благополуччя об'єднуються в понятті психологічного благополуччя, а інколи часто зіставляється із соціальним благополуччям [259].

Самоприйняття найглибше представлено в раціонально-емотивній поведінковій терапії А. Елліса. Він пропонує розглядати ц поняття у вимірі самоцінності, у якому «індивід повністю й безумовно приймає себе, незважаючи на те, чи він поводить коректно, інтелектуально, компетентно

та як його оцінюють інші люди: поважають, схвалюють, люблять чи, навпаки, виражають протилежне ставлення» [145].

За складовою психологічного благополуччя «Позитивні відносини» між досліджуваними групами вірогідні відмінності визначені не були ( $43,74 \pm 1,88$  та  $45,47 \pm 1,65$ ,  $t = 0,69$ ).

З урахуванням довірчих інтервалів показник за цією шкалою в обох групах знаходиться на середньому рівні, що вказує на нейтральне ставлення респондентів до оточення. Вони закриті для створення нових відносин, не звичні до підтримання довірливих стосунків.

Також між досліджуваними групами не були визначені вірогідні відмінності за складовою позитивного благополуччя «Особистісне зростання», відповідно ( $49,22 \pm 2,05$  та  $47,68 \pm 1,93$ ), за  $t = 0,55$ .

З урахуванням довірчих інтервалів показник за цією шкалою в обох групах знаходиться на середньому рівні. Це вказує на те, що в обох групах досліджувані байдуже ставляться до самореалізації, не схильні до спостереження за власним розвитком для покращення результатів. Вони не прагнуть отримання нового досвіду, нових знайомств та відносин та до змін власної поведінки.

За складовою психологічного благополуччя «Цілі в житті» також не було виявлено вірогідних відмінностей ( $41,75 \pm 1,68$  та  $45,29 \pm 1,97$ , відповідно), за  $t = 1,37$ .

З урахуванням довірчих інтервалів показник за цією шкалою в обох групах знаходиться на середньому рівні. Це свідчить про відсутність у респондентів перспективних переконань та погляду на майбутнє, вони не приділяють уваги розбору та висновків з минулого досвіду з метою планування.

За інтегративною шкалою «Психологічне благополуччя» вірогідних відмінностей між групами виявлено не було ( $281,08 \pm 12,82$  та  $270,27 \pm 11,89$ , відповідно), за  $t = 0,69$ . З урахуванням довірчих інтервалів показник за цією

шкалою в обох групах знаходиться на середньому рівні. Такі дані свідчать про суб'єктивно нейтральне самовідчуття і осмисленість респондентів про власне життя, події, що з ними відбуваються. Досліджувані в обох групах подібно та на середньому рівні відчують як задоволеність, так і незадоволеність власним життям, не проявляючи ініціативи та активності для покращення становища, що склалось.

Як зауважують Л.М. Яворовська та Г.С. Філоненко, психологічне благополуччя особистості виступає як показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та ступеня реалізованості даної спрямованості, яка суб'єктивно виражається у емоційному комфорті, задоволеності собою та життям

Згідно з сучасними дослідженнями до факторів, які визначають рівень психологічного благополуччя, відносяться: зовнішні (біологічні, соціальні, матеріальні блага), особистісні (властивості темпераменту, базові властивості особистості, позитивні риси характеру), міжособистісні (ефективна міжособистісна взаємодія, соціально значимі досягнення), суб'єктивно-особистісні фактори (домінування позитивного афекту, задоволеність життям) [79, с. 218].

Психологічне благополуччя являє собою динамічну сукупність психічних властивостей особистості, які забезпечують злагоду між вимогами людини й суспільства, що є одним із першорядних умов вдалої самореалізації; передбачає зацікавленість у існуванні, самостійність міркувань та ініціативу, уподобання в якійсь галузі діяльності, активність і незалежність; відповідальність і спроможність до ризику, віру в себе і повагу до іншого, розбірливість у засобах досягнення мети, здатність до сильних почуттів і переживань, усвідомлення власної індивідуальності. Саме погодженість мотивів, цілей, цінностей людини із вимогами навколишнього природного середовища й внутрішніми можливостями особистості в

психології трактується як умова і прояви психологічного благополуччя [23, с. 52].

Психологічне благополуччя особистості може залежати, також від почуття невдоволення при порівнянні себе з тим, хто в чомусь переважає. Однією з особливостей соціального порівняння є те, що воно може виникати автоматично, без усвідомленого бажання і наміру, неминуче нав'язуватися соціальною взаємодією, навіть проти волі людини та в неконтрольованій формі. Так, через ЗМІ звідусіль надходить інформація про те, як живуть і відпочивають, що цінують і купують інші люди (переважно, «зірки» та «багатії»), що, незалежно від бажання людини, «розширює» коло її соціальних порівнянь не на власну користь. У таких умовах відбувається «перевантаження» в нескінченному потоці порівнянь і оцінок. Крім того, соціальне порівняння може здійснюватися не тільки самою людиною, а й іншими (батьками, вчителями, колегами, які ставлять у «приклад» більш успішного), що теж створює умови для зниження самоповаги і самоцінності [33, с. 52].

У своєму дослідженні кореляційних взаємозв'язків між психологічним благополуччям та схильністю до заздрощів А.Ф. Лісовенко приходять до висновку, що заздрість можна розглядати як чинник, що руйнує психологічне благополуччя, а відсутність психологічного благополуччя, в свою чергу, цілком може стати причиною схильності до заздрощів [34, с. 90].

Отже, досліджуваним першої групи є притаманною більша автономність. Вони більш самостійні, незалежні, менше залежать від думки та оцінок оточуючих, у прийнятті важливих рішень менше покладаються на думки інших, мають вищу здатність до самостійного прийняття рішень, нижчу конформність, мають власні критерії оцінки своєї поведінки та її регуляції.

Досліджуваним першої групи меншою мірою є притаманним усвідомлення відсутності власного розвитку чи самореалізації, у них менш



виражене відчуття нудьги, відсутності інтересу до життя та нездатності встановлювати нові стосунки; вони менш розчаровані подіями свого минулого, менш схильні відчувати занепокоєння щодо своїх особистісних якостей або бажання змінити своє становище та характеризуються більш позитивним ставленням до себе.

Представники другої групи відчують менше труднощів в організації повсякденної діяльності, вважають себе більш здібними змінити або покращити наявні обставини, мають більш виражене відчуття контролю над подіями, використовуючи і навмисно створюючи обставини для задоволення власних потреб і досягнення мети. Представникам першої групи притаманна нездатність змінити або покращити обставини, безрозсудне та легковажне ставлення до можливостей для зміни ситуацій на краще та здатність до контролю над подіями навколо себе.

Представники обох груп не виявляють активності до оточення, закриті для створення нових відносин, не звичні до підтримання довірливих стосунків. В обох групах досліджувані не прагнуть змін в напрямку самореалізації, саморозвитку, байдуже ставляться до змін власної поведінки та покращення якості власного життя.

Респонденти першої та другої групи не схильні до аналізу минулого досвіду, побудови перспективних планів та зрушень, зміни способу життя.

Суб'єктивне відношення членів обох груп до задоволеності життям та власного психологічного благополуччя є нейтральним. Респонденти займають безініціативну та неактивну позицію по відношенню до осмислення власного життя та внесення до нього змін

Результати вивчення взаємозв'язків задрісності зі складовими психологічного благополуччя у засуджених чоловіків наведено в таблиці 2.26.

Таблиця 2.26

Взаємозв'язки заздрісності зі складовими психологічного благополуччя в засуджених чоловіків (r)

Показники	Група 1 (чоловіки)	
	Заздрість-неприятнь	Заздрість-смуток
Позитивні відносини	-0,114	-0,175
Автономія	-0,186*	-0,217*
Управління середовищем	-0,034	-0,064
Особистісне зростання	-0,031	0,102
Цілі в житті	-0,166	-0,227*
Самоприйняття	0,013	-0,161
Психологічне благополуччя	0,158	-0,086

Примітка: рівень значущості : \*-  $p < 0,05$  ; \*\* -  $p < 0,01$

У першій групі досліджуваних складова психологічного благополуччя «Автономія» від'ємно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-неприятнь», за  $r = -0,186$ ,  $p \leq 0,05$  та шкалою «Заздрість-смуток», за  $r = -0,217$ ,  $p \leq 0,05$ .

Отже, зі зростанням відчуття самостійності незалежності, здатності опиратися суспільній думці, змушенню думати і діяти встановленим чином, оцінювати себе та власні дії відповідно особистих критеріїв, у респондентів знижуються прояви обох видів заздрощів, одна з яких забарвлена відчуттям гніву, озлобленості, роздратування, інша знаходить вираження у тому, що людина замовчує, ігнорує досягнення конкурента як неіснуючі або ж навмисно вихваляє результати діяльності менш успішної людини.

Також, у цій групі між складовою психологічного благополуччя «Цілі в житті» та шкалою «Заздрість-смуток» виявлено значущий від'ємний взаємозв'язок, за  $r = -0,227$ ,  $p \leq 0,05$ .

Отже, в першій групі досліджуваних з підвищенням відчуття спрямованості, наявності мети в житті; переконаності, що минуле і теперішнє життя має сенс; прагнення дотримуватися переконань, які є джерелами мети в житті; переконань та перспектив, що визначають сенс життя, знижується проявів заздрості, яка проявляється відчуттям зневіри, відчаю, образи та смутку.

Результати вивчення взаємозв'язків заздрісності зі складовими психологічного благополуччя у засуджених жінок наведено в таблиці 2.27.

Таблиця 2.27

Взаємозв'язки заздрісності зі складовими психологічного благополуччя в засуджених жінок (r)

Показники	Група 2 (жінки)	
	Заздрість-неприятність	Заздрість-смуток
Позитивні відносини	0,243*	0,138
Автономія	-0,175	-0,171
Управління середовищем	0,124	- 0,256*
Особистісне зростання	-0,118	0,114
Цілі в житті	-0,012	-0,191
Самоприйняття	-0,176	0,081
Психологічне благополуччя	0,190	0,124

Примітка: рівень значущості : \*-  $p < 0,05$  ; \*\* -  $p < 0,01$

У цій групі досліджуваних складова психологічного благополуччя «Позитивні відносини» додатно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-неприятність», за  $r = 0,243$ ,  $p \leq 0,05$ .

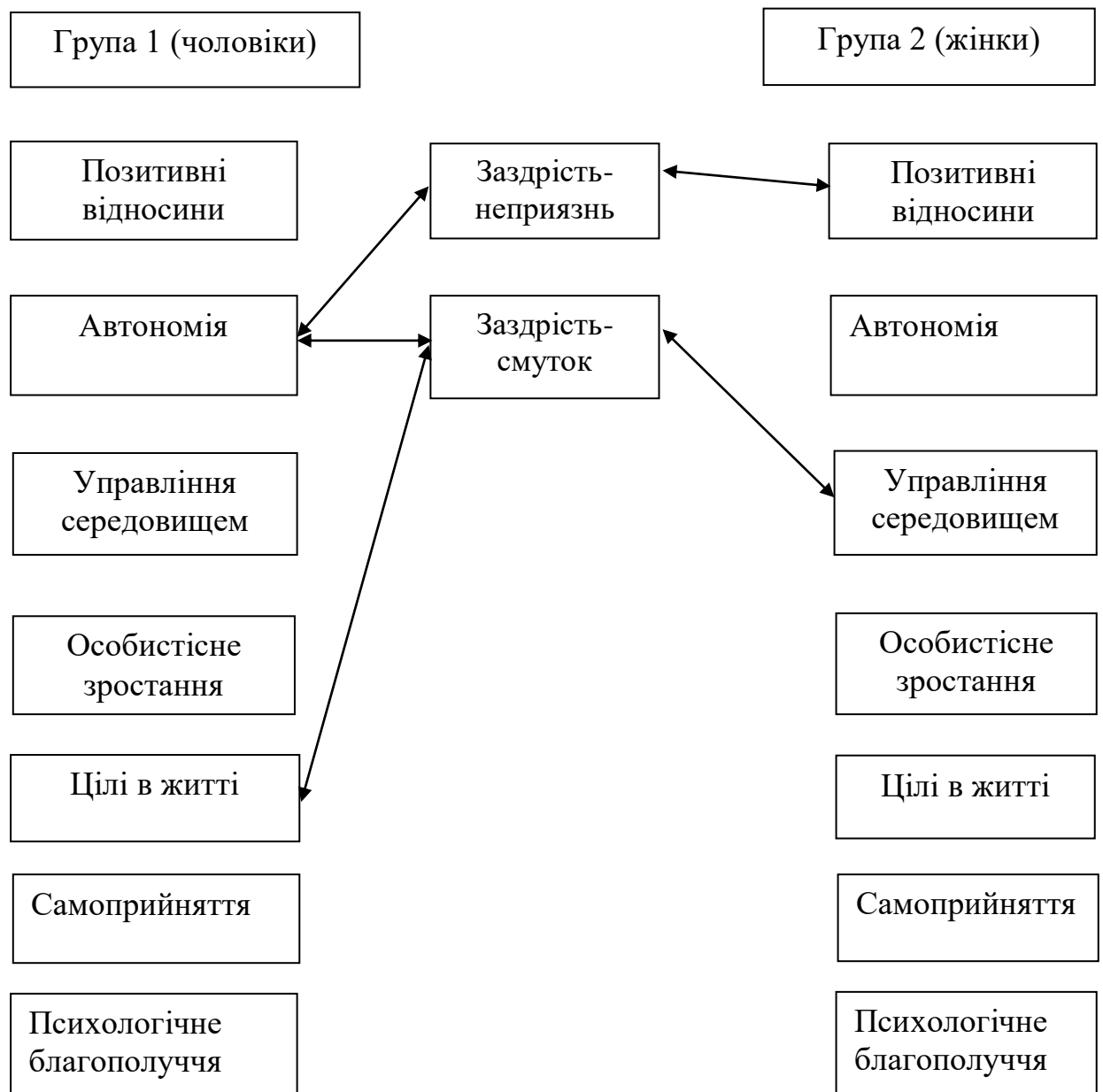


Рис. 2.7 – Взаємозв'язки заздрісності зі складовими психологічного благополуччя в засуджених чоловіків та жінок

Отже, з відчуттям зростання рівня задовільних, довірчих відносини з оточуючими; бажанні піклуватися про благополуччя інших; здатності співпереживати, допускати прихильності та близькі відносини; розуміння, що людські відносини будуються на взаємних поступках, підвищується

прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям роздратування, озлобленості та гніву.

Також, у цій групі між складовою психологічного благополуччя «Управління середовищем» та шкалою «Заздрість-смуток» виявлено значущий додатний взаємозв'язок, за  $r = - 0,256$ ,  $p \leq 0,05$ .

Отже, з підвищенням відчуття здатності до подолання труднощів в організації повсякденної діяльності, зі зростанням почуття здатності змінити чи покращити обставини, що складаються, та посиленням відчуття контролю над ними, у жінок знижується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям смутку, непевності та зневіри.

Деякі автори виокремлюють психологічне благополуччя особистості як зворотній полюс соціальної тривоги та соціофобії. Л.З. Сердюк встановила, що психологічне благополуччя особистості пов'язане з ціннісно-смысловими орієнтаціями (життєвими цілями, процесом життя, результативністю життя) та життєстійкістю особистості. Відтак психологічне благополуччя особистості можна вважати психологічною основою безпеки особистості, що виконує саморегулятивну функцію збереження цілісності і стабільності особистості як психологічної системи. Особистісний потенціал психологічного благополуччя полягає в реалізації внутрішніх ресурсів, накопичених особистістю в результаті осмислення зв'язку свого минулого, теперішнього і майбутнього з точки зору реалізації своїх можливостей і досягнення життєвих перспектив – резервів повноцінної реалізації в теперішньому та можливості розвитку своїх життєвих сил, трудових і духовних здібностей у майбутньому [39; 65].

Отже, у групі чоловіків з посиленням показника «Автономія» знижуються прояви «Заздрості-неприязні» та «Заздрості-смутку», з посиленням показника «Цілі в житті» зменшується прояв заздрості-смутку.

У групі жінок при підвищенні показника «Позитивні відносини» посилюється прояв заздрості-неприязні, яка забарвлена відчуттями

озлобленості, гніву та роздратування. Посилення показника «Управління середовищем» знижує прояв заздрості, забарвленої відчуттями смутку та зневіри, яка знаходить вираження у тому, що людина замовчує, ігнорує досягнення конкурента як неіснуючі або ж навмисно вихваляє гідності менш успішної людини.

## **2.9. Особливості впливу виду заздрості на кримінальну спрямованість засуджених чоловіків та жінок**

Почуття «заздрість» є дуже неоднозначною категорією, яка знайома кожному. На рівні повсякденного усвідомлення людина сприймає заздрість як певне переживання, що пов'язане з успіхами інших людей. Ставлення до заздрості, зазвичай, негативне. Повчальні історії про шкідливий вплив заздрощів містяться у багатьох літературних творах, наприклад у п'єсі В. Шекспіра «Гамлет». У літературознавстві, як правило, заздрість розглядається як концепт, що виражає «жагу до володіння тим, що є бажаним, гідне набуття, досаду на чужий успіх, злість». Історично заздрість пов'язували як із соціально бажаними, так і з небажаними реакціями, хоча більшість досліджень зосереджувалися на небажаних реакціях [125].

Дехто з авторів вважає, що заздрість має двояку природу, вказуючи, що це почуття може мати і позитивну роль «як мотивації поведінки й практичних вчинків людини», і «в самоствердження особистості». Мова йдеться про заздрість як про «утиск людської гордості». Автори також називають заздрість зворотним боком гордості, оскільки гордість є почуттям переваги над іншими людьми, а заздрість – переживання про перевагу іншого. При цьому заздрість часто переходить у ненависть, а заздрість, що переживається, може навіть перейти в рису характеру [107].

Загалом, поділяючи наведені авторські позиції про негативне забарвлення заздрощів, не можна не погодитися і з думкою про наявність і позитивної сторони заздрощів, тобто ситуації, коли індивід, отримавши інформацію про перевагу у чомусь іншого, прагне самовдосконалення. З погляду психології заздрість може бути як емоцією, так і почуттям. Емоцією, тобто психічним процесом безпосереднього переживання, можна назвати короткочасну, раптово виниклу заздрість, а почуттям – стійко сформовану заздрість, яка турбує людину протягом якогось тимчасового періоду [121].

Говорячи про витoki заздрощів, багато авторів стверджують, що в її основі лежить порівняння з якимось іншим індивідом. Порівняння дуже важливе для особистих і соціальних успіхів людини. Воно супроводжує нас з раннього дитинства і дозволяє побачити свої недоліки та мотивувати людину до досягнення тих чи інших цілей. Здорове суперництво для людей дуже корисно у розвиток власних позитивних якостей. Такий позитивний результат порівняння можливий лише тому випадку, якщо індивід має стійкий набір моральних цінностей, і навіть адекватну самооцінку. У цій ситуації заздрість може зіграти дуже позитивну роль, спрямувавши людину на шлях самовдосконалення. А якщо ні, то заздрість цілком може придбати і негативну, наповнену злістю спрямованість [107].

Злобна заздрість вважається неприємною, ворожою та фруструючою емоцією (van de Ven et al., 2009). У той час як багато концепцій заздрості включають мотивацію як завдати шкоди іншому, так і покращити своє становище (Parrott & Smith, 1993), то суттю «злісної» заздрості є її виключна мотивація завдати шкоди іншому. Таким чином, у той час як заздрість може призводити до широкого спектру реакцій, включаючи поведінкові (як бажані, так і небажані) і когнітивні механізми подолання (Heider, 1958), «злісна» заздрість, за її визначенням і операціоналізацією, пов'язана з вузьким набором реакцій, який принципово відрізняє її від просто заздрості [185; 247; 296].

Заздрість виявляється в постійному порівнянні себе з іншими людьми (чи уявним «еталоном») не на свою користь, у суб'єктивному відчутті зниження самоцінності, пристрасному бажанні заволодіти перевагами об'єкта порівняння за неможливості отримати чи набути бажане, що супроводжується специфічними виявами (емоційними, когнітивними, поведінковими, контрольо-регулятивними, мотиваційними, установчими тощо) [36].

Із позицій юридичної психології та кримінології інтерес представляє вивчення заздрості у її негативному прояві як емоції чи почуття, здатного породити злість, гнів, а разом з ними і злочин. У теорії та практиці застосування кримінального права заздрість розглядається як один із мотивів скоєння злочину. Але кримінальний кодекс не згадує заздрість як будь-яку значущу для кваліфікації чи вибору заходів відповідальності обставину.

Таким чином, ні визначення, ні розкриття суті заздрості як мотиву скоєння злочину на рівні законодавства та актів його тлумачення немає.

Мотив і мету вчинення кримінальних правопорушень часто називають факультативними ознаками складу кримінального правопорушення. Мотив – це те внутрішнє спонукання, яке штовхнуло особу на вчинення кримінального правопорушення. Мотив дозволяє виявити причину протиправної поведінки, дає можливість встановити ознаки вини. Мотиви кримінальних правопорушень можуть бути різноманітними – гроші, заздрість, ревності, помста тощо.

Заздрісникам в різних групах характерно «мати власні уподобання» під час визначення об'єктів та предметів заздрості.

Водночас скоєння злочину за мотивом заздрості є дуже поширеним. У цьому спектр таких суспільно небезпечних діянь дуже широкий. Одним із природних критеріїв такої класифікації може бути статева приналежність. Наприклад, жінки, які не мають дітей, часто заздять тим, хто їх має. Помічено, що чоловіки частіше заздять матеріальному становищу іншого,



жінки – красі та сімейному благополуччю. Тобто тут проявляється залежність структури предметів залежно від природного статевого поділу [82].

За мотивом заздрощів можуть відбуватися вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю, знищення майна тощо. Злочинна мотивація є постійним об'єктом наукової уваги кримінологів. Серед інших мотивів можна виділяють і заздрість як один із факторів, які провокують злочинну поведінку. Заздрість може виступати серед поширених мотивів вбивства, одним із мотивів співучасті жінки у згвалтуванні чи при вчиненні примушування до вступу в статевий зв'язок. К.М. Плутицька помітила, що особа зазвичай керується не одним, а кількома мотивами. Серед них виокремлено такі: самоствердження, сексуальні, корисливі, хуліганські мотиви, а ще помста, ревності, заздрість, ненависть, заміщення [59, с. 9].

Незважаючи на існуючий у науці інтерес до цієї проблематики, категорія «заздрість» як мотив злочину залишається не цілком вивченою, хоча потреба у вивченні зазначеного мотиву існує, оскільки, як показує вивчення судової практики, з цього мотиву відбуваються багато суспільно небезпечних діянь. Так, нами було проведено вивчення 209 вироків судів щодо скоєння злочинів особами, які увійшли до вибірки досліджуваних. У ході вивчення зазначених вироків виявлено, що у 63 з них мотивом скоєння злочину виступає заздрість. За мотивом заздрості засудженими були скоєні такі злочини, як зазіхання на життя і здоров'я людини (ст.ст. 115, 121, 122 КК ), злочини проти майна (ст.ст. 185, 186, 190, 357 КК), а також з хуліганських міркувань. Предметом заздрощів виступав, зазвичай, матеріальний достаток інших осіб, а в окремих випадках – сімейне благополуччя.

У більшості кримінальних справ заздрість була мотивом скоєння злочину проти життя та здоров'я людини. Так, громадянин Ш. побив потерпілого, завдавши при цьому шкоду його здоров'ю середньої тяжкості.

Потерпілий С. вважав, що, Ш. наніс йому пошкодження через почуття заздрості. Довгий час Ш. та С. вели загільний бізнес. За деякий час С., заробивши і накопичивши достатньо коштів, придбав будівлю для власної підприємницької діяльності. Цей факт і став предметом заздрості підсудного. Грамадянка Б. була працевлаштована хатньою прибиральницею в забезпеченій сім'ї. Через деякий час роботи у Б. виникло почуття заздрості з приводу благополуччя даної сім'ї, наявності дітей, а також через негаразди у власному особистому житті, проблеми зі здоров'ям та неможливістю мати власних дітей. В один з робочих днів Б. побачила, як одна з дитин господарів будинку, в якому працювала Б., приймає ванну. Відчуваючи глибоке почуття заздрості до чужого благополуччя та добробуту, намагалася вбити дитину, навмисно впустивши електроприлад в ванну з водою. Але Б. була помічена іншим працівником і притягнута до кримінальної відповідальності. У стані алкогольного сп'яніння в ході конфлікту П. завдав удару сокирою в плече потерпілому Н., завдавши при цьому тяжкої шкоди його здоров'ю. На думку потерпілого Н., такі дії П. викликані виниклими у нього почуттями заздрості до матеріального благополуччя Н, а саме наявності фінансових можливостей для здійснення туристичної поїздки всією родиною.

Деяких засуджених почуття заздрості до чужих успіхів провокувало на знищення чужого майна та нерухомості. Так, О. підпалив гараж сусіда, завдавши збитків на 62 тисячі гривень. Сусід вів підприємницьку діяльність і використовував гаражне приміщення для зберігання товару. Мотивом скоєння злочину у О. послужило почуття заздрості до матеріального благополуччя заможнішого сусіда. За мотивом заздрості до фінансового та матеріального благополуччя подруги, засуджена В. пошкодила автомобіль потерпілої Р., обливши його хімічною речовиною. Сума збитків склала 95 тисяч гривень. В., діючи з почуття заздрості до працівників магазину через наявність у них роботи та джерела доходу, приніс відро з рушником,

просоченим гасом, яке підпалив і залишив на ганку магазину, після чого втік, проте вогонь було виявлено та погашено.

Судовій практиці відомі також випадки скоєння крадіжок за мотивом заздрості. Тут заздрість спонукає до злочину в тісній взаємодії з користю. Так, П., збуджуючи у неповнолітніх корисливий інтерес і почуття заздрощів до матеріального достатку інших людей, спонукав їх до скоєння крадіжки з незаконним проникненням у житло. Ч., маючи дублікати ключів від помешкання своєї подруги, незаконно проникла в її квартиру, звідки таємно викрала золоті прикраси та цінний одяг на суму 43 тисячі гривень. На судовому засіданні було встановлено, що до скоєння злочину Ч. підштовхнуло не лише прагнення до збагачення, але головним чином заздрість до потерпілої, яка мала таку кількість ювелірних виробів та коштовних речей. Всі наведені випадки свідчать про прагнення осіб, які вчиняють злочини за мотивами заздрощів, шляхом застосування насильства для заподіяння шкоди (приниження) інших осіб, які є об'єктом заздрощів, або знищення (пошкодження) чи викрадення майна, що є предметом заздрощів. Враховуючи наведені теоретичні положення та низка прикладів із судової практики дозволяє визначити заздрість як один із мотивів злочинної поведінки, який виступає почуттям або емоцією, що народжується на ґрунті порівняння себе з іншою особою і перебуває в стані переживання успіхів іншої особи та утиску власної гордості, яка породжує рішучість вчинити суспільно небезпечне діяння з метою приниження особи (об'єкта заздрощів) або знищення, ушкодження чи розкрадання майна (предмета заздрощів).

Отже, заздрість як мотив скоєння злочину дуже поширена і тому має бути у полі зору науки поруч із іншими мотивами. Науки, що входять до кримінально-правового поля, має цікавити заздрість у її негативному аспекті, тобто як хворобливе переживання будь-якої переваги іншої особи, що породжує рішучість до вчинення злочину. Мотив заздрощів головним чином характерний для скоєння насильницьких злочинів проти особистості,

знищення чи розкрадання майна, що належить людині – об'єкту заздрощів. Заздрість може поєднуватися з іншими мотивами, наприклад з користю при скоєнні розкрадань, і утворювати полімотивацію під час скоєння злочинів.

Отже, заздрість може бути мотивом скоєння злочину. Предметом заздрості, найчастіше виступає матеріальний достаток та фінансове благополуччя інших осіб, а в окремих випадках – сімейне благополуччя.

Розшарування суспільства на успішних та неуспішних з демонстрацією власних досягнень у соціальних мережах, у перших викликає почуття переваги, у других почуття дискомфорту, невдоволення, несправедливості, ворожості. Заздрість як прояв негативних емоцій у ситуації соціального порівняння властива багатьом людям, однак, спрямованість негативу може бути націлена як на успішніші, так і на себе самого, як того, що не відбулося і тому скривдженого чи винного. В обох випадках почуття, породжене фрустраційною потребою, прагнути до компенсації або через самореалізацію, або через заподіяння шкоди більш успішному.

Негативні емоції, переживання переваги інших, власна неспроможність викликають почуття ущербності та наводять на думки про соціальну несправедливість, бажання скоротити розрив у досягненнях. У соціокультурному контексті сьогодні існують прийнятні способи нівелювати розрив у досягненнях: особистісне та професійне зростання, конкуренція, саморозвиток. Вкладення у досягнення та успіх починаються з сім'ї, її пріоритетів та цінностей. Власна мотивація, потреба у додатковій освіті та навичках вимагає тимчасових, фінансових, емоційно-вольових витрат. Для багатьох людей цей процес є надто довгим і неприйнятним. Швидше і простіше нівелювати різницю за рахунок відібрання предмета заздрості та заподіяння шкоди її суб'єкту.

У цьому дослідженні ми відштовхуємося від трактування Т.В. Бескової, у якої заздрість сприймається як негативне емоційне ставлення до інших. У

порівнянні успішніших людей із самим собою, заздрість породжує бажання зменшити відмінності [13, с. 84-88].

Як наголошує F.Heider, усвідомлення себе менш успішним викликає деструктивні емоції стосовно себе: зневіру, образу, досаду. Біль і ворожі почуття, характерні для заздрості, визначають головну мотивацію заздрісної людини, яка сама по собі є необхідною частиною заздрості: усунути розрив з іншою людиною та біль, який цей розрив тягне за собою [185].

Якщо заздрощі деструктивно впливають на розвиток і функціонування особистості, то має бути певний взаємозв'язок заздрощів у засуджених з типом скоєних ними злочинів. Чи є заздрість предиктором злочинів, які форми заздрощів провокують ті чи інші злочини. Нами було припущено, що засуджені з різним рівнем прояву заздрості схильні до скоєння різних типів злочинів.

Для виявлення рівня заздрості досліджуваних використано методіку дослідження заздрісності особистості Т.В. Бескової [13, с. 84-88].

Респонденти обох груп досліджуваних в кількості 209 осіб були розподілені по групах відповідно кримінальній спрямованості. До першої групи увійшли 94 засуджених за скоєння злочинів проти майна (ст. 185 ч. 2 та 3 (крадіжка); ст. 186 ч. 2, 3, 4 (грабіж); ст. 190 ч. 1 (шахрайство); ст. 357 (викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем або їх пошкодження) згідно статей КК України. До другої групи були включені 78 засуджених за скоєння злочинів проти життя і здоров'я людини (ст. 115 (умисне вбивство); ст. 121 ч. 2 (умисне тяжке тілесне ушкодження); ст. 122 ч. 1 (умисне тілесне ушкодження середньої тяжкості) згідно КК України. Решта засуджених у кількості 37 осіб не були включені до жодної з груп у зв'язку з різноманітністю кримінальної спрямованості (ст. 260 ч. 2, 5 (створення непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань); ст. 263 ч. 1 (незаконне поводження зі зброєю, бойовими

припасами або вибуховими речовинами); ст. 296 ч. 1 (хуліганство); ст. 307 ч. 2 (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів); ст. 395 (порушення правил адміністративного нагляду) згідно з КК України.

Далі нами було проаналізовано частоту вияву рівнів вираженості заздрості-смутку в засуджених чоловіків та жінок з різною кримінальною спрямованістю (рис. 2.8).

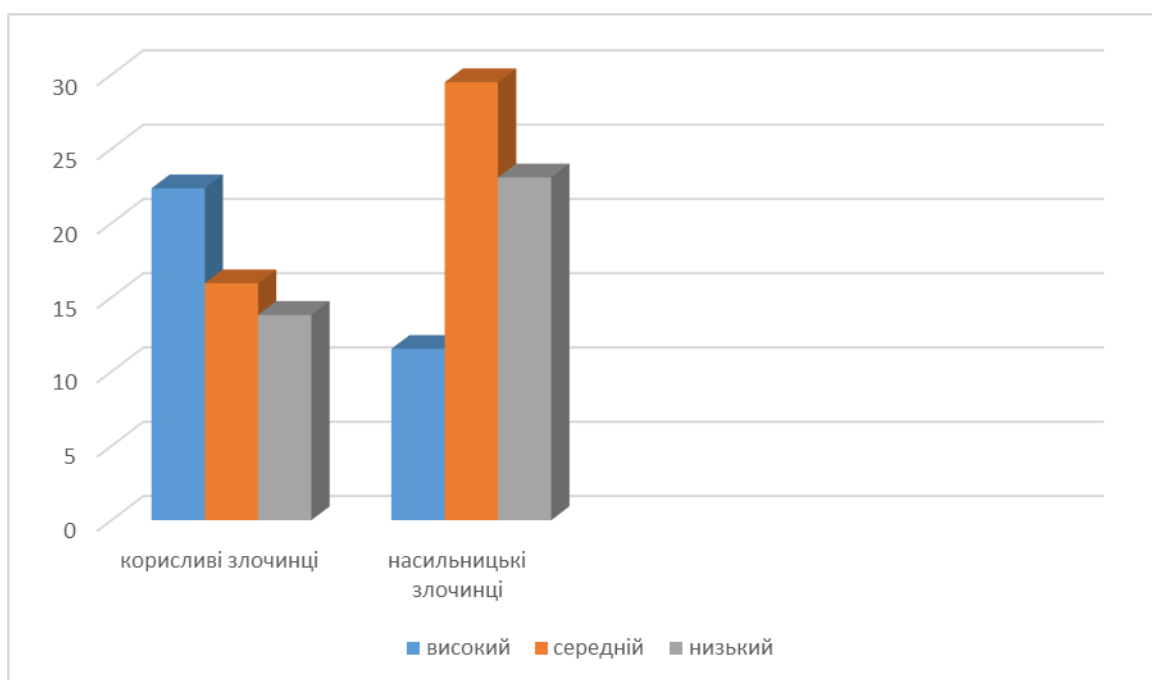


Рис. 2.8 – Частота вияву рівнів вираженості заздрості-смутку в засуджених чоловіків та жінок з різною кримінальною спрямованістю (%)

За результатами дослідження за методикою виявлення заздрості було отримано такі дані. У групі засуджених за злочини проти майна заздрість-смуток виражена у 13,82% засуджених на низькому рівні, у 15,95% – на середньому та у 22,34% – на високому рівні. В групі засуджених за злочини

проти життя і здоров'я заздрість-смуток виражена у 23,07% засуджених на низькому рівні, у 29,48% – на середньому та у 11,53% на високому рівні.

Результати статистичного аналізу частоти вияву рівнів вираженості заздрості-смутку у засуджених чоловіків та жінок з різною кримінальною спрямованістю наведено в таблиці 2.28.

Таблиця 2.28

Показники статистичних відмінностей у частоті вияву рівнів вираженості заздрості-смутку в засуджених чоловіків та жінок із різною кримінальною спрямованістю

Рівні вираженості заздрості-смутку	$\varphi$ 1 – 2
Низький рівень	1,32
Середній рівень	1,702*
Високий рівень	1,626

Примітка: \* - рівень значущості  $\leq 0,05$ ; \*\* - рівень значущості  $\leq 0,01$

Отримані дані свідчать про те, що середній рівень вираженості заздрості-смутку виявляє себе у другій групі вірогідно частіше на відміну від першої групи, ( $\varphi = 1,702$ ,  $p \leq 0,05$ ).

Це доводить, що у другій групі більша кількість досліджуваних на середньому рівні відчувають заздрість-смуток. На відміну від першої групи, їм притаманне відчуття образи, досади, смутку, зневіри, розпачу. Вони почуваються невпевненими, скривдженими, зневіреними, безсилами щось змінити, їм притаманне відчуття незаслуженої непереборної обділеності. Вони схильні надумувати тотальну несправедливість до них саміх, а через незадоволені потреби виникає заздрісне ставлення до тих, хто, на їх погляд, менш завзятий, працьовитий і активний, але має все те, що бажають мати

вони. Вони уникають відкритих дій, характерних для активного суб'єкта заздрощів, замовчують, ігнорують досягнення конкурента як неіснуючі. Вони часто вдаються до обмеження кількості об'єктів заздрості, дискредитуючи суперника або бажаний предмет.

Також було проаналізовано частоту вияву рівнів вираженості заздрості-неприязні в засуджених чоловіків та жінок із різною кримінальною спрямованістю (рис. 2.9).

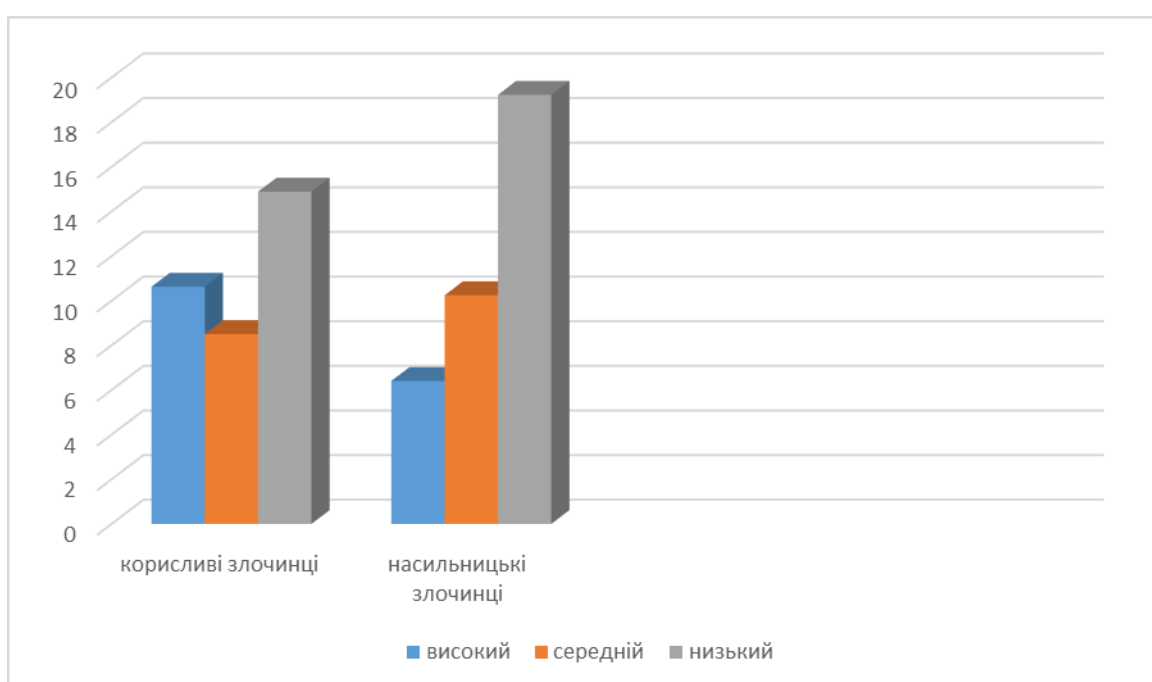


Рис. 2.9 – Частота вияву рівнів вираженості заздрості-неприязні в засуджених чоловіків та жінок із різною кримінальною спрямованістю (%)

За результатами дослідження за методикою виявлення заздрості було отримано такі дані. Заздрість-неприязнь в групі засуджених за злочини проти майна виражена у 14,89% на низькому рівні, у 8,51% – на середньому рівні, у 10,63% – на високому рівні. Заздрість-неприязнь в другій групі виражена у 19,23% на низькому рівні, у 10,25% – на середньому рівні, у 6,41% – на високому рівні.



Результати статистичного аналізу частоти вияву рівнів вираженості заздрості-неприятності у засуджених чоловіків та жінок з різною кримінальною спрямованістю наведено в таблиці 2.29.

Таблиця 2.29

Показники статистичних відмінностей у частоті вияву рівнів вираженості заздрості-неприятності в засуджених чоловіків та жінок із різною кримінальною спрямованістю

Рівні вираженості заздрості-смутку	$\varphi$ 1 – 2
Низький рівень	0,622
Середній рівень	0,369
Високий рівень	2,961**

Примітка: \* - рівень значущості  $\leq 0,05$ ; \*\* - рівень значущості  $\leq 0,01$

Отримані дані свідчать про те, що високий рівень вираженості заздрості-неприятності виявляє себе у першій групі вірогідно частіше на відміну від другої групи ( $\varphi = 2,961$ ,  $p \leq 0,01$ ).

Це доводить, що у першій групі більша кількість досліджуваних на високому рівні відчувають заздрість-неприятність. На відміну від другої групи, їм притаманне відчуває озлобленості, гніву, роздратування, спрямовані на того, хто досяг більшого. Це знаходить вираження у таких відносинах до іншого, як ненависть, підозрілість, ворожість. Для респондентів першої групи характерним є бажання перевершити іншу особу будь-яким способом, навіть бажанням позбавити іншого предмета заздрості, нашкодити їй (хоча б у своїх думках та фантазіях). Вони також вдаються до драгівливо-прискіпливого ставлення до більш успішної людини, до наклепу та безпідставної критики. Маючи відчуття «заздрості-неприятності», вони можуть

бути цілком задоволені основними сферами своєї життєдіяльності, проте емоційний дискомфорт, спричинений усвідомленням того, що хтось має більше або краще не залишає їх спокійними. Найчастіше вони переконані, що успіхи та досягнення іншого принижують, знецінюють їхні власні досягнення.

У типології особистості злочинців, що вчиняють навмисне знищення чи пошкодження майна інших осіб, також виділяється заздрісний тип особистості. У даного типу заздрість виступає мотивом скоєння злочину, де метою є заподіяння шкоди конкретним особам (об'єкту заздрості) або встановлення уявної життєвої справедливості [178].

Спираючись на результати дослідження, можна виділити: ворожість як прояв заздрості-неприязні сильніше виражена в першій групі досліджуваних, засуджених за скоєння злочинів проти майна. Заздрість породжує широкий спектр негативних емоцій, напруження, роздратування, агресію, штовхає до протиправної поведінки. Крадіжка є не тільки способом досягнення бажаного, а й ймовірно, дозволяє виправити психоемоційний дискомфорт, породжений явною чи неявною нерівністю. Усвідомлення нерівності породжує негативне почуття – заздрість-неприязнь і призводить до дій агресивного характеру щодо усунення нерівності – до крадіжки як способу нівелювання переваги іншого.

У засуджених за скоєння злочинів проти життя та здоров'я людини сильніше виражена зневіра як проекція соціальної нерівності, образи на життя та інших. Відсутність конкретної мети у житті, бажання змінити ситуацію, породжує безсилля, розпач, і, ймовірно, призводить до скоєння злочинів проти об'єкту заздрості. Заздрість-смуток пов'язана з почуттям досади, образи, агресії по відношенню до себе та об'єкту заздрості, що призводить до бажання респондентів другої групи усунення нерівності, нанесення шкоди об'єкту заздрості і навіть його знищення.

Таким чином, у результаті дослідження виявлено, що заздрість часто виступає мотивом злочинів, найрозповсюдженими з яких є протиправні дії проти матеріального достатку інших осіб. Сімейне благополуччя предметом заздрості виступає рідше.

Прояв заздрості-неприятності сильніше виражений в групі досліджуваних, засуджених за скоєння злочинів проти майна. Заздрість може викликати у них такі негативні емоції, як напруження, роздратування, агресія, бажання нанести шкоди іншому. Крадіжка чи позбавлення матеріальних засобів суб'єкта заздрості є не тільки способом досягнення бажаного, а й ймовірно, дозволяє виправити емоційний дискомфорт, викликаний відчуттям навіть уявної нерівності та способом нівелювання переваги інших.

У засуджених за скоєння злочинів проти життя та здоров'я людини сильніше виражена заздрість-смуток. Це проявляється через зневіру як проєкцію соціальної нерівності, образу на життя та інших. Заздрість-смуток пов'язана з почуттям досади, образи, агресії по відношенню до себе та об'єкту заздрості, що призводить до бажання респондентів другої групи усунути нерівність і навіть об'єкт заздрості.

## **2.10. Практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздрості**

На основі теоретичних напрацювань щодо передумов та проявів заздрості, а також емпіричних даних, отриманих у дисертаційному дослідженні, розроблено практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздрості. Метою психологічної роботи із такими злочинцями стала гармонізація їх емоційного простору, їх

уявлень про себе і ставлення до себе, до інших людей та до світу в цілому, актуалізація та активізація процесів особистісного розвитку, формування навичок саморегуляції емоційних станів та поведінки.

Змістовими акцентами такої роботи можна визначити три напрямки: «Я-Я» (формування позитивного сприйняття себе, розвиток ставлення до себе як до індивідуальності тощо), «Я-Інші» (формування позитивного сприйняття інших, розвиток децентрації); «Я-Світ» (формування позитивного сприйняття світу в цілому, спостереження за позитивними змінами в житті; розвиток здібності до винесення позитивних висновків з негативних подій тощо). Для викорінення заздрісності психологи рекомендують уникати порівняння себе з іншими, поважати інших людей, не акцентувати свою увагу на неприємних моментах та невдачах. П. Куттер як спосіб боротьби із заздрістю пропонує формувати почуття власної гідності та впевненості у своїх силах [210].

Вибір конкретних процедур психокорекційної роботи здійснюється з урахуванням рівня розвитку особистісної, інтелектуальної, емоційної сфер засуджених. Теми занять, бесід, дискусій, проблемних ситуацій, етюдів визначаються з урахуванням актуальності для конкретного життєвого контексту.

Програму психокорекційних заходів необхідно будувати таким чином, щоби засуджені отримували лабіалізацію в мінімальних дозах і не пряму, а опосередковану: через усвідомлення існування інших форм поведінки, відмінних від власної; через спостереження за успішністю таких форм. Вправи будуються таким чином, щоби не фіксувати слабкі сторони засудженого, а підкреслювати сильні, не ставити його в ситуацію неуспіху, а укріплювати його віру в себе, даючи можливість йому бути успішним, наскільки це можливо у пенітенціарних умовах, і заохочуючи його розширити позитивний репертуар засобів поведінки.

Фундаментальною метою психологічної роботи із засудженими в установах виконання кримінальних покарань виступає фасилітація процесів виправлення та подальшої успішної ресоціалізації осіб, що скоїли злочини. Психокорекційна робота виступає одним з напрямків загальної психологічної роботи, що реалізується пенітенціарними психологами наряду з іншими видами їх діяльності (психодіагностика, психопрофілактика, психологічна підтримка тощо). Корегувальна робота із засудженими ґрунтується на інтегративному підході, комплексному застосуванні гуманістично орієнтованих методик і включає корекцію рівня агресії, мотиваційної сфери, навичок у спілкуванні, вироблення адекватної самооцінки, психологічної стійкості засуджених до впливу негативних індивідуально-особистісних і середовищних чинників тощо. Психокорекційна робота із засудженими спирається на результати психодіагностики як загально особистісних характеристик засуджених, так і властивостей, які стали передумовами скоєння злочинів, зокрема заздрісності, агресивності, нарцисизму тощо. Психокорекційна робота в умовах установ виконання покарань України передбачає індивідуальний та груповий формати роботи, які обираються психологом за потребою.

Перебування злочинців в установах виконання кримінальних покарань має свої регламенти і свою специфіку, що накладає суттєвий відбиток на їх психоемоційний стан і поведінку, зокрема - на особливості проявів заздрісності, які у зазначеному середовищі мають свої особливості.

По-перше, заздрісність у кримінальному середовищі найчастіше пов'язана з проявами агресивності. Взаємозв'язок заздрісності та агресивності в засуджених може бути складним і визначатися низкою чинників.

По-друге: криміногенне соціальне оточення та побутові обмеження, в умовах яких перебувають засуджені, у разі збільшують конкуренцію за матеріальні ресурси, повагу чи статус. У в'язницях зазвичай існує жорстка

конкуренція за обмежені ресурси, такі як час у спільному приміщенні, доступ до більш комфортної праці тощо. Це додатково сприяє виникненню заздрості та агресивності.

Заздрість може виникати внаслідок відчуття несправедливості з приводу розподілу елементарних матеріальних благ, а агресивні реакції можуть служити спробою вирішити ці конфлікти. До факторів виникнення заздрості та ворожнечі серед засуджених варто віднести низьку самооцінку та відчуття неповноцінності або втрату важливих ресурсів. Агресивні реакції можуть виникати як спроба відновлення втраченого чи як компенсація власного невдоволення.

Важливої ролі відіграє врахування процесів групової динаміки серед засуджених. Засуджені часто поєднуються у групи для захисту своїх інтересів або задля виживання у в'язниці або колонії. У цьому контексті заздрість до інших груп або засуджених може бути потужним джерелом агресивних конфліктів.

Ще одним джерелом заздрості у засуджених виступає відсутність можливостей для самовираження: засуджені можуть відчувати обмеження у можливостях для самовираження та реалізації своїх потреб. Це може викликати негативні емоції, включаючи заздрість, яка в подальшому набуває агресивних форм.

Під час реалізації програм реабілітації та психосоціальної підтримки в установах виконання покарань, варто враховувати такі імплікації:

1. Індивідуалізація психологічної роботи.

Урахування особистісних характеристик засуджених (рівня вираженості заздрості, агресивності, асоціальних проявів поведінки, специфіки локус контролю та здатності до саморегуляції тощо) може вимагати індивідуалізованого підходу до формування програм реабілітації. Наявність персоналізованих стратегій може покращити ефективність роботи психологів та подальших процесів ресоціалізації засуджених.

## 2. Психоедукація та навички самовладання.

Із метою досягнення позитивних та максимально ефективних результатів корегувальна робота поєднується з *психоедукацією*, яка передбачає підвищення психологічної грамотності засуджених. Включення компонентів психоосвіти та тренінгів з розвитку навичок самовладання може допомогти засудженим зрозуміти та ефективно керувати своїми емоціями, включаючи заздрісність. Це, своєю чергою, може сприяти формуванню більш внутрішньоорієнтованого локусу контролю.

## 3. Групова робота та групи підтримки.

Створення груп та спільнот, де засуджені можуть ділитися своїм досвідом та взаємодіяти, може впливати на редукцію заздрісності та підтримувати зміни в локусі контролю. Групова підтримка може допомогти виробити позитивні соціальні навички.

## 4. Психотерапія та психологічне консультування.

Індивідуальна психотерапія та психологічне консультування можуть допомагати засудженим розуміти корені своєї заздрісності та впливати на їхнє сприйняття власного контролю. Це може сприяти переорієнтації зовнішнього локусу контролю на внутрішній.

## 5. Соціальна реінтеграція та підготовка до виходу на волю.

Програми реабілітації повинні враховувати підготовку засуджених до повернення у суспільство. Забезпечення підтримки та ресурсів для успішної соціальної реінтеграції може впливати на редукцію агресії та заздрості.

## 6. Моніторинг та оцінка.

Періодичний моніторинг змін характеристик, що виступають супутниками заздрісності (самооцінки, локусу контролю, рівня агресивності, системи цінностей, правосвідомості тощо) може допомогти адаптувати програми реабілітації відповідно до індивідуальних потреб засуджених.

Ці імплікації можуть слугувати основою для розробки та впровадження програм реабілітації та психосоціальної підтримки для

засуджених з урахуванням їхніх індивідуальних характеристик та внутрішніх психологічних факторів.

Зростання рецидивної злочинності та питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів спричинили інтенсивне збільшення чисельності засуджених до тривалих строків позбавлення волі, що в свою чергу змінило на гірше морально-психологічні умови середовища, у якому відбуваються покарання засуджені. При відбуванні покарання у засуджених на тлі фізичного та нервового виснаження відбувається накопичення негативних емоційних переживань. Для них характерні тривожність, яка переходить у депресивний стан, та втрата сенсу життя, пов'язана із відсутністю надії на найближче визволення.

За тривалого терміну відбування покарання засуджені дедалі більше адаптуються до кримінальної субкультури, одним із проявів якої є агресія, яка, у даному випадку виступає адаптивною реакцією на загрози виживанню [313]. Агресивність має особливе значення для місць позбавлення волі, де найбільш повно та різноманітно представлені усі відомі форми та варіанти її проявів у тих, хто відбуває покарання. Хоча, як уже відзначалося, існує певний взаємозв'язок між задрісністю та агресивністю, важливо враховувати, що це не є універсальним правилом, і взаємодія цих факторів може відрізнятися в кожному конкретному випадку. Також слід враховувати, що індивідуальні особливості та контекст можуть впливати на цей взаємозв'язок.

Для діагностики агресивності психологам пенітенціарних установ можна рекомендувати низку методик: методику вивчення схильності особистості до агресивної поведінки А. Басса та А. Даркі (адаптація А.К. Осницького); тест агресивності (опитувальник Л.Г. Почебут); тест А. Ассінгера (оцінювання агресивності у стосунках); методику діагностики схильності особи до конфліктної поведінки К. Томаса; методику визначення наявності травм розвитку особи, що вчинила домашнє насильство (підхід та



методика Дженей і Беррі Уайнхолд); тест фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (дорослий варіант); тест руки Вагнера – діагностика агресивності.

Провідними цілями психологічного корегування засуджених виступають зміни їх правових та соціально-психологічних настановлень у бік просоціальних та правосвідомих; навчання їх прийомам та способам самогуляції та саморозвитку; підвищення стійкості до несприятливих впливів середовища. Вітчизняна пенітенціарна психологія, спираючись на вже існуючі підходи, визначає психологічну корекцію як цілеспрямований процес зміни певної сукупності психологічних властивостей особистості за допомогою спеціальних методів впливу, що призводять до стійкої зміни характеристик соціальної поведінки індивіда [68].

Психокорекційна робота із засудженими може проводитися у формі:

- індивідуальних співбесід та консультацій;
- тренінгів із корекції асертивності, спрямованих на зниження рівня тривожності, формування позитивних настановлень та навичок просоціальної взаємодії,
- тренінгів із виявлення внутрішньоособистісних конфліктів,
- тренінгових програм, спрямованих на розвиток комунікативної компетенції,
- тренінгових програм, спрямованих на гармонізацію психоемоційного стану засуджених,
- корекційних групових занять, спрямованих на навчання технік саморегуляції деструктивних психічних станів;
- корекційних занять, спрямованих на подолання дезадаптації за умов пенітенціарного стресу тощо.

Психолог має право самостійно обирати технології та техніки корекційної роботи із врахуванням своєї компетенції, індивідуально-психологічних особливостей осіб, взятих під варту, та засуджених,

приблизної тривалості психокорекції, доцільності проведення психокорекційних заходів, інших факторів тощо.

Критеріями ефективності психокорекційної роботи можна вважати такі ознаки: бажання засудженого усвідомити свої проблеми і ресурси; формування позитивного самоствавлення; відкритість взаємодії з оточуючим середовищем; готовність до змін; здатність усвідомлено приймати життєво важливі рішення; прийняття на себе відповідальності; орієнтацію на вільний вибір і на майбутнє тощо.

Заняття рекомендовано проводити у спеціально відведеному приміщенні. В умовах виправної колонії збір групи має відбуватися організовано, у присутності охоронця, тому одним із завдань психокорекційного тренінгу є зняття напруги і налаштування учасників групи на доброзичливі стосунки. Для цього варто підбирати спеціальні вправи, які можуть впливати на емоційний стан у групі і її налаштованість на роботу. Ці вправи сприяють створенню доброзичливих відносин, дають змогу перейти до змістової частини роботи. На цьому етапі необхідно встановити контакт взаємодії, відкритості, довіри один до одного, наскільки це виявляється можливим. У ході реалізації корекційної програми необхідно враховувати два напрями її впливу: перший пов'язаний із застосуванням індивідуалізованих заходів, спрямованих на посилення регулятивних функцій психіки, розвитком емоційного самоконтролю і самоуправління; другий – нормативно-мотиваційна корекція, що спрямована на корекцію індивідуально-особистісної системи норм і поведінки особистості.

Необхідно брати до уваги той факт, що заздрість зазвичай є негативно пов'язаною з якостями особистості, що свідчать про здатність керувати обставинами власного життя (локус контролю, самоповага; рефлексивність тощо); та позитивно пов'язаною з властивостями особистості, які демонструють її деструктивність, агресивність (наприклад, егоїзм, мстивість). Науковцями відзначається, що атрибуція зовнішніми

обставинами, діями інших людей, завищеними цілями і домаганнями позитивно пов'язана з заздрісністю і, навпаки, з лінню, відсутністю бажання, мети, власною невпевненістю, страхом змін, ризику – негативно.

Одним із напрямів психологічної роботи із засудженими, що скоїли злочини, пов'язані із заздрістю, виступає опрацювання проблем, обумовлених особливостями їх локус контролю. Взаємозв'язок заздрістості та локусу контролю в засуджених може бути складним і визначатися індивідуальними особливостями, але певні загальні спостереження можуть вказувати на можливий зв'язок. Наприклад, засуджені із вираженим зовнішнім локусом контролю більш схильні відносити свої труднощі та невдачі до зовнішніх обставин. Якщо вони відчують, що інші засуджені мають кращі умови чи можливості, це може призводити до заздрощів. Засуджені, які мають внутрішній локус контролю, можуть більше відчувати відповідальність за свої власні дії та результати. Заздрість в цьому випадку може виникнути, якщо вони вважають, що інші засуджені досягають успіху завдяки своїм власним зусиллям. Засуджені із внутрішнім локусом контролю зазвичай більш активно беруть участь у програмах реабілітації та шукають способи покращення свого становища в ув'язненні, тоді як ті, у кого зовнішній локус, ставляться до умов ув'язнення як до зовнішньої обставини, над якою вони не мають контролю.

Вивчення локусу контролю у засуджених можливе за допомогою наступних методик:

1. Опитувальник суб'єктивної локалізації контролю (ОСЛК) С.Р. Пантєєв, В.В. Столін – під «локусом контролю» розуміється стійка особистісна характеристика, що відбиває схильність людини пояснювати причини подій зовнішніми чи внутрішніми чинниками.

2. Методика Локус контролю (ЛК) Г. Ксенофонтова, Е.Ф. Бажин, Е.А. Голинкіна, А.М. Еткінд є переробленим варіантом опитувальника «Рівень суб'єктивного контролю», призначеного для визначення

інтернальності / екстернальності особистості. Перероблена версія має більшу кількість шкал і субшкал (17), що інтерпретуються, і стандартизована на більш широкому віковому та соціальному контингенті піддослідних.

Психокорекційна робота із засудженими в ракурсі локусу контролю має такі проміжні цілі:

- забезпечити контроль психологічного стану та психолого-педагогічну підтримку, спрямовану на підвищення самооцінки, зниження рівня тривожності. Реалізується це положення за допомогою індивідуальних бесід психологів установ виконання покарань із засудженими, діагностики їх психоемоційного стану, проведення групових занять та тренінгів, орієнтованих на зниження рівня загальної та фонові тривожності засуджених, підвищення самооцінки та самосприйняття, забезпечення безпечного психологічного простору та рефлексії у групі;

- сприяти формуванню уявлень та понять про «сенс життя», «життєву перспективу», «вольову саморегуляцію». Дане положення може бути реалізоване у рамках екзистенційного напрямку, за допомогою індивідуальної та групової роботи (тренінги, аутотренінги та корекційні програми), де основним мотивом буде виступати формування понять про сенс життя, ціннісних настановлень, системи цінностей в цілому та пошуків реалізації «нових» сенсів.

Важливим елементом будь-якої психологічної роботи із засудженими в умовах установ виконання кримінальних покарань виступає діагностика і контроль негативних психічних станів засуджених. У межах цього напрямку може проводитися комплекс заходів, що передбачає використання різноманітних методів, технік та прийомів із арсеналу практичної психології. Завданням психолога виступає визначення змісту корекційних занять з урахуванням динаміки психічних станів в умовах ізоляції від соціуму, відбір методів та технік корекційного впливу.

Реалізація корекційних заходів у цьому напрямі являє собою організовану психологом систему психологічних цілеспрямованих впливів на психічний стан суб'єкта чи групи осіб, спрямованих на виправлення негативних психічних станів з метою досягнення позитивних прогнозованих результатів. Реалізація будь-якої корекційної діяльності психологом вимагає контролю динаміки змін психіки засудженого.

Важливою формою ресоціалізації засуджених, яка сприяє зниженню рівня рецидивів виступає практика соціально-психологічної підготовки засуджених до звільнення. Виховна та корекційна робота з засудженими має проводитись переважно в формі групових та індивідуальних бесід, у яких основну активну позицію займає психолог. В ході індивідуальної бесіди засуджений має можливість виговоритися, поділитися проблемами, які він не може оприлюднити в середовищі інших засуджених [68].

Однією з найбільш продуктивних форм роботи є тренінг. Найбільш ефективними є групові тренінги. Напруга, яка виникає під час групового тренінгу, допомагає прояснити психологічні проблеми кожного учасника, група полегшує процеси саморозкриття, самопізнання та самодослідження. Груповий досвід допомагає вирішенню міжособистісних проблем, надає можливість отримати зворотній зв'язок із засудженими, які мають подібні проблеми [68].

Під час комплектування тренінгових груп важливо дотримуватися принципу добровільності. Не можна залучати засуджених в такі групи під загрозою дисциплінарних стягнень. Однак психологу, начальникам відділень соціально-психологічної служби потрібно проводити із засудженими індивідуальну роз'яснювальну роботу, переконуючи їх в необхідності пройти спеціальну психологічну підготовку.

До складу груп не слід залучати психопатичних особистостей, а також засуджених, які під впливом критики можуть ставати занадто тривожними або агресивними. Необхідно брати до уваги, що вербальна агресія та

неспокій завжди мають місце в психокорекційній роботі із засудженими. З особами, які в гострій ситуації можуть застосувати фізичний вплив на інших учасників тренінгу, слід проводити індивідуальну психокорекційну роботу.

За неофіційним статусом до групи можна включати представників усіх стратів (рівнів), за винятком відторгнутих загалом («ображених»). Для останніх потрібні спеціальні програми, спрямовані на розвиток їх емоційно-вольової сфери, впевненості в собі, зниження конформності тощо.

Під час здійснення підбору засуджених у тренінгові групи, слід звертати увагу на такий особистісний фактор, як кримінальна зараженість (або педагогічна занедбаність) засуджених. Можна виділити кілька показників, за якими визначається кримінальна зараженість: кількість скоєних злочинів та інтервал часу між ними; характер злочинів (тяжкість, цинізм, жорстокість у відношенні до жертви); ставлення до злочину (саме в цьому виявляються психологічні захисні механізми), ставлення до адміністрації установи виконання покарань, у тому числі до психолога (за явної неприязні складно подолати психологічний бар'єр і здійснювати психокорекційну роботу); ступінь засвоєння кримінальних («злочинських») норм і солідарності з ними; соціальні зв'язки (наявність або відсутність, їх позитивний чи негативний характер); уявлення про свої життєві плани та перспективи (реальність, спрямованість, готовність до реалізації). До тренінгової групи не має входити багато засуджених (не більше 2-3 осіб) з явно вираженою кримінальною спрямованістю. В іншому випадку психокорекційний захід може перетворитися на «семінаром з обміну досвідом злочинної діяльності» [67].

Що стосується індивідуально-психологічних особливостей, то група не має бути однорідною. Подібність засуджених за психологічними параметрами сприяє взаємній привабливості, підтримці, створенню довірливих відносин в групі, але відмінності відкривають більш широкі можливості для конфронтації і змін [67].

Оптимальна чисельність тренінгової групи для засуджених – 7-9 осіб. За меншої чисельності скорочується можливість взаємного обміну досвідом, а за чисельності понад 10 осіб зменшується час на взаємний обмін думками, на аргументацію своєї позиції, ускладнюється процес контролю за поведінкою «складних» засуджених.

Необхідною умовою досягнення позитивних результатів виховних та корекційних заходів в будь-якій формі є налагодження доброзичливих стосунків та взаєморозуміння між персоналом установи виконання покарань та особами, які відбувають покарання в цих умовах. Це можливо не тільки за умови високої професійної компетенції персоналу пенітенціарної служби, а і більш повного та глибокого вивчення особистості засудженого, що надає можливості для дослідження та розробки більш дієвих методів виховного впливу на особистість, яка відбуває покарання за вчинення злочину.

У психологічній роботі із злочинцями насильницького типу рекомендовано приділити увагу зниженню рівня агресивності, зокрема, за рахунок розвитку навичок конструктивного спілкування, емоційного інтелекту, формування конфліктної компетентності; активізації ресурсних станів з урахуванням ступеню та змісту домінуючих деструкцій і психологічних ресурсів особистості відповідно до типу хронізації злочину. Пріоритетним у проведенні психологічної роботи із злочинцями корисливого типу є її спрямування на формування необхідних позитивних рис особистості, розуміння значущості інших людей, розвиток емпатії та нейтралізацію егоїстичних тенденцій; водночас особливу увагу доцільно надавати роботі у цьому напрямку з нехронічними корисливими злочинцями.

Особливе значення в діагностиці набуває проблема мотивації приховування соціально несхвалюваних схильностей, мотивів, прагнень злочинців. Досить продуктивними в такому випадку є проєктивні методи діагностики, зокрема: методика «Незакінчені речення» Дж.М. Сакса та С. Леві; Асоціативний рисунковий тест; тест руки Р. Вагнера; Тест «Хто Я?»

М. Куна, Т. Макпартленда; методика граничних смислів Д.О. Леонтьєва; методика колірних метафор І.Л. Соломіна та ін. У ході використання всього комплексу психодіагностичного інструментарію у роботі із насильницькими злочинцями слід загострити увагу на визначенні особливостей агресивності, міжособистісних стосунків, а також регулятивних особливостей, тоді як для засуджених за корисливі злочини психодіагностичні програми доцільно спрямовувати на дослідження ціннісно-сислової та комунікативної сфер [67]. Щоб викоренити заздрість, треба розібратися у причинах її появи. Найчастіше це пов'язано з травмою психіки в дитинстві, яка поступово сформувалася в порок. Послабивши порок, послаблюємо і заздрість.

### **Висновки до другого розділу**

У другому емпіричному розділі представлено дослідження психометричних характеристик заздрності засуджених чоловіків та жінок; виявлено специфіку їх нарцисизму та перфекціонізму; визначено особливості інтернально-екстернальних характеристик, складових відповідальності та індивідуальних стилів прийняття рішень; виявлено специфіку психологічної розумності і психологічного благополуччя та визначено особливості взаємозв'язків означених характеристик із заздрністю. Подано результати вивчення частоти виявів різних видів заздрості (заздрості-смутку, заздрості-неприятності) у злочинців із різною кримінальною спрямованістю. А також представлено практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздроств.

Дослідження психометричних характеристик заздрності засуджених чоловіків та жінок показало, що у чоловіків було визначено їх більшу, в порівнянні з жінками, схильність до проявів заздрості, яка забарвлена



почуттями ненависті, гніву, ворожості та знаходить вираження у наповненому злобою роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини.

Виявлення особливостей перфекціонізму у засуджених показало більшу схильність засуджених чоловіків до прагнення довершеності, досконалості, вони більше відчувають незадоволення собою. Засуджені жінки демонструють більшу соціальну відокремленість і міжособистісну неприязнь. Вони характеризуються високим проявом переконань та очікувань щодо здібностей значущих інших та акцентуацією на винятковій важливості їх досконалості. Представників обох груп поєднує переконання, що оточуючі мають щодо них нереалістично високі очікування, яким дуже важко відповідати. При дослідженні взаємозв'язків заздрості з перфекціонізмом у засуджених чоловіків виявлено, що підвищення соціально приписаного перфекціонізму призводить до підвищення відчуття заздрості-неприязні, забарвленої озлобленістю, гнівом і роздратуванням. Дослідження взаємозв'язків заздрості з перфекціонізмом у засуджених жінок показало, що зростання соціально приписаного перфекціонізму супроводжується посиленням обох видів заздрості: заздрості-неприязні та заздрості смутку.

При дослідженні нарцисизму було визначено подібність його загального показника в обох групах, але, водночас встановлено, що засуджені чоловіки мають жагу до отримання похвали, бажають схвалення, шани і захоплення, є залежними від уваги оточення. Засуджені жінки схильні до публічного самолюбівання, мають фантазійні прагнення визнання, бажають слави, тріумфу, включення до особливого кола спілкування. При дослідженні нарцисизму було визначено, що респонденти - чоловіки мають більшу занепокоєність власною зовнішністю, потребою бути у центрі уваги, отримувати компліменти, схвалення, бути об'єктом шани і захоплення оточуючими. Жінки схильні до публічного самолюбівання, фантазійних прагнень слави, включення до особливого кола спілкування, визнання

оточенням, схвалення авторитетними людьми. Не виявлено вірогідних відмінностей у досліджуваних групах за загальним показником нарцисизму, що вказує на подібність його інтегрального вияву. Дослідження взаємозв'язків заздрості зі складовими нарцисизму дозволило виявити, що у засуджених чоловіків та жінок разом з підвищенням рівня публічного самолюбубання, прагнення до слави, визнання авторитетними людьми, включення до кола спілкування видатних осіб, підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям смутку, зневіри та відчаю. У чоловіків з наростанням незадоволеності собою і намаганням знайти зовнішній ідеалізований об'єкт, підвищуються прояви заздрості, яка забарвлена відчуттям неприязні, гніву та озлобленості. У жінок зі збільшенням занепокоєння і дратівливості з приводу можливої загрози для нарцисичного Его, у ситуаціях ілюзорної втрати контролю над оточенням, підвищується прояв заздрості, яка забарвлена відчуттям неприязні, гніву та озлобленості.

Встановлення специфіки структурно-функціональних характеристик відповідальності показало, що в обох групах показники «Продуктивність предметна», «Особистісні труднощі», «Прагнення інструментально-стильові», «Динамічна аергічність», «Мотивація егоцентрична», «Когнітивна обізнаність», «Емоційність астенічна» та «Регуляторна екстернальність» з урахуванням довірчих інтервалів досягають середнього рівня. Досліджувані в цілому характеризуються ситуативним, нейтральним рівнем прояву: труднощів внутрішнього порядку; особистої енергії, рішучості, бажання зайняти лідируюче положення при виконанні відповідальних справ; нерішучості та необов'язковості, схильності до відмови від реалізації важких і відповідальних завдань; середнім рівнем особистісно-значущої мотивації; ситуативним розумінням відповідальності; середнім рівнем появи негативних емоцій при необхідності виконання відповідальної справи. В групах не спостерігається зацікавленості у розумінні понять обов'язку, совісті та сутності відповідальності в цілому. Присутня спрямованість на відповідальну

реалізацію завдань, вмотивовану бажанням схвалення з боку соціального оточення. Характеристика ситуативного прояву відповідальності окреслює окремий напрямок корекційної роботи, спрямованої на формування та підвищення відповідальності.

Встановлення специфіки структурно-функціональних характеристик відповідальності у засуджених чоловіків показало, що чоловіки мають вищий рівень особистісно-значимої мотивації та демонстративність поведінки при виконанні відповідальних справ, що ґрунтується на бажанні отримання винагород і уникнення покарання. Самостійність у діяльності проявляють слабо, не демонструючи позитивних емоцій при виконанні відповідальної діяльності.

Визначення специфіки структурно-функціональних характеристик відповідальності у засуджених жінок показало, що жінки більш здатні до самостійних дій, ретельності при здійсненні важковиконуваних та відповідальних завдань, виявляють відповідальність у діяльності, насамперед пов'язаної з особистим благополуччям і самореалізацією; є більш самостійними, самокритичними та незалежними при виконанні відповідальних справ, схильні до переживання позитивних емоцій при виконанні відповідальних завдань.

При вивченні взаємозв'язків заздрості зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності у засуджених чоловіків виявлено, що з підвищенням показників за шкалами «Динамічна аергічність», «Регуляторна екстернальність», «Особистісні труднощі» та «Операціональні труднощі» підвищуються прояви обох видів заздрості; з підвищенням показників за шкалами «Мотивація егоцентрична» та «Прагнення змістовно – смислові» посилюється прояв заздрості-смутку, а при підвищенні показників за шкалами «Когнітивна обізнаність», «Продуктивність суб'єктна» підсилюються прояви заздрості-неприязні.

Вивчення взаємозв'язків заздрості зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності у засуджених жінок показало, що з підвищенням таких показників, як «Егоцентрична мотивація», «Астенічна емоційність», «Регуляторна екстернальність» посилюються прояви як заздрості-неприятності, так і заздрості-смутку, а з підвищенням таких показників, як «Когнітивна усвідомленість», «Особистісні труднощі», «Динамічна аергічність», «Когнітивна обізнаність», «Операціональні труднощі» та «Прагнення змістовно-сміслові» посилюється прояв заздрості-смутку.

При визначенні особливостей факторів прийняття рішення у засуджених чоловіків та жінок було виявлено, що досліджувані обох груп в цілому характеризуються середнім рівнем прояву перекладання відповідальності та раціоналізації сумнівних альтернатив; вони схильні до інтелектуального підбору варіантів вирішення проблемних ситуацій, але можуть імпульсивно приймати рішення, які будуть роз'язувати ситуації вибору. Слід звернути увагу на те, що як у чоловіків, так і у жінок, найбільш вираженим є такий непродуктивний фактор прийняття рішення, як уникання.

Виявлення особливостей факторів прийняття рішення у засуджених чоловіків вказує на наявність у них невірноваженості в ситуації невизначеності, схильності до імпульсивності в ситуації прийняття рішення.

Виявлення особливостей факторів прийняття рішення у засуджених жінок показало, що жінки схильні до когнітивного аналізу при прийнятті рішень, цілей і завдань рішення, розгляду альтернатив, пов'язаних з пошуком, усвідомленої оцінки даних перед вибором; мають потреби в пізнанні з позитивним ставленням до ситуації невизначеності.

Дослідження взаємозв'язків заздрості з факторами прийняття рішення у засуджених чоловіків показало, що з підвищенням показників таких факторів прийняття рішень, як «Уникнення» та «Прокрастинація» у них загострюються прояви заздрості-неприятності, яка знаходить вираження в

злісному роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини, а при підвищенні показника фактору прийняття рішень «Надпильність», посилюються прояви заздрості – неприязні, яка знаходить вираження в таких відносинах до іншого, як ненависть, гнів, підозрілість та заздрості-смуток, яка проявляється відчуттями зневіри, безсилля та смутку.

Дослідження взаємозв'язків заздрісності з факторами прийняття рішення у засуджених жінок показало, що з підвищенням показників таких факторів прийняття рішень як «Уникнення» та «Прокрастинація» посилюється показник за шкалою «Заздрість-смуток», що виражається у тому, що людина замовчує, ігнорує досягнення конкурента як неіснуючі чи вихваляє результати діяльності менш гідної людини. Разом з тим виявлено, що в обох групах досліджуваних при зростанні заздрості відбувається посилення непродуктивних факторів прийняття рішень.

Висвітлення особливостей локусу контролю у засуджених обох груп показало, що жінки, на відміну від чоловіків, є більш схильними до невпевненості в собі, самозвинувачення у всьому поганому, тобто переконані, що причина їх невдач - вони самі, а причина їх досягнень - хтось інший; жінки більш схильні брати на себе відповідальність за результати сформованих міжособистісних відносин. В свою чергу виявлено, що засуджені чоловіки не схильні до самозвинувачення і вбачають власну активність як причину позитивних подій в їх житті.

Дослідження взаємозв'язків заздрісності з локалізацією контролю у засуджених чоловіків показало, що з підвищенням таких складових локусу контролю, як «Інтернальність при описі особистого досвіду» «Інтернальність у галузі невдач», «Професійно-процесуальний аспект інтернальності», «Відповідальність у міжособистісних стосунках», «Інтернальність у сімейних стосунках» прояви обох видів заздрості знижуються. За шкалою «Заперечення активності» виявлено значущі додатні взаємозв'язки зі шкалами «Заздрість-неприязнь» та «Заздрість-смуток». Складові локусу

контролю «Інтернальність у судженнях про життя», «Інтернальність у міжособистісних стосунках», «Загальна інтернальність» від'ємно корелюють на значущому рівні зі шкалою «Заздрість - смуток». Складова локусу контролю «Інтернальність у сфері здоров'я» додатно корелює на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-смуток», а шкала «Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї» має від'ємний взаємозв'язок на значущому рівні зі шкалою «Заздрість-неприязнь».

Дослідження взаємозв'язків заздрісності з локалізацією контролю у засуджених жінок показало, що з підвищенням таких показників складових локусу контролю, як «Інтернальність загальна», «Інтернальність при описі особистого досвіду», «Інтернальність у судженнях про життя», «Інтернальність у професійних стосунках», «Професійно-соціальний аспект інтернальності», «Інтернальність у міжособистісних стосунках» та «Компетентність у міжособистісних стосунках» зменшуються прояви заздрості-неприязні, роздратування, озлобленості та гніву. При підвищенні показника складової локусу контролю «Інтернальність при описі особистого досвіду» підвищується показник за шкалою «Заздрість-неприязнь».

Треба зауважити, що у групі засуджених жінок не зафіксовано жодного взаємозв'язку між шкалою «Заздрість-смуток» та усіма шкалами локалізації контролю. Це свідчить про те, що усі показники локалізації контролю відокремлені від почуттів непевності, відчаю, смутку та зневіри.

Встановлення специфіки психологічної розумності показало, що у чоловіків більш вираженими є бажання і готовність до обговорення переживань та до пошуку довірливого спілкування. Жінки мають більшу вираженість зацікавленості у сфері переживань, розпізнавання емоцій, як власних, так і оточення.

Дослідження взаємозв'язків заздрісності з психологічною розумністю показало, що у чоловіків з підвищенням показника «Доступність переживань» посилюється прояв заздрості-неприязні, а з підвищенням

показника «Зацікавленість у сфері переживань» збільшується прояв заздрості-смутку. В групі засуджених жінок виявлено, що з підвищенням показників за шкалами «Доступність переживань» та «Бажання і готовність обговорювати переживання» зменшується прояв заздрості – неприязні, яка забарвлена негативними відчуттями гніву, підозрливості та ворожості. В обох групах засуджених не зафіксовано жодного взаємозв'язку між шкалами «Користь від обговорення переживань», «Відкритість новому досвіду» та обома видами заздрості.

При висвітленні особливостей психологічного благополуччя було встановлено, що засуджені чоловіки характеризуються більшою автономністю, самостійністю, незалежністю. Вони мають власні критерії в оцінюванні та регуляції своєї поведінки, не звертають уваги на вплив оточення; мають вищий рівень позитивного самоствавлення, добре ставляться до свого минулого досвіду, але можуть мати складнощі у налагодженні та контролі повсякденного життя. Засуджені жінки відчують менше труднощів в організації повсякденної діяльності, більше схильні до керування оточенням, навмисно створюючи обставини для задоволення власних потреб і досягнення мети. Респонденти обох груп, в цілому, мають позитивне самосприйняття, задоволені собою та перебігом подій у власному житті.

При вивченні взаємозв'язків заздрісності зі складовими психологічного благополуччя у засуджених чоловіків встановлено, що з підвищенням показника за шкалою «Автономія» знижуються прояви обох видів заздрощів, одна з яких забарвлена відчуттям гніву, озлобленості, роздратування, інша знаходить вираження у тому, що людина замовчує, ігнорує досягнення конкурента як неіснуючі або ж навмисно вихваляє результати діяльності менш успішної людини. При підвищенні у чоловіків показника за шкалою «Цілі в житті», у них зменшується прояв заздрості-смутку, яка знаходить

вираження у тому, що людина замовчує, ігнорує досягнення конкурента як неіснуючі.

Вивчення взаємозв'язків заздрості зі складовими психологічного благополуччя у засуджених жінок показало, що підвищення показника «Позитивні відносини» посилює прояви «Заздрості-неприятності», яка забарвлена відчуттями неприємності, озлобленості, гніву та роздратування. Посилення показника за шкалою «Управління середовищем» підвищує прояви заздрості, забарвленої відчуттями смутку та зневіри.

Вивчення частоти проявів різних видів заздрості (заздрості-смуток, заздрості-неприятності) у злочинців із різною кримінальною спрямованістю продемонструвало, що найчастіше заздрість виступає мотивом злочинів проти матеріального достатку інших осіб. Сімейне благополуччя предметом заздрості виступає рідше. У групі досліджуваних, засуджених за скоєння злочинів проти майна більшу вираженість має заздрість-неприятність, як результат таких негативних емоцій, як роздратування, агресія, напруження, бажання нанести шкоди іншому. Позбавлення матеріальних засобів будь-яким способом суб'єкта заздрості дозволяє заздріснику подолати емоційний дискомфорт, викликаний відчуттям переваги іншого та способом знизити його здобутки.

Заздрість-смуток сильніше виражена у засуджених за скоєння злочинів проти життя та здоров'я людини. Це виявляється у виникненні у них відчуття соціальної нерівності, зневіри, образи на життя та інших. У цих досліджуваних можливе виникнення почуття досади, бажання усунути нерівність та об'єкт заздрості, агресії по відношенню як до себе, так і до об'єкту заздрості.

На основі теоретичних та емпіричних результатів дослідження розроблено практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздрості. Психологічна робота, цілями якої



є попередження і профілактика подальшої кримінальної поведінки, спрямована на гармонізацію емоційного простору засуджених, їх уявлень про себе і ставлення до себе, до інших людей та до світу в цілому, актуалізацію та активізацію процесів особистісного розвитку, формування навичок саморегуляції емоційних станів та поведінки. Змістовими акцентами такої роботи можна визначити три напрями: «Я-Я» (формування позитивного сприйняття себе, розвиток ставлення до себе як до індивідуальності тощо), «Я-Інші» (формування позитивного сприйняття інших, розвиток децентрації); «Я-Світ» (формування позитивного сприйняття світу в цілому, спостереження за позитивними змінами в житті; розвиток здібності до винесення позитивних висновків з негативних подій тощо). Програма може варіюватися за кількістю та тривалістю занять. Вибір конкретних процедур тренінгу здійснюється з урахуванням рівня розвитку особистісної, інтелектуальної, емоційної сфер засуджених, їх кримінальної історії. Тематику занять, бесід, дискусій, проблемних ситуацій, етюдів визначаються з урахуванням актуальності для конкретного життєвого контексту засуджених.

Корегувальні заходи плануються таким чином, щоби засуджені поступово усвідомлювали існування інших, відмінних від власної форм поведінки через спостереження за успішністю таких форм. Вправи будуються таким чином, щоби не фіксувати слабкі негативні сторони засуджених, а підкреслювати соціально-позитивні; не ставити їх в ситуацію неуспіху, а укріплювати їх віру в себе, даючи можливість бути успішними, наскільки це можливо у пенітенціарних умовах, і заохочуючи до розширення позитивного репертуару засобів поведінки.

## ВИСНОВКИ

1. Заздрісність у контексті криміногенної поведінки особистості подано в дисертації як складний, багатовимірний феномен, що має свої складові та прояви в усіх сферах психіки: почуттів та емоцій (переживання заздрощів, досади, ненависті, роздратування, злості), когнітивній (уявлення про перевагу того, кому заздять, усвідомлення свого більш низького становища порівняно з іншими), поведінці (різного роду правопорушення та злочини, пов'язані з крадіжкою, руйнуванням, усуненням предмета заздрості, помстою, поширенням чуток, наклепами тощо). Як предиктори ворожих і депресивних почуттів у заздрості виступають суб'єктивне відчуття несправедливості, неповноцінність, нарцисизм, соціально-ціннісна дезадаптація, дефекти саморегуляції тощо. Показано, що в ракурсі кримінальної поведінки заздрісність може виступати однією з її передумов.

2. Дослідження психометричних характеристик заздрісності показало, що засуджені чоловіки порівняно з жінками мають більшу схильність до проявів заздрості, забарвленої почуттями ненависті, гніву, ворожості, що виявляється в злобному, роздратовано-прискіпливому ставленні до більш успішної людини.

3. За результатами вивчення нарцисизму та перфекціонізму чоловіків та жінок злочинців встановлено, що респонденти обох груп переконані щодо нереалістично високих очікувань щодо них з боку оточення. Чоловіки більше невдоволені собою, прагнуть досконалості й довершеності. Жінки виявляють вищий рівень соціальної відокремленості та неприязні в міжособистісному спілкуванні, але ставляться до оточення з ідеалізованими очікуваннями.

Дослідження взаємозв'язків заздрісності з перфекціонізмом у засуджених показало, що підвищення рівня соціально прийняттого перфекціонізму призводить до збільшення в чоловіків відчуття заздрості-неприязні, забарвленої озлобленістю, гнівом і роздратуванням; у той час як у

жінок виявляється в посиленні обох видів заздрості: заздрості-неприятні та заздрості смутку.

Емпірично виявлено подібність загального показника нарцисизму в обох групах досліджуваних. Визначено, що засуджені чоловіки прагнуть проявів уваги, схвалення й захоплення з боку оточення; а засуджені жінки – визнання, слави, включення до престижного кола спілкування і є схильними до публічного самолюбівання. В обох групах досліджуваних посилення прагнення до визнання оточенням, слави, включення до популярного кола спілкування, зростання рівня публічного самолюбівання супроводжується підвищенням відчуття заздрості, забарвленої відчуттям смутку, відчаю та зневіри.

У засуджених чоловіків із наростанням незадоволеності собою й намаганням знайти зовнішній ідеалізований об'єкт підвищуються прояви заздрості, забарвленої відчуттям неприємності, гніву та озлобленості. У жінок збільшення рівня заздрості, забарвленої відчуттям неприємності, гніву та озлобленості, є результатом підвищення неспокою та дратівливості щодо дії зовнішніх чинників, які можуть загрожувати нарцисичному Его.

4. Визначення специфіки структурно-функціональних характеристик відповідальності в засуджених показало, що чоловіки є більш демонстративними, діяльними під час досягнення особистісно-значущих цілей, виявляючи активність для отримання винагород і уникнення покарання під час виконання відповідальних справ, не проявляючи самостійності. Жінки виявилися здатними до самостійних дій, незалежними, самокритичними, ініціативними та відповідальними, насамперед під час виконання завдань, пов'язаних з особистим благополуччям, самореалізацією; вони більш емоційні та віддають перевагу впливу зовнішніх факторів як причини виникнення труднощів.

Під час вивчення взаємозв'язків заздрісності зі структурно-функціональними характеристиками відповідальності в засуджених чоловіків

виявлено, що з підвищенням нерішучості, необов'язковості, відчуття залежності результатів від перешкод та зовнішніх обставин, тривожності, непевності підвищуються прояви обох видів заздрості: заздрості-неприятні та заздрості-смутку; зі збільшенням особистісно-значущої мотивації, егоцентричності та бажання уникнути негативних наслідків діяльності та вплинути на соціальне оточення підсилюються прояви смутку й недовіри; зі збільшенням рівня усвідомлення відповідальності та ролі результатів діяльності для суб'єкта підсилюються прояви неприємності, роздратування, агресивності. У жінок із підвищенням негативного ставлення до можливих труднощів, відчуття залежності результатів діяльності від інших або від зовнішніх обставин, бажання привернути до себе увагу, отримати нагороду посилюються прояви обох видів заздрості: неприємності, нервозності, гніву, смутку, зневіри; із підвищенням тривожності, непевності та пасування перед складними завданнями, з усвідомленням сутності відповідальності щодо виконання діяльності, спрямованої на оточення, посилюються прояви недовіри, смутку, апатії.

Дослідження особливостей факторів прийняття рішень засудженими показало, що респонденти обох груп схильні до уникання як стиля прийняття рішення.

У засуджених чоловіків виявлено більшу порівняно з жінками невірноваженість у ситуаціях невизначеності за необхідності прийняття альтернативного рішення. Вони виявилися схильними до імпульсивності в прийнятті рішення, що сприяє подоланню психоемоційного напруження, яке виникає в ситуації вибору одного варіанта з кількох можливих. У засуджених жінок виявлено більш позитивне ставлення до ситуації невизначеності. Вони демонструють більшу схильність до врахування всієї доступної інформації щодо прийняття рішення та розгляду його альтернатив.

Емпірично доведено, що в обох групах досліджуваних у разі зростання заздрості відбувається посилення непродуктивних факторів прийняття рішень.

У засуджених чоловіків із підвищенням бажання уникнути чи відтермінувати прийняття рішення, раціоналізації сумнівних альтернатив актуалізуються прояви злісного, роздратовано-прискіпливого ставлення до більш успішної людини; а з підвищенням метушні або імпульсивності під час вибору альтернативного варіанта посилюються прояви обох видів заздрості-ненависті, гніву, підозрливості, зневіри, безсилля та смутку. У засуджених жінок разом із підвищенням бажання уникнути, відкласти або перекласти відповідальність за прийняття рішення актуалізуються відчуття зневіри, відчаю та образи, прояви замовчування, ігнорування досягнень конкурента, вихваляння результатів діяльності менш гідної людини.

Вивчення особливостей локусу контролю в засуджених показало, що жінки, більш схильні до самозвинувачення, вважають себе причиною всіх невдач, а причиною своїх досягнень – когось іншого. Жінки мають вищий рівень готовності до самостійного планування діяльності та прийняття відповідальності за неї та міжособистісні відносини з іншими, упевнені у власній комунікативній компетентності. Чоловіки бачать власну активність як причину позитивних подій у їхньому житті й не схильні до самозвинувачення.

Дослідження взаємозв'язків заздрості з локалізацією контролю в засуджених показало, що в групі чоловіків із посиленням відчуття власної відповідальності за події у своєму житті, міжособистісних та сімейних стосунках знижуються прояви зневіри, відчаю, гніву, агресії. Збільшення в чоловіків відчуття щодо вагомого впливу зовнішніх факторів на їх життя, здатності до підтримання незмінних міжособистісних стосунків, намагання взяти контроль над подіями у власному житті та станом здоров'я приводить до зниження проявів зневіри, відчаю, смутку.

У разі посиленні в чоловіків відчуття необхідності самостійного планування та прийняття відповідальності за його результати знижуються прояви неприязні, роздратування та гніву.

У засуджених жінок із підвищенням відчуття комунікативної компетентності, відповідальності за події у власному житті, з одного боку, та з визнанням провідної ролі сторонніх сил у подіях, що відбуваються, з іншого, зменшуються прояви роздратування, озлобленості, неприязні та гніву. У разі підвищення впливу минулого досвіду на вирішення проблемних ситуацій актуалізуються прояви неприязні, агресії, роздратування та гніву. У групі засуджених жінок усі показники локалізації контролю виявилися відокремленими від почуття заздрості-смутку, пов'язаної з негативними відчуттями непевності, відчаю, смутку та зневіри.

5. Вивчення специфіки психологічної розумності злочинців показало, що чоловіки-засуджені більше схильні до обговорення переживань, пошуку довірливих відносин. Жінки мають більшу зацікавленість у розпізнаванні емоцій і переживань як власних, так і оточення.

У чоловіків із посиленням суб'єктивних переживань щодо тем, у яких вони зацікавлені, актуалізуються прояви відчаю, смутку, непевності та зневіри. У засуджених жінок підвищення відчуття щодо доступності для розуміння та аналізу їх переживань при підсиленні бажання й готовності обговорювати переживання з оточенням знижуються прояви ворожості, підозрілості та гніву.

Дослідження особливостей психологічного благополуччя продемонструвало, що засуджені чоловіки є більш самостійними, автономними та незалежними. Вони більш позитивні в самоставленні та оцінці свого минулого досвіду, але їм складно налагоджувати та контролювати повсякденне життя. Засуджені жінки краще організують свою повсякденну діяльність, схильні керувати оточенням, створюючи обставини для досягнення мети та задоволення власних потреб.

У засуджених чоловіків із підвищенням автономії, бажання бути незалежним, керувати оточенням та обставинами, знижуються прояви гніву, озлобленості, роздратування, смутку, зневіри, розчарування. При актуалізації цілей та намірів у житті, бажання наповнити її змістом у чоловіків зменшуються прояви розчарування, безпорадності, недовіри.

У засуджених жінок із підвищенням необхідності доброзичливого ставлення до оточення, відкритості у відносинах посилюються прояви озлобленості, гніву та роздратування. Посилення бажання керувати оточенням, задовольняти власні потреби та цілі актуалізує прояви розгубленості, смутку та недовіри.

6. Установлено частоту виявів різних видів заздрості (заздрості-смуток, заздрості-неприязні) у злочинців із різною кримінальною спрямованістю. Зокрема, визначено, що найчастіше заздрісність виступає мотивом скоєння злочинів саме проти матеріального благополуччя та достатку інших осіб. Рідше предметом заздрості є сімейне благополуччя.

У групі досліджуваних, засуджених за скоєння злочинів проти майна, більшої вираженості набула заздрість-неприязнь, що активізує прояви напруження, роздратування, агресії, бажання нанести шкоду іншому, які допомагають заздріснику знизити психоемоційний дискомфорт. У засуджених за злочини проти здоров'я та життя людини більше виражена заздрість-смуток, що виявляється в зневірі, досаді, відчутті соціальної нерівності, образі на життя та оточення.

7. На основі теоретичних та емпіричних результатів дослідження розроблено практичні рекомендації для персоналу установ виконання кримінальних покарань щодо психокорекційної роботи з особами, схильними до вчинення злочинів на ґрунті заздрості. Психологічна робота, цілями якої є попередження та профілактика подальшої кримінальної поведінки, спрямована на гармонізацію емоційного простору засуджених, їх уявлень про себе й ставлення до себе, до інших людей та до світу в цілому, актуалізацію

та активізацію процесів особистісного розвитку, формування навичок саморегуляції емоційних станів та поведінки. Змістовими акцентами такої роботи можна визначити три напрями: «Я-Я» (формування позитивного сприйняття себе, розвиток ставлення до себе як до індивідуальності тощо), «Я-Інші» (формування позитивного сприйняття інших, розвиток децентрації); «Я-Світ» (формування позитивного сприйняття світу в цілому, спостереження за позитивними змінами в житті; розвиток здібності до винесення позитивних висновків із негативних подій тощо). Програма може варіюватися за кількістю та тривалістю занять. Вибір конкретних процедур тренінгу здійснюється з урахуванням рівня розвитку особистісної, інтелектуальної, емоційної сфер засуджених, їх кримінальної історії. Тематику занять, бесід, дискусій, проблемних ситуацій, етюдів визначаються з урахуванням актуальності для конкретного життєвого контексту засуджених.

Корегувальні заходи плануються таким чином, щоб засуджені поступово усвідомлювали існування інших, відмінних від власної форм поведінки через спостереження за успішністю таких форм. Вправи будуються таким чином, щоб не фіксувати слабкі негативні сторони засуджених, а підкреслювати соціально-позитивні; не ставити їх в ситуацію неуспіху, а укріплювати їх віру в себе, даючи можливість бути успішними, наскільки це можливо в пенітенціарних умовах, і заохочуючи до розширення позитивного репертуару засобів поведінки.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Вибрані твори. Харків : Фоліант, 2002. 246 с.
2. Актаєва М. Г. Психологічні чинники формування громадянської відповідальності у юнацькому віці: дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.07. Київ, 2017. 264 с.
3. Алейнікова К. Заздрість та прояви жорстокості особистості. *Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал*. 2018. № XI. С. 265-270. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/6582f708-27f5-4049-a0ee-39dcb92487f4/content>
4. Аристотель. Поетика. Київ : Веселка, 2001. 393 с.
5. Вахоцька І. Психологічні особливості поведінки у конфлікті залежно від рівня особистісної зрілості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 66 (2). С. 18-24.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. ISBN 966-569-013-2
7. Горностаї П. П. Основи теорії гендеру : навч. посібник. К. : К.І.С., 2004. С. 132-156
8. Грєса Н. В. Особливості взаємозв'язку мотиваційної сфери та соціально-психологічної адаптації засуджених в колоніях-поселеннях. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2012. Вип. 43 (2). С. 54-62.
9. Груб'як О. М. Психологічне благополуччя особистості у період ранньої дорослості: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2015. 219 с.
10. Гуляс І. А. Перфекціоністські настанови як чинник професійної готовності майбутніх практичних психологів: дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Івано-Франківськ, 2007. 190 с.
11. Дмишко О. С. Психологічні детермінанти розвитку локус-контролю підлітків : дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Львів, 2020. 238 с.
12. Дроздова Л. В. Емпіричне дослідження взаємозв'язку психологічної розумності зі схильністю до різних видів брехні в корисливих злочинців-рецидивістів. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Сер.: Психологія*. 2020. Т. 31 (70). № 3. С. 143-148.
13. Євдокімова О. О. , Кобилко Н. А. Психодіагностичні матеріали. В допомогу психологу поліції. Ч. 1. Харків, 2023. 112 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18539> (дата звернення 16.08.23).
14. Євдокімова О. О., Мохорєва О. М. Феномен заздрісності у сучасних дослідженнях. *Особистість, суспільство, закон* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. С. 67-69.

15. Життєві домагання особистості : монографія / за ред. Т. Титаренко. К. : Педагогічна думка, 2007. 456 с
16. Завада Т. Ю. Опитувальник перфекціонізму Н. Гаранян, А. Холмогорової (модифікований варіант Т. Завади). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2016. Вип. 6 (1). С. 51-56.
17. Завадська Ж. Е., Шевченко Л. В. Виховання відповідальності у старшокласників. Мінськ, 1981. 152 с.
18. Загальна психологія : підручник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Волинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. К. : Либідь, 2005. 464 с.
19. Зарицька В. В. Усвідомлення власних емоцій як чинник розумної поведінки. *Вісник Одеського національного університету*. 2015. Т. 20. № 1. URL: <http://vestnik-psy.onu.edu.ua/index.php/psyonu/article/view/411/359>
20. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К. : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
21. Казакова Є. С. Психологічні особливості прийняття особистістю рішень в умовах вітальної загрози, викликаній COVID-19. *Вчені записки ТНУ імені ВІ Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Вип. 34 (73). С. 122-126.
22. Карсканова С. В. Психологічне благополуччя особистості як основа фахового зростання : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2012. 200 с.
23. Каргіна Н. В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя особистості: теоретичний аспект. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2015. № 3. С.48-55.
24. Католик Г. В., Мілорадова Н. Е. Заздрісність та комунікативна толерантність студентів: гендерний аспект. *Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*. 2023. № 14 (32). С. 687-698. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-14\(32\)-687-698](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-14(32)-687-698)
25. Католик Г. В., Нечітайло І. С. Заздрісність і стилі міжособистісних стосунків у чоловіків та жінок. *Габітус*. 2023. Вип. 51. С. 206-210. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2023/51-2023/35.pdf>
26. Кириленко Т. С. Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (вчинкові-орієнтований підхід) : монографія. К. : Київський університет, 2004. 100 с.
27. Кляйн М. Заздрість і вдячність. Дослідження несвідомих джерел. Київ : Центр навчальної літератури. 2019, 96 с.
28. Кононенко О. І. Перфекціонізм особистості : монографія. Одеса : Удача, 2016. 357 с.
29. Кримінальний кодекс України. 05.04. 2001р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями станом на 30.12.2020 р.). Нотис, 2021. 216 с.
30. Кучманіч І. М. Отреп'єва Г. Р. Феномен заздрості як об'єкт психологічного аналізу. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Психологічні науки*. 2013.

Т. 2, Вип. 10. С. 177-181. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups\\_2013\\_2\\_10\\_36](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2013_2_10_36)

31. Лісовенко А. Ф. Впевненість у собі осіб з різною схильністю до заздрості. *Наука і освіта*. 2014. № 2. С. 32-37. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000217847200006>

32. Лісовенко А. Ф. Заздрісність та нарцисизм. *Наука і освіта*. 2016. № 2-3. С. 83-90. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000394502600012>

33. Лісовенко А. Ф. Індивідуально-психологічні особливості переживання почуття заздрості : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2018. 259 с. <http://www.dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/1199/.pdf>

34. Лісовенко А. Ф. Психологічне благополуччя особистостей, схильних та не схильних до заздрості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Т.1. № 2. С. 85-90. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp\\_2016\\_2%281%29\\_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2016_2%281%29_17)

35. Лісовенко А. Ф. Соціально-психологічний аналіз феномену заздрості у зв'язку з психологічним благополуччям // Соціально-психологічне забезпечення інтеграційного розвитку українського суспільства : кол. монографія / за заг. ред. Лефтерова В. О., Мельнікова А. С. Київ : Ліра-К, 2020. С. 134-141 (172 с.).

36. Лісовенко А., Долінська, Л. Специфіка ворожості й агресивності осіб, схильних до переживання заздрості за різним типом. *Юридична психологія*. 2020. Вип. 26 (1). С. 31-39. DOI: <https://doi.org/10.33270/03202601.31>

37. Лукашов О. О. Складові соціальної відповідальності особистості: соціально-психологічний зміст. *Психологія та соціальна робота*. 2022. Вип. 1-2 (55-56). С. 92-104.

38. Мілорадова Н. Е., Філоненко В.М. Заздрісність у контексті девіантної поведінки військовослужбовців. *Габітус*. 2023. Вип. 51. С. 217-221. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.37>

39. Московченко В. В. Психологічні особливості життєздатності неповнолітніх засуджених чоловічої статі : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2017. 234 с.

40. Мохорєва О. М. До проблеми вивчення заздрісності в контексті кримінальної поведінки. *Бочаровські читання* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяч. 25-річчю підгот. психологів у Харків. нац. ун-ті внутр. справ (Харків, 13 квіт. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 173-177.

41. Мохорєва О. М. Заздрісність особистості як чинник міжособистісних конфліктів. *Науковий журнал «Психологічний часопис»*. 2022. Т. 8. № 2. С. 55-62. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.5>

42. Мохорєва О. М. Заздрісність у психологічних наукових студіях. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності національної*

поліції та закладів вищої освіти МВС України : матеріали III міжвідомчого науково-практичного круглого столу (м. Київ, 29 квітня 2021 року). Київ: НАВС, 2021. С. 107-111.

43. Мохорєва О. М. Заздрісність як передумова кримінальної поведінки. *Менеджмент і безпека в умовах війни: теоретичні та прикладні аспекти* : матеріали тез доповідей учасників наук.-практ. інтер.-конференції (м. Львів, 13 травня 2022 р.). Львів : ЛДУВС, 2022. С. 244-247.

44. Мохорєва О. М. Заздрісність як передумова кримінальної поведінки. *KELM*. 2022. № 5 (49). С. 90-96. <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.5.15>

45. Мохорєва О. М. Заздрісність як предмет дослідження в сучасній психологічній науці. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 441-442.

46. Мохорєва О. М. Заздрісність як психологічний феномен. *Міжнародний досвід координації дій правоохоронних органів та відомств в умовах надзвичайних ситуацій* : зб. тез доп. учасників XXII Міжнар. студентської наук.-практ. конф., 9 квітня 2021 р., м. Харків, Україна / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків : ХНУВС, 2021. С. 20-21.

47. Мохорєва О. М. Концептуалізація заздрості в зарубіжних психологічних дослідженнях. *Габітус*. 2023. Вип. 51. С. 222-228. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.38>

48. Мохорєва О. М. Специфіка структурно-функціональних характеристик відповідальності та її взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія психологія*. 2022. Вип. 5. С. 28-33. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.4>

49. Мохорєва О. М. Феномен заздрісності у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях. *Габітус*. 2022. № 41(54). С. 261-266. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>

50. Мохорєва О. М. Особливості переживання заздрісності у військовослужбовців. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 жовт. 2022 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2022. С. 251-254.

51. Мохорєва О. М. Заздрісність та заздрісність як предмет досліджень у сучасній українській психології. *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії* : матеріали VII Харків. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2018 р.). Харків. С. 69-72.

52. Мохорєва О. М. Особливості перфекціонізму та його взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. № 14. С. 32-39. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.4>

53. Нечітайло І. С., Католик Г. В. Заздрісність і стилі міжособистісних стосунків у чоловіків та жінок. *Габітус*. 2023. Вип. 51. С. 206-210. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.35>

54. Нечітайло І. С., Мілорадова Н. Е. Предмет заздрості юнаків та дівчат у контексті їх схильності до девіантної поведінки. *Психологічний часопис*. 2023. Вип. 9(5). С. 52-57. <https://doi.org/10.31108/1.2023.9.5.5>

55. Ніцше Ф. До генеалогії моралі: полемічний твір // Ніцше Ф. Твори. у 7 т.: Т. 2. К. : Астролябія, 2019. 491 с.

56. Ніцше Фрідріх. Жадання влади. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world /printit.php?tid=3782>

57. Олпорт Г. Становлення особистості. Вибрані твори: [пер. с англ.]. Київ : Грані-Т, 2002. 462 с.

58. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. К. : Міленіум, 2005. 336 с.

59. Плутицька К. М. Запобігання примушуванню до вступу в статевий зв'язок : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2016. 20 с.

60. Помацалюк А. Р. Вплив індивідуально-психологічних особливостей засуджених жінок на адаптацію у виправних установах. *Право і Безпека*. 2015. Вип. 2. С. 212-216.

61. Помиткіна Л. В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень : монографія. К. : Кафедра, 2013. 382 с.

62. Пономаренко Я. С. Специфіка взаємозв'язків заздрості з психологічною розумністю у чоловіків та жінок поліцейських. *Особистість, суспільство, закон* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 276-280.

63. Сахно С. В. Вплив рефлексії на саморегуляцію жінок, засуджених до позбавлення волі. *Paradigm of knowledge*. 2014. Вип. 2(2).

64. Сенека Луцій Анней. Філософські трактати (серія «Антична бібліотека». Розділ «Антична філософія»). Київ : Грані-Т, 2001. 396 с.

65. Сердюк Л. З. Структура та функція психологічного благополуччя особистості. *Актуальні проблеми психології*. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. Вип. 17. Київ, 2017. С. 124-133.

66. Сидорова Т. М. Особливості соціальної відповідальності у старшокласників. *Питання психології*. 1987. № 5. С. 56-62.

67. Філоненко В. М., Нечітайло І.С. Злочинці-рецидивісти: психологічна характеристика : монографія. Івано-Франківськ – Харків : Фоліант, 2022. 244 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/ items/ce27cf12-8f26-40bf-926d-3fbdf3d5301>



68. Філоненко В. М. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2015. 243 с
69. Фоменко К. І. Психологія губристичної мотивації: феноменологія, структура, детермінація. Харків : ХНПУ, 2018. 482 с.
70. Франкл В. Сказати життю «Так!». Психолог у концтаборі. URL: <https://chitaka.com.ua/knigi/skazaty-zhyttyu-tak/>
71. Фриз І. В. Особливості прояву відповідальності студентів *Наука і освіта*. 2012. № 6. С. 205-208.
72. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Київ : Основи, 1998. 224 с.
73. Фройд З. Психологія сексуальності ; пер. укр. Є. В. Тарнавського. Харків : Фоліо, 2018. 151 с.
74. Фромм Ерік. Мати чи бути? / Пер. з нім. О. Михайлова та А. Буряк. Київ : «Український письменник», 2010. 222 с. ISBN 978-966-579-262-8
75. Хомуленко Т. Б., Абсалямова Л. М. Мотиваційні, інтелектуальні та емоційні компоненти психології ризику: віковий аспект : монографія. Х. : ХНПУ, 2011. 157 с.
76. Чепурна Г. Л. Соціально-психологічні особливості перфекціонізму молоді: дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.05. Київ, 2012. 213 с.
77. Шульженко Д. І. Інтернальність як чинник психологічної готовності вчителів до інклюзивної форми навчання учнів із особливими освітніми потребами. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* : Матеріали XIV-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О. В., 2021. 197 с.
78. Юнг К. Г. Душа та міф: шість архетипів. [Пер. з англ. В.В. Науманової]. Київ : Державна бібліотека України для юнацтва, 1996. 384 с.
79. Яворовська Л. М., Філоненко Г. С. Фактори становлення психологічного благополуччя особистості. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2014. № 12. С. 216-220
80. Abramson L. Y., Seligman M., Teasdale J. D. Learned helplessness in humans: Critique and reformulation. *Journal of Abnormal Psychology*. 1978. Vol. 87. P. 49-74.
81. Adams J. S. Inequity in social exchange. In L. Berkowitz (Ed), *Advances in experimental social psychology*. New York : Academic Press. 1965. Vol. 2. P. 267-299.
82. Aharony-Goldenberg Sh., Wilchek-Aviad Y., Touro L. Punishing Property Offenders: Does Moral Correction Work? *Rev.* 2016. No. 32. P. 407-408.
83. Alicke M. D., Zell E. Social comparison and envy. In R. H. Smith (Ed.), *Envy: Theory and research*. New York, NY US : Oxford University Press, 2008. P. 73-93.

84. Alloy L. B., Abramson L. Y. Depressive realism: Four theoretical perspectives. In L. B. Alloy (Ed.), *Cognitive processes in depression*. New York: Guilford, 1988.

85. Anderson M. The death of a mind: A study of Shakespeare's Richard III. *Journal of Analytical Psychology*. 2006. Vol. 51. P. 701-716.

86. Appelbaum S. Psychological-mindedness: word, concept and essence. *International Journal of Psychoanalysis*. 1973. Vol. 54. P. 35-46.

87. Arnocky S., Perilloux C., Cloud J., Bird B., Thomas, K.. Envy mediates the link between social comparison and appearance enhancement in women. *Evolutionary Psychological Science*. 2015. P. 1-13. doi:10.1007/s40806-015-0037-1

88. Averill J. R. *Anger and aggression: An essay on emotion*. New York: Springer-Verlag, 1983.

89. Bacharach S. B. Organizational theories: Some criteria for evaluation. *Academy of Management Review*. 1989. Vol. 14. P. 496-515.

90. Back M. D., Küfner A. C. P., Dufner M., Gerlach T. M., Rauthmann J. F., Denissen J. J. A. Narcissistic admiration and rivalry: Disentangling the bright and dark sides of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2013. Vol. 105(6). P. 1013-1037. <https://doi.org/10.1037/a0034431>

91. Barth F.D. The role of self-esteem in the experience of envy. *The American Journal of Psychoanalysis*. 1988. Vol. 48. P. 198-210 <https://doi.org/10.1007/BF01252843>.

92. Baumeister R. F., Stillwell A., Wotman S. R. Victim and perpetrator accounts of interpersonal conflict: Autobiographical narratives about anger. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 59(5). P. 994-1005. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.5.994>

93. Baumel A., Berant E. The role of attachment styles in malicious envy. *Journal of Research in Personality*. 2015. Vol. 55. P. 1-9. doi:10.1016/j.jrp.2014.11.001

94. Behler AMC, Wall CSJ, Bos A, Green JD. To Help or To Harm? Assessing the Impact of Envy on Prosocial and Antisocial Behaviors. *Pers Soc Psychol Bull*. 2020. Vol. 46(7). P. 1156-1168. doi: 10.1177/0146167219897660 . Epub 2020 Jan 12. PMID: 31928324.

95. Beitel M., Ferrer E., Cecero JJ. Psychological mindedness and awareness of self and others. *J Clin Psychol*. 2005. Vol. Jun. 61(6). P. 739-50. doi: 10.1002/jclp.20095. PMID: 15546143.

96. Belk R. W. Benign envy. *AMS Review*. 2011. Vol. 1. P. 117-134. doi:10.1007/s13162-011-0018-x

97. Ben-Ze'ev A. Envy and inequality. *Journal of Philosophy*. 1992. Vol. 89. P. 551-581.

98. Berkowitz L. Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*. 1989. Vol. 106. P. 59-73.

99. Berkowitz L. Towards a general theory of anger and emotional aggression: Implications of the cognitive-neoassociationistic perspective for the analysis of anger and other emotions. In R. S. W. Jr. & T. K. Srull (Eds.), *Perspectives on anger and emotion: Advances in social cognition*. 1993. Vol. 6. P. 1-46. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

100. Berman A. Envy at the cross-road between destruction, self-actualization, and avoidance. In L. Navaro & S. L. Schwartzberg (Eds.), *Envy, competition, and gender: Theory, clinical applications and group work*. New York, NY US: Routledge/Taylor & Francis Group, 2007. P. 17-32.

101. Berne Eric. *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. Grove Press. 1964. 216 p. ISBN 0-345-41003-3.

102. Block J. A contrarian view of the five-factor approach to personality description. *Psychological Bulletin*. 1995. Vol. 117. P. 187-215.

103. Bollen K. A., Bauldry S. Three cs in measurement models: Causal indicators, composite indicators, and covariates. *Psychological Methods*. 2011. Vol. 16. P. 265-284. [doi:10.1037/a0024448](https://doi.org/10.1037/a0024448)

104. Braun S., Aydin N., Frey D., Peus C. Leader narcissism predicts malicious envy and supervisor-targeted counterproductive work behavior: Evidence from field and experimental research. *Journal of Business Ethics*. 2016. P. 1-17. [doi:10.1007/s10551-016-3224-5](https://doi.org/10.1007/s10551-016-3224-5)

105. Breugelmans S. M., Poortinga Y. H. Emotion without a word: Shame and guilt among rarámuri indians and rural javanese. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2006. Vol. 91. P. 1111-1122.

106. Brickman P., Bulman R. J. Pleasure and pain in social comparison. In J. M. Suls & R. L. Miller (Eds.). *Social comparison processes: Theoretical and empirical perspectives*. Washington, DC : Hemisphere, 1977. P. 149-186.

107. Brooks Alison Wood, Huang Karen, Abi-Esber Nicole, Buell Ryan W., Huang Laura, and Hall Brian. Mitigating Malicious Envy: Why Successful Individuals Should Reveal Their Failures. *Journal of Experimental Psychology: General*. 2019. Vol. 148, No. 4. P. 667-687. <http://dx.doi.org/10.1037/xge0000538>

108. Brown R. *Social psychology* (2nd ed.). New York: Free Press, 1986.

109. Burns D. The Perfectionist's script for self-defeat. *Psychology today*. 1980. N 97. P. 34-52.

110. Campbell W. K. Narcissism and romantic attraction. *J Person soc. Psychol*. 1999. № 7.

111. Campos J. J., Barrett K. C., Lamb M. E., Goldsmith H. H., Stenberg C. Socioemotional development. In P. H. Mussen (Ed.). *Handbook of child psychology*. New York : Wiley, 1983. Vol. 2. P. 783-915.

112. Castelfranchi C., Miceli M. The cognitive-motivational compound of emotional experience. *Emotion Review*, 2009. Vol. 1. P. 223-231. [doi:10.1177/1754073909103590](https://doi.org/10.1177/1754073909103590)



113. Casu G. Envy: A Psychometric Refinement of the Construct Alma Mater Studiorum Università di Bologna. Dottorato di ricerca in Scienze psicologiche. 2015. 150 p.
114. Chan E., Sengupta J. Observing flattery: A social comparison perspective. *Journal of Consumer Research*. 2013. Vol. 40. P. 740-758. doi: 10.1086/672357
115. Chin K., Atkinson B. E., Raheb H., Harris E., Vernon P. A. (2017). The dark side of romantic jealousy. *Personality and Individual Differences*. 2017. Vol. 115. P. 23-29.
116. Christie R., Geis F. *Studies in Machiavellianism*. New York: Academic Press, 1970.
117. Christoph Henning. Perfektionismus und liberaler Egalitarismus. *DZPhil, Akademie Verlag*. 2009. Vol. 57. 6, S. 001-016.
118. Chuyko Halyna. Psychological well-being of human as a phenomenon of modern psychology. *Technologies of intellect development*. 2018. [2.10.31108/3.2019.2.8.6](https://doi.org/10.31108/3.2019.2.8.6).
119. Çırpan Y., Özdoğru A. Turkish adaptation of bemas benign and malicious envy scale: Transliterated equivalence, reliability and validity study. *Anatolian Journal of Psychiatry*. 2017. Vol. 18. P. 1. doi:10.5455/apd.256664
120. Clore G. L., Ortony A. Psychological construction in the OCC model of emotion. *Emotion Review*. 2013. Vol. 5. P. 335-343. doi:10.1177/1754073913489751
121. Cohen-Charash Y. Envy at work: A preliminary examination of antecedents and outcomes: Doctoral dissertation. University of California, Berkeley, CA, 2000.
122. Cohen-Charash Y. Episodic envy. *Journal of Applied Social Psychology*. 2009. Vol. 39. P. 2128-2173.
123. Cohen-Charash Y., Byrne Z. S. Affect and justice: Current knowledge and future directions. In N. M. Ashkanasy & C. L. Cooper (Eds.). *Research companion to emotion in organizations*. Edward Elgar Publishing, 2008. P. 360-391. <https://doi.org/10.4337/9781848443778.00033>
124. Cohen-Charash Y., Larson, E. C. What is the nature of envy? In R. H. Smith, U. Merlone, & M. K. Duffy (Eds.), *Envy at work and in organizations* New York, NY : Oxford University Press, 2017. P. 1-37.
125. Cohen-Charash Y., Larson E. C. An emotion divided: Studying envy is better than studying “benign” and “malicious” envy. *Current Directions in Psychological Science*. 2017a. Vol. 26. P. 174-183. doi:10.1177/0963721416683667
126. Cohen-Charash Y., Mueller J. S. Does perceived unfairness exacerbate or mitigate interpersonal counterproductive work behaviors related to envy? *Journal of Applied Psychology*. 2007. Vol. 92. P. 666-680.
127. Coltman T., Devinney T. M., Midgley D. F., Venaik S. Formative versus reflective measurement models: Two applications of formative

measurement. *Journal of Business Research*. 2008. Vol. 61. P. 1250-1262. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.013>

128. Crusius J., Lange J. What catches the envious eye? Attentional biases within malicious and benign envy. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2014. Vol. 55. P. 1-11. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jesp.2014.05.007>

129. Crusius J., Lange J. How do people respond to threatened social status? Moderators of benign versus malicious envy. In R. H. Smith, U. Merlone & M. K. Duffy (Eds.), *Envy at work and in organizations*. Oxford University Press, 2017. P. 85-110.

130. Crusius J., Mussweiler T. When people want what others have: The impulsive side of envious desire. *Emotion*. 2012. Vol. 12. P. 142-153. [doi:10.1037/a0023523](https://doi.org/10.1037/a0023523)

131. Crusius J., Gonzalez M. F., Lange J., Cohen-Charash Y. Envy: An adversarial review and comparison of two competing views. *Emotion Review*. 2020. Vol. 12(1). P. 3-21. <https://doi.org/https://doi.org/10.1177/1754073919873131>

132. Dacey M. The varieties of parsimony in psychology. *Mind & Language*. 2016. Vol. 31. P. 414-437. [doi:10.1111/mila.12113](https://doi.org/10.1111/mila.12113)

133. D'arms J. Envy. In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2017.

134. D'arms J., & Kerr A. D. Envy in the philosophical tradition. In R. H. Smith (Ed.). *Envy: Theory and research*. New York, NY US : Oxford University Press, 2008. P. 39-59.

135. Dawood S. Longitudinal associations among pathological narcissism, multidimensional perfectionism, shame, and aggression. The Pennsylvania State University, 2020. 204 p.

136. Desplat P. Closed circles of mistrust: Envy, aspirations and urban sociality in coastal Madagascar. *Africa*. 2018. Vol. 88(S1). P. 117-139. [doi:10.1017/S0001972017001176](https://doi.org/10.1017/S0001972017001176)

137. Dineen B. R., Duffy M., Henle C., Lee K. Green by comparison: Deviant and normative transmutions of job search envy in a temporal context. *Academy of Management Journal*. 2017. Vol. 60. P. 295-320. [doi: 10.5465/amj.2014.0767](https://doi.org/10.5465/amj.2014.0767)

138. Duarte J. L. The Effects of Scarcity and Self-Esteem on the Experience of Envy. Arizona State University, 2011. 27 p.

139. Duffy M. K. Shaw J. D., Schaubroeck J. M. Envy in organizational life. Oxford, England : Oxford University, 2008. P. 167-189.

140. Duffy M. K., Shaw J. D. The Salieri syndrome: Consequences of envy in groups. *Small Group Research*. 2000. Vol. 31. P. 3-23.

141. Duffy M. K., Scott K. L., Shaw J. D., Tepper B. J., Aquino K. A social context model of envy and social undermining. *Academy of Management Journal*. 2012. Vol. 55. P. 643-666.

142. Edwards, J. R. The fallacy of formative measurement. *Organizational Research Methods*. 2011. Vol. 14. P. 370-388. doi:10.1177/1094428110378369
143. Eissa G., Wyland R. Keeping up with the Joneses: The role of envy, relationship conflict, and job performance in social undermining. *Journal of Leadership & Organizational Studies*. 2016. Vol. 23. P. 55-65. doi:10.1177/1548051815605020
144. Elliot-Rodger-manifesto. URL: <https://web.archive.org/web/20210616043222/https://www.smh.com.au/world/elliott-rodger-manifesto-outlines-plans-for-santa-barbara-attack-20140525-38wkc.html>
145. Ellis A. Reason and emotion in psychotherapy. New York : Lyle Stuart, 1962. 384 p.
146. Ellsworth P. C., Tong E. M. W. What does it mean to be angry at yourself? Categories, appraisals, and the problem of language. *Emotion*. 2006. Vol. 6. P. 572-586.
147. Elster J. Envy in social life. In R. J. Zeckhauser (Ed.), *Strategy and choice*. Cambridge, MS: MIT Press, 1991. P. 49-82.
148. Eslami A., Arshadi N. Effect of organizational competitive climate on organizational prosocial behavior: Workplace envy as a mediator. *International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering*. 2016. Vol. 10. P. 1759-1762.
149. Exline J. J., Zell A. L. Antidotes to envy: A conceptual framework. In R. H. Smith (Ed.), *Envy: Theory and research*. New York, NY US : Oxford University Press, 2008. P. 315-331.
150. Fajnzylber P., Lederman D., Loayza N. What causes violent crime? *European Economic Review*. 2002. Vol. 46. No. 7. P. 1323-1357.
151. Falcon R. G. Is envy categorical or dimensional? An empirical investigation using taxometric analysis. *Emotion*. 2015. Vol. 15. P. 694-698. doi:10.1037/emo0000102
152. Farber B. The genesis, development and implications of psychological mindedness in psychotherapists. *Psychotherapy*. 1985. № 22. P. 170-177.
153. Farber L. *Ways of the will*. New York : Basic Books, 1966.
154. Feather N. T., Nairn K. Resentment, envy, schadenfreude, and sympathy: Effects of own and other's deserved or undeserved status. *Australian Journal of Psychology*. 2005. Vol. 57. P. 87-102. doi:10.1080/00049530500048672
155. Feather N. T., Sherman R. Envy, resentment, schadenfreude, and sympathy: Reactions to deserved and underserved achievement and subsequent failure. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2002. Vol. 28. P. 953-961.
156. Feather N., Wenzel M., McKee I. Integrating multiple perspectives on schadenfreude: The role of deservingness and emotions. *Motivation and Emotion*. 2013. Vol. 37(3). P. 574-585. <https://doi.org/10.1007/s11031-012-9331-4>

157. Feinberg M., Willer R., Schultz M. Gossip and ostracism promote cooperation in groups. *Psychological Science*. 2014. Vol. 25. P. 656-664. [doi:10.1177/0956797613510184](https://doi.org/10.1177/0956797613510184)

158. Feldman E., De Paola H. An investigation into the psychoanalytic concept of envy. *International Journal of Psycho-Analysis*. 1994. Vol. 75. P. 217-234.

159. Fischer A. H., Cohen-Charash Y. “No, i’m not at all envious!” implicit regulation of envy. Paper presented at the Bi-Annual Meeting of the International Society of Research of Emotions, Louven, Belgium, 2009, July.

160. Fischer A. H., Van Kleef G. A. Where have all the people gone? A plea for including social interaction in emotion research. *Emotion Review*. 2010. Vol. 2. P. 208-211. [doi:10.1177/1754073910361980](https://doi.org/10.1177/1754073910361980)

161. Fischer P., Kastenmüller A., Frey D., Peus C. Social comparison and information transmission in the work context. *Journal of Applied Social Psychology*. 2009. Vol. 39. P. 42-61.

162. Fiske S. T. Envy up, scorn down: How comparison divides us. *American Psychologist*. 2010. Vol. 65. P. 698-706. [doi:10.1037/0003-066x.65.8.698](https://doi.org/10.1037/0003-066x.65.8.698)

163. Flett G.L., Hewitt P.L. Perfectionism: Theory, Research and Treatment. *American Psychological Association*, 2002.

164. Flett G. L., Hewitt P. L., Whelan T., Martin T. R. The perfectionism cognitions inventory: Psychometric properties and associations with distress and deficits in cognitive self-management. *Journal of Rational Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*. 2007.

165. Flett G. L., Madorsky D., Hewitt P. L., Heisel M. J. Perfectionism cognitions, rumination, and psychological distress. *Journal of Rational Emotive & Cognitive Behavior Therapy*. 2002. Vol. 20(1). P. 33–47.

166. Foster G. M. The anatomy of envy: A study in symbolic behavior. *Current Anthropology*. 1972. Vol. 13. P. 165-202.

167. Frank R. H. *Luxury fever: Money and happiness in an era of excess*. New York: The Free Press, 1999.

168. Frankl Viktor. [Man's Search for Meaning](https://www.amazon.com/Man's-Search-for-Meaning/dp/0807014295). Boston : Beacon Press. 1959. [ISBN 978-0807014295](https://www.isbn-international.org/details/ISBN/978-0807014295) URL: <https://archive.org/details/manssearchforme00vikt>

169. Frijda N. H. *The emotions*. Cambridge, MA : Cambridge University Press, 1986.

170. Frost R.O., Marten P., Lahart C., Rosenblate R. The dimensions of perfectionism. *Cognitive Therapy and Research*. 1990. Vol. 14(5). P. 449-468.

171. Garay J., Móri T. F. Is envy one of the possible evolutionary roots of charity? *Biosystems*. 2011. Vol. 106. P. 28-35. [doi:10.1016/j.biosystems.2011.06.004](https://doi.org/10.1016/j.biosystems.2011.06.004)

172. Garcia S. M., Tor A., Schiff T. M. The psychology of competition: A social comparison perspective. *Perspectives on Psychological Science*. 2013. Vol. 8. P. 634-650. [doi:10.1177/1745691613504114](https://doi.org/10.1177/1745691613504114)
173. Gergen K. J., Gergen M. Narrative and the self as relationship. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. San Diego, CA : Academic Press, 1988. Vol. 21. P. 17-56.
174. Gershman B. The two sides of envy. *Journal of Economic Growth*. 2014. Vol. 19. P. 407-438. [doi:10.1007/s10887-014-9106-8](https://doi.org/10.1007/s10887-014-9106-8)
175. Gilbert D. T. Giesler R. B, Morris K. A. When comparisons arise *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. No. 69. P. 227-236.
176. Gilligan J. Shame, guilt, and violence. *Social Research*. 2003. Vol. 70. P. 1149-1180.
177. Gino F., Pierce L. Robin hood under the hood: Wealth-based discrimination in illicit customer help. *Organization science*. 2010. Vol. 21. P. 1176-1194. [doi:10.1287/orsc.1090.0498](https://doi.org/10.1287/orsc.1090.0498)
178. Goncharova E.V. The relationship of envy with the type of crime and manipulative strategies in convicted young men. World of Science. *Pedagogy and psychology*. 2020. Vol. 1(8). URL: <https://mir-nauki.com/PDF/36PSMN120.pdf>
179. Gonzalez M. F., Cohen-Charash Y. (in progress). Changeability and reactions to envy. *Emotion Review* Volume 12, Issue 1, January 2020, Pages 3-21.
180. Gorshenina N.V. Interrelation of envy of the personality and valuable orientations. *Bulletin of the University of Chicago*. 2013. No. 4. P. 202-205.
181. Habimana E, Massé L. Envy manifestations and personality disorders. *Eur Psychiatry*. 2000. Jun; 15 Suppl 1:15-21. [doi:10.1016/s0924-9338\(00\)00501-0](https://doi.org/10.1016/s0924-9338(00)00501-0). PMID: 11520469
182. Hamachek D.E. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism. *Psychology. A Journal of Human Behavior*. 1978. Vol. 15. P. 27-33.
183. Hareli S., Weiner B. Dislike and envy as antecedents of pleasure at another's misfortune. *Motivation & Emotion*. 2002. Vol. 26. P. 257-277.
184. Harris C. R., Salovey, P. Reflections on envy. In R. H. Smith (Ed.), *Envy: Theory and research*. New York, NY US : Oxford University Press, 2008. P. 335-356.
185. Heider F. *The psychology of interpersonal relations*. New York : John Wiley & Sons, 1958. 98 p. <http://dx.doi.org/10.1037/10628-000>
186. Henniger N. E., Harris C. R. Can negative social emotions have positive consequences?: An examination of embarrassment, shame, guilt, jealousy, and envy. In G. W. Parrott (Ed.), *The positive side of negative emotions*. New York, NY : Guilford, 2014. P. 76-98.
187. Hill S.E., Buss D.M. *The Evolutionary Psychology of Envy*. New York, NY, US : Oxford University Press, 2008. P. 60-70.



188. Hill S. E., Buss, D. M. Envy and positional bias in the evolutionary psychology of management. *Managerial and Decision Economics*. 2006. Vol. 27. P. 131-143. doi:10.1002/mde.1288
189. Hill S. E., Buss D. M. The evolutionary psychology of envy. In R. H. Smith (Ed.), *Envy: Theory and research*. New York, NY US : Oxford University Press, 2008. P. 60-70.
190. Hill S. E., Delpriore D. J., Vaughan P. W. The cognitive consequences of envy: Attention, memory, and self-regulatory depletion. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2011. Vol. 101. P. 653-666. doi:10.1037/a0023904
191. Horney Karen. *The Neurotic Personality of our Time*. Philosophical arkiv, Nyköping (Sweden), 2016. P. 186. ISBN 978-91-983073-3-7.
192. Horney K. *The Flight from womanhood* in J. Baker Miller (ed.), *Psychoanalysis and Women*. London: Penguin, 1984.
193. Howell R. D., Breivik E., Wilcox J. B. Reconsidering formative measurement. *Psychological Methods*. 2007. Vol. 12. P. 205-218. doi:10.1037/1082-989X.12.2.205
194. Hughes Geoffrey, Mehtta Megnaa, Bresciani Chiara, Stuart Strange. Introduction: Ugly Emotions and the Politics of Accusation. *The Cambridge Journal of Anthropology*. 2019. Vol. 37. No 2. P. 1-20 doi:10.3167/cja.2019.370202
195. Iganski P. Hate Crime: Taking Stock Programmes for Offenders of Hate. *Northern Ireland Association for the Care and Resettlement of Offenders*. 2012. № 7. P. 27 .
196. Inoue, Y., Hoogland, C. E., Takehashi, H., & Murata, K. Effects of resource divisibility and expectations of sharing on envy. *Motivation and Emotion*. 2015. Vol. 39. P. 961-972. doi:10.1007/s11031-015-9498-6
197. Izquierdo Carolina. Desire, Johnson Allen. Envy and Punishment: A Matsigenka EmotionSchema in Illness Narratives and Folk Stories. *Cult Med Psychiatry*. 2007. Vol. 31. P. 419-444. DOI 10.1007/s11013-007-9067-x
198. Johnson-Laird P. N., Oatley K. The language of emotions: An analysis of a semantic field. *Cognition and Emotion*. 1989. Vol. 3. P. 81-123.
199. Kelley H. H. The process of causal attribution. *American Psychologist*. 1973. Vol. 28. P. 107-128.
200. Keltner D., Haidt J. Social functions of emotions at four levels of analysis. *Cognition & Emotion*. 1999. Vol. 13. P. 505-521.
201. Kets De Vries, M. F. R. The motivating role of envy: A forgotten factor in management theory. *Administration & Society*. 1992. Vol. 24. P. 41-60.
202. Khan A. K., Bell C. M., Quratulain S. The two faces of envy: Perceived opportunity to perform as a moderator of envy manifestation. *Personnel Review*. 2017. Vol. 46. P. 490-511. doi:10.1108/PR-12-2014-0279
203. Khan A. K., Quratulain S., Bell C. M. Episodic envy and counterproductive work behaviors: Is more justice always good? *Journal of Organizational Behavior*. 2014. Vol. 35. P. 128- 144. doi: 10.1002/job.1864

204. Khan I. A., Ghani U. Hasad (malicious envy) and Ghibtah (descent envy): History, culture and philosophy. *Journal of Psychology & Psychotherapy*. 2008. Vol. 8(337). P. 2161-0487.
205. Kim E., Glomb T. M. Victimization of high performers: The roles of envy and work group identification. *Journal of Applied Psychology*. 2014. Vol. 99. P. 619-634. doi:10.1037/a0035789
206. Klein M. Envy and gratitude and other works, 1946-1963. London : Hogarth, 1975. 150 p.
207. Knoll J. L. The "pseudocommando" mass murderer: a blaze of vainglory. *Psychiatric Times*. 2012. Vol. 29. No. 1. P. 1-6.
208. Knoll James L., White Stephen G. , Meloy J. Reid. Envy and extreme violence. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*. 2022. Vol. 19, Iss. 4. P. 462-482.
209. Knoll J. The "pseudocommando" mass murderer: Part I: The psychology of revenge and obliteration. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*. 2010a. Vol. 38(1). P. 87-94.
210. Kutter P. Love, hate, envy, jealousy. Psychoanalysis of passions. London, UK : SAGE.
211. Kutter P. Moderne Psychoanalyse: eine Einführung in die Psychologie unbewusster Prozesse. Verlag Internat. Psychoanalyse, 1989. 400 p.
212. Kwiatkowska M. M., Rogoza R., Volkodav T. Psychometric properties of the benign and malicious envy scale: Assessment of structure, reliability, and measurement invariance across three european countries. Unpublished manuscript. Warsaw : Cardinal Stefan Wyszyński University, 2018.
213. Kwon M., Han Y., Nam M. Envy takes you further: The influence of benign envy on risk taking. *Social Behavior & Personality*. 2017. Vol. 45. P. 39-50. doi:10.2224/sbp.5977
214. Lange J., Boecker L. Schadenfreude as social-functional dominance regulator. *Emotion*. 2019. Vol. 19. P. 489-502. doi:10.1037/emo0000454
215. Lange J., Crusius J. Dispositional envy revisited: Unraveling the motivational dynamics of benign and malicious envy. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2015a. Vol. 41. P. 284-294. doi:10.1177/0146167214564959
216. Lange J., Crusius J. The tango of two deadly sins: The social-functional relation of envy and pride. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2015b. Vol. 109. P. 453-472. doi:10.1037/pspi0000026.
217. Lange J., Blatz L., Crusius J. Dispositional envy: A conceptual review. In V. Zeigler-Hill & T. Shackelford (Eds.), *The sage handbook of personality and individual differences. Volume iii: Applications of personality and individual differences*. London, UK : SAGE, 2018. P. 424-440.
218. Lange J., Crusius J., Hagemeyer B. The evil queen's dilemma: Linking narcissistic admiration and rivalry to benign and malicious envy. *European Journal of Personality*. 2016. Vol. 30. P. 168-188. doi:10.1002/per.2047

219. Lange J., Weidman A. C., Crusius J. The painful duality of envy: Evidence for an integrative theory and a meta-analysis on the relation of envy and schadenfreude. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2018. Vol. 114. P. 572-598.
220. Lange J., Paulhus D. L., Crusius J. Elucidating the dark side of envy: Distinctive links of benign and malicious envy with dark personalities. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2018. Vol. 44(4). P. 601-614.
221. Larson E. C., Gonzalez M. F., Cohen-Charash Y. When does envy influence workplace behaviors? The moderating role of changeability. Paper presented at the Annual Meeting of the Society of Industrial and Organizational Psychology, Chicago, IL, 2018, April.
222. Lazarus R. S. Emotion and adaptation. New York, NY : Oxford University Press, 1991.
223. Lazarus R. S., Cohen-Charash Y. Discrete emotions in organizational life. In R. L. Payne & G. L. Cooper (Eds.), *Emotions at work: Theory, research and applications for management* Chichester. England : John Wiley & Sons, 2001. P. 45-81.
224. Leach C. W., Spears R. "A vengefulness of the impotent": The pain of in-group inferiority and schadenfreude toward successful out-groups. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2008. Vol. 95. P. 1383-1396.
225. Leach Colin Wayne. Envy, Inferiority, and Injustice: Three Bases of Anger About Inequality', in Richard Smith (ed.). *Envy: Theory and Research* (New York, NY US : Oxford University Press, 2008. P. 94-116. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195327953.003.0006>
226. Lee K., Duffy M. A functional model of workplace envy and job performance: When do employees capitalize on envy by learning from envied targets? *Academy of Management Journal*. doi: 10.5465/amj.2016.1202
227. Lieblich A. Antecedents of envy reaction. *Journal of Personality Assessment*. 1971. Vol. 35. P. 92-98.
228. Lindebaum D., Jordan P. J. When it can be good to feel bad and bad to feel good: Exploring asymmetries in workplace emotional outcomes. *Human Relations*. 2014. Vol. 67. P. 1037-1050. doi:10.1177/0018726714535824
229. Lisovenko A., Kriukova M., Absalyamova L., Chukhrii I., Korchakova N., Androsovykh K. Neuropsychological Fundamentals of Envy. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. Vol. 13(1). P. 158-172. <https://doi.org/10.18662/brain/13.1/274>
230. Martinescu E., Janssen O., Nijstad B. A. Tell me the gossip: The self-evaluative function of receiving gossip about others. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2014. Vol. 40. P. 1668-1680. doi: 10.1177/0146167214554916
231. Mayer J., Salovey P., Caruso D. Models of Emotional Intelligence. In R. Sternberg (Ed.), *Handbook of Intelligence*. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. P. 396-420. doi:10.1017/CBO9780511807947.019.



232. Meier A., Schäfer S. Positive side of social comparison on social network sites: How envy can drive inspiration on instagram. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2018. Vol. 21. P. 411-417. doi: [10.1089/cyber.2017.0708](https://doi.org/10.1089/cyber.2017.0708)
233. Miceli M., Castelfranchi C. The envious mind. *Cognition & Emotion*. 2007. Vol. 21. P. 449-479.
234. Milic A. Envy-an unwanted, yet unavoidable and necessary emotion. *Psihologijske teme*. 2019. Vol. 28(2). P. 355-375.
235. Miller D. Arguments for equality. In P. A. French, T. E. Uehling, H. K. Wettstein (Eds.). *Midwest studies in philosophy: Vol. 7. Social and political philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982. P. 73-87.
236. Millon T. DSM Narcissism personality disorder. Historical reflections and future directions. American psychiatric press, Inc., 1997.
237. Minou L. Envy's pathology: Historical contexts. *Wellcome Open Research*. 2017. Vol. 2. P.3.
238. Mishra P., Whiting S., Folger R. Envy and injustice: Integration and ruminations. In R. H. Smith, U. Merlone & M. K. Duffy (Eds.). *Envy at work and in organizations*. Oxford University Press, 2017. P. 373-398.
239. Mora R. *Egalitarian envy*. New York : Paragon House, 1987.
240. Moran S., Schweitzer M. E. When better is worse: Envy and the use of deception. *Negotiation and Conflict Management Research*. 2008. Vol. 1. P. 3-29.
241. Nesse R. M., Ellsworth P. C. Evolution, emotions, and emotional disorders. *American Psychologist*. 2009. Vol. 64. P. 129-139.
242. Nieli Russell K. The Santa Barbara Killings: When Envy Becomes the Deadliest Sin. *The journal of Witherspoon institute*. 2014. URL: <https://www.thepublicdiscourse.com/2014/08/13555>
243. Novikova Z. Особливості копінг-стратегій та локус контролю у студентів психологів першого курсу. *Psychological journal*. 2020. Vol. 6(9). P. 94-100.
244. Palaver W. Envy or Emulation: A Christian Understanding of Economic Passions. *Passions in Economy, Politics and the Media*. Vienna: Lit Verlag, 2005. P. 139-162.
245. Parrott W. G. The emotional experiences of envy and jealousy. In P. Salovey (Ed.). *The psychology of jealousy and envy*. New York: Guilford Press, 1991. P. 3-30.
246. Parrott W. G. On the scientific study of angry organisms. In R. S. Wyer & T. Srull (Eds.). *Advances in social cognition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 1993. Vol. 6. P. 167-177.
247. Parrott W. G., Smith R. H. Distinguishing the experiences of envy and jealousy. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1993. Vol. 64. P. 906-920.
248. Peterson C., Seligman M. E. P. Explanatory style and illness. *Journal of Personality*. 1987. Vol. 55. P. 237-265.

249. Pitulko K.V., Sergeeva A.A. Problems of Determining the Structure of Low Motivation for Deliberate Crimes (on the Example of Jealousy, Revenge, Envy, Hatred and Enmity). *Law and state: theory and practice*. 2022. No. 10(214). P. 113-115. [http://doi.org/10.47643/1815-1337\\_2022\\_10\\_113](http://doi.org/10.47643/1815-1337_2022_10_113) .
250. Podsakoff P. M., Mackenzie S. B., Podsakoff N. P. Recommendations for creating better concept definitions in the organizational, behavioral, and social sciences. *Organizational Research Methods*. 2016. Vol. 19. P. 159-203. [doi:10.1177/1094428115624965](https://doi.org/10.1177/1094428115624965)
251. Protasi S. Is Envy Always Malicious? (Part Two). *The prindle post ethics in the news and culture*. 2016. URL: <http://www.prindlepost.org/2016/02/envy-always-malicious-part-two>
252. Protasi S. Varieties of envy. *Philosophical Psychology*. 2016. Vol. 29. P. 535-549.
253. Rai Sakshi & Punia, Vikas & Choudhury, Sunayana & Kj, Mathew. Psychological mindedness: An overview. *Indian Journal of Positive Psychology*. 2015. Vol. 6. P. 127-132.
254. Rawls J. A theory of justice. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1971.
255. Ray L. Smith D., Wastell L. Shame, rage and racist violence. *British Journal of Criminology*. 2004. Vol. 44. No. 3 P. 350-368.
256. Rodriguez Mosquera P. M., Parrott W. G., De Mendoza A. H. I fear your envy, i rejoice in your coveting: On the ambivalent experience of being envied by others. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2010. Vol. 99. P. 842-854. DOI: [10.1037/a0020965](https://doi.org/10.1037/a0020965)
257. Rokeach M. The nature of human values. N.Y. : The Free Press, 1973. 438 p.
258. Rosa S.A. Power, envy and schadenfreude. Leiden University, 2015. 32 p.
259. Ryff C., Keyes C. L. M. The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. No 4. P. 719-727.
260. Salovey P., Mayer J. D., Caruso D. R. Emotional Intelligence: New Ability or Eclectic Traits? *University of New Hampshire and Yale University*. 2008. No. 63. P. 503-517.
261. Salovey P. Mayer J. D., Caruso D. R. Emotional Intelligence: New Ability or Eclectic Traits? *University of New Hampshire and Yale University*. 2008. No. 63. P. 503-517.
262. Salovey P. Social comparison processes in envy and jealousy. In J. Suls & T. A. Wills (Eds.). *Social comparison: Contemporary theory and research*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1991.
263. Salovey P., Rodin, J. Some antecedents and consequences of social-comparison jealousy. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1984. Vol. 47. P. 780-792.

264. Salovey P., Rodin J. The differentiation of social-comparison jealousy and romantic jealousy. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1986. Vol. 50. P. 1100-1112.

265. Salovey P., Rodin J. [Provoking jealousy and envy: Domain relevance and self-esteem threat](#). *Journal of Social and Clinical Psychology*. 1991. Vol. 10. P. 395-413.

266. Sawada M., Fujii T. Do envious people show better performance?: Focusing on the function of benign envy as personality trait. *Japanese Journal of Psychology*. 2016. Vol. 87. P. 198-204. [doi:10.4992/jjpsy.87.15316](#)

267. Schaubroeck J., Lam S. S. K. Comparing lots before and after: Promotion rejectees' invidious reactions to promotees. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 2004. Vol. 94. P. 33-47.

268. Scherer K. R. What are emotions? And how can they be measured? *Social Science Information*. 2005. Vol. 44. P. 695-729. [doi:10.1177/0539018405058216](#)

269. Schindler I., Paech J., Löwenbrück F. Linking admiration and adoration to self-expansion: Different ways to enhance one's potential. *Cognition & Emotion*. 2015. Vol. 29. P. 292-310. [doi:10.1080/02699931.2014.903230](#)

270. Schmidt B. H. Social comparison in romantic jealousy. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1988. Vol. 14. P. 374-387.

271. Schoeck H. Glenny M., Ross B. *Envy: A theory of social behavior* (Trans.). New York: Harcourt, Brace & World, Inc. 1969 URL: [https://www.academia.edu/30112824/Envy\\_A\\_Theory\\_of\\_Social\\_Behavior\\_Helm ut Schoeck Micahael Glenny Betty Rose](https://www.academia.edu/30112824/Envy_A_Theory_of_Social_Behavior_Helm_ut_Schoeck_Micahael_Glenny_Betty_Rose)

272. Sevost'yanov R.A. Envy as a motive for committing a crime *Matters of International Law*. 2018. Vol. 8 (3A). P. 222-228.

273. Silver M., Sabini J. The perception of envy. *Social Psychology*. 1978. Vol. 41. P. 105-117.

274. Silver M., Sabini J. The social construction of envy. *Journal for the Theory of Social Behavior*. 1978b. Vol. 8. P. 313-332.

275. Smallets S., Streamer L., Kondrak C. L., Seery M. D. Bringing you down versus bringing me up: Discrepant versus congruent high explicit self-esteem differentially predict malicious and benign envy. *Personality and Individual Differences*. 2016. Vol. 94. P. 173-179. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2016.01.007>

276. Smith R. H. Merlone U., Duffy M. K. *Envy at Work and in Organizations*. Oxford University Press, 2017. 544 p.

277. Smith R. H. Envy and the sense of injustice. In P. Salovey (Ed.) *The psychology of jealousy and envy*. New York : The Guildford Press, 1991. P. 79-99.

278. Smith R. H. Envy and its transmutations. In L. Z. Tiedens & C. W. Leach (Eds.) *The social life of emotions*. New York : Cambridge University Press, 2004. P. 43-63.

279. Smith R. H., Insko C. A. Social comparison choices during ability evaluation: The effects of comparison publicity, performance feedback, and self-esteem. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1987. Vol. 13. P. 111-122.
280. Smith R. H., Diener E., Garonzik R. The roles of comparison level and alternative comparison domains in the perception of envy. *British Journal of Social Psychology*. 1990. Vol. 29. P. 247-255.
281. Smith R. H., Kim S. H., Parrott W. G. Envy and jealousy: Semantic problems and experiential distinctions. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1988. Vol. 14. P. 401-409.
282. Smith R. H., Parrott W. G., Diener E. F., Hoyle R. H., Kim S. H. Dispositional envy. *Personality & Social Psychology Bulletin*. 1999. Vol. 25. P. 1007-1020.
283. Smith R. H., Parrott W. G., Ozer D., Moniz A. Subjective Injustice and Inferiority as Predictors of Hostile and Depressive Feelings in Envy. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1994. Vol. 20(6). P. 705-711. <https://doi.org/10.1177/0146167294206008>
284. Smith R. H., Powell C. a. J., Combs D. J. Y., Schurtz D. R. Exploring the when and why of schadenfreude. *Social and Personality Psychology Compass*. 2009. Vol. 3. P. 530-546. [doi:10.1111/j.1751-9004.2009.00181.x](https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2009.00181.x)
285. Smith R. H., Turner T. J., Garonzik R., Leach C. W., Urch-Druskat V., Weston C. M. Envy and schadenfreude. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1996. Vol. 22. P. 158-168.
286. Smith R.H., Kim S.H. Comprehending envy. *Psychological Bulletin*. 2007. Vol. 133. P. 46-64.
287. Sterling C. M., van de Ven N., Smith R. H. The two faces of envy: Studying benign and malicious envy in the workplace. In U. Merlone, M. Duffy, M. Perini & R. Smith (Eds.), *Envy at work and in organizations: Research, theory and applications*. Oxford University Press, 2017. P. 57-84.
288. Subbotina N.D. Triad "justice - envy - revenge" as a result of natural and social evolution. *Series "Philosophy, cultural studies, sociology, social work"*. 2012. No. 4 (45). P. 227-237.
289. Tai K., Narayanan J., Mcallister D. Envy as pain: Rethinking the nature of envy and its implications for employees and organizations. *Academy of Management Review*. 2012. Vol. 37. P. 107-129.
290. Takahashi H., Kato M., Matsuura M., Mobbs D., Suhara T., Okubo Y. When your gain is my pain and your pain is my gain: Neural correlates of envy and schadenfreude. *Science*. 2009. Vol. 323. P. 937-939. [doi:10.1126/science.1165604](https://doi.org/10.1126/science.1165604)
291. Tay K. Narayanan J., Mcallister D. J. Envy at work and organizations. *Academy of Management Review*. 2012. Vol. 37. No. 1. P. 107-129.
292. Tesser A., Collins J. E. Emotion in social reflection and comparison situations: Intuitive, systematic, and exploratory approaches. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. Vol. 55. P. 695-709.

293. Tesser A., Millar M., Moore J. Some affective consequences of social comparison and reflection processes: The pain and pleasure of being close. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. Vol. 54. P. 49-61.
294. Thomas D. L., Diener E. Memory accuracy in the recall of emotions. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 59. P. 291-297.
295. Van de Ven N. Envy and its consequences: Why it is useful to distinguish between benign and malicious envy. *Social and Personality Psychology Compass*. 2016. Vol. 10. P. 337-349. [doi:10.1111/spc3.12253](https://doi.org/10.1111/spc3.12253)
296. Van de Ven N., Zeelenberg M. On the counterfactual nature of envy: "It could have been me". *Cognition & Emotion*. 2015. Vol. 29. P. 954-971. [doi:10.1080/02699931.2014.957657](https://doi.org/10.1080/02699931.2014.957657)
297. Van de Ven N., Hoogland C. E., Smith R. H., Van Dijk W. W., Breugelmans S. M., Zeelenberg M. When envy leads to schadenfreude. *Cognition & Emotion*. 2015. Vol. 29. P. 1007-1025. [doi:10.1080/02699931.2014.961903](https://doi.org/10.1080/02699931.2014.961903)
298. Van de Ven N., Zeelenberg M., Pieters R. Leveling up and down: The experiences of benign and malicious envy. *Emotion*. 2009. Vol. 9. P. 419-429.
299. Van de Ven N., Zeelenberg M., Pieters R. Warding off the evil eye: When the fear of being envied increases prosocial behavior. *Psychological Science*. 2010. Vol. 21. P. 1671-1677.
300. Van de Ven N., Zeelenberg M., Pieters R. Why envy outperforms admiration. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2011. Vol. 37. P. 784-795. [doi:10.1177/0146167211400421](https://doi.org/10.1177/0146167211400421)
301. Van de Ven N., Zeelenberg M., Pieters R. The envy premium in product evaluation. *Journal of Consumer Research*. 2011. Vol. 37. P. 984-998. [doi:10.1086/657239](https://doi.org/10.1086/657239)
302. Van de Ven N., Zeelenberg M., Pieters R. Appraisal patterns of envy and related emotions. *Motivation and Emotion*. 2012. Vol. 36. P. 195-204. [doi:10.1007/s11031-011-9235-8](https://doi.org/10.1007/s11031-011-9235-8)
303. Van Dijk W. W., Ouwerkerk J. W., Goslinga S., Nieweg M., Gallucci M. When people fall from grace: Reconsidering the role of envy in schadenfreude. *Emotion*. 2006. Vol. 6. P. 156-160.
304. Vecchio R.P. It's not Easy Being Green: Jealousy and Envy in the Workplace. *Research in Personnel and Human Resources Management*. 1995. Vol. 13. P. 201-244.
305. Vecchio R.P. Negative Emotion in the Workplace: Employee Jealousy and Envy *International Journal of Stress Management*. 2000. Vol. 7. No. 3. P. 161-179.
306. Vrabel J. K., Zeigler-Hill V., Southard A. C. Self-esteem and envy: Is state self-esteem instability associated with the benign and malicious forms of envy? *Personality and Individual Differences*. 2018. Vol. 123. P. 100-104. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.11.001>



307. Walker Iain, Smith Heather Jean. Relative deprivation: specification, development and integration. Saybruk Graduate School. Cambridge University Press, 2019.

308. Weidman A. C., Steckler C. M., Tracy J. L. The jingle and jangle of emotion assessment: Imprecise measurement, casual scale usage, and conceptual fuzziness in emotion research. *Emotion*. 2017. Vol. 17. P. 267-295. [doi:10.1037/emo0000226](https://doi.org/10.1037/emo0000226)

309. Wert, S. R., Salovey, P. A social comparison account of gossip. *Review of General Psychology*. 2004. Vol. 8. P. 122-137.

310. Wilco W. van Dijk, Jaap W. Ouwerkerk, Richard H. Smith & Mina Cikara. The role of self-evaluation and envy in schadenfreude. *European Review of Social Psychology*. 2015. Vol. 26:1. P. 247-282. [10.1080/10463283.2015.1111600](https://doi.org/10.1080/10463283.2015.1111600)

311. Wilkin C. L., Connelly, C. E. Green with envy and nerves of steel: Moderated mediation between distributive justice and theft. *Personality and Individual Differences*. 2015. Vol. 72. P. 160-164. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2014.08.039>

312. Wobker I. The price of envy – an experimental investigation of spiteful behavior. *Managerial and Decision Economics*. 2015. Vol. 36. P. 326-335. [doi:10.1002/mde.2672](https://doi.org/10.1002/mde.2672)

313. Yevdokimova O., Okhrimenko I., Filonenko V., Shylina A., Ponomarenko Y., Okhrimenko S., Aleksandrov D. The Problem of Unconscious Aggressiveness of Criminals in the Conditions of Postmodern Society Development. *Postmodern Openings*, 2020. Vol. 11 (2Sup1). P. 182-199. [doi:10.18662/po/11.2Sup1/186](https://doi.org/10.18662/po/11.2Sup1/186)

314. Zheng X., Baskin E., Peng, S. The spillover effect of incidental social comparison on materialistic pursuits: The mediating role of envy. *European Journal of Marketing*. 2018. Vol. 52. P. 1107-1127. [doi:10.1108/EJM-04-2016-0208](https://doi.org/10.1108/EJM-04-2016-0208)

315. Zizzo D. J., Oswald, A. J. Are people willing to pay to reduce others' incomes? *Annals of Economics and Statistics. Annales d'Économie et de Statistique*. 2001. Vol. 63/64. P. 39-65.

**«ЗАТВЕРДЖУЮ»**

Ректор  
Харківського національного  
університету внутрішніх справ,  
доктор юридичних наук, професор  
генерал поліції третього рангу,  
заслужений юрист України,  
член-кореспондент Національної  
академії правових наук України

 **Валерій СОКУРЕНКО**  
№ 19/17 від 02.10.2023

**АКТ**

Про впровадження результатів дисертації  
Мохоревої Олени Миколаївни на тему  
«Заздрісність як чинник криміногенної  
поведінки особистості» в освітній процес  
ХНУВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження  
позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника навчально-методичного відділу, кандидата юридичних наук Ірини Рязанцевої;
- завідувачки кафедри педагогіки та психології факультету № 3, доктора педагогічних наук, професора Олени Федоренко;
- начальника відділення психологічного забезпечення відділу кадрового забезпечення ХНУВС, підполковника поліції Наталії Новікової.

Експертна комісія розглянула й узагальнила результати дисертації на тему: «Заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія (Юридична психологія) аспірантки Харківського національного університету внутрішніх справ Мохоревої Олени Миколаївни, а також наукові праці здобувачки.

Детально проаналізовано основні результати дослідження Мохоревої Олени Миколаївни, зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні та методологічні положення дисертації:

*Статті у фахових іноземних та вітчизняних виданнях*

1. Мохорева О. М. Феномен заздрісності у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях. *Габітус*. 2022. № 41(54). С. 261-266. <https://doi.org/10.32782/2663-5208>
2. Мохорева О. М. Заздрісність особистості як чинник міжособистісних конфліктів *Науковий журнал «Психологічний часопис»*. 2022. Т. 8. № 2. С. 55-62. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.5>
3. Мохорева О. М. Заздрісність як передумова кримінальної поведінки. *KELM*. 2022. № 5 (49). С. 90-96. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.5.15>
4. Мохорева О. М. Особливості перфекціонізму та його взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. № 14. С.32-39. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.4>
5. Мохорева О. М. Специфіка структурно-функціональних характеристик відповідальності та її взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія психологія*. 2022. Випуск 5. С. 28–33. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.4>
6. Мохорева О. М. Концептуалізація заздрості в зарубіжних психологічних дослідженнях. *Габітус*. 2023. Випуск 51. С.222-228. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.38>

*Праці апробаційного характеру*

7. Мохорева О. М. «Заздрість та заздрісність як предмет досліджень у сучасній українській психології». Актуальні напрями практичної психології і психотерапії: матеріали VII Харків. наук.-практ. конф.(м. Харків, 2 берез. 2018 р.). Харків, С. 69-72.
8. Мохорева О. М. До проблеми вивчення заздрісності в контексті кримінальної поведінки. Бочаровські читання: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяч. 25-річчю підгот. психологів у Харків. нац. ун-ті внутр. справ (Харків, 13 квіт. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 173-177.
9. Мохорева О. М. Особистість, суспільство, закон : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2021. С. 67-69.
10. Mokhorieva Olena. Envy as a psychological phenomenon / Міжнародний досвід координації дій правоохоронних органів та відомств в умовах надзвичайних ситуацій : зб. тез доп. учасників XXII Міжнар. студентської



наук.-практ. конф. інозем. мовами, 9 квітня 2021 р., м. Харків, Україна / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків. ХНУВС, 2021. С.20-21.

11. Мохорева О. М. Заздрісність як предмет дослідження в сучасній психологічній науці/ Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С.441-442.

12. Мохорева О. М. Заздрісність у психологічних наукових студіях/Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності національної поліції та закладів вищої освіти МВС України: матеріали III міжвідомчого науково-практичного круглого столу (м. Київ, 29 квітня 2021 року). Київ, НАВС, 2021. С.107-111.

13. Мохорева О. М. Заздрісність як передумова кримінальної поведінки «Менеджмент і безпека в умовах війни: теоретичні та прикладні аспекти» матеріали тез доповідей учасників наук.-практ. інтер.-конференції (м. Львів, 13 травня 2022 р.). Львів : ЛДУВС, 2022. С.244-247.

14. Мохорева О. М. Особливості переживання заздрісності у військовослужбовців / О. М. Мохорева // Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 жовт. 2022 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2022. – С. 251-254.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що опубліковані праці Мохоревої О.М. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації щодо:

- психологічних передумов та механізмів кримінальної поведінки особистості, пов'язаної із заздрістю;
- щодо неповноцінності, суб'єктивної несправедливості та нарцисизму як предикторів ворожих і депресивних почуттів у заздрості у контексті мотивації скоєння злочинів;
- щодо зв'язків заздрісності з різними видами злочинів;
- щодо практичних настанов організації корегувальних програм для правопорушників з метою формування свідомої правової поведінки.

Зазначені матеріали впроваджено в освітній процес курсантів та студентів Харківського національного університету внутрішніх справ при підготовці лекційних матеріалів, навчальних, робочих програм, планів семінарських, практичних, індивідуальних занять, методичних рекомендацій за спеціальностями:

- 081 «Право» при викладанні навчальних дисциплін: «Юридична психологія», «Кримінологія»;

- 262 «Правоохоронна діяльність» при викладанні навчальних дисциплін: «Юридична психологія», «Кримінологія»;

- 053 «Психологія» при викладанні навчальних дисциплін: «Юридична психологія», «Кримінальна психологія», «Психологія девіантної поведінки», «Пенітенціарна психологія», «Психологія агресії», «Теорії особистості в юридичній психології», «Диференціальна психологія» тощо.

Комісія вважає, що результати проведеного дослідження є цілком обґрунтованими, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення.

Розроблені авторкою практичні рекомендації щодо організації корегувальних програм задля формування свідомої правової поведінки особистості використовуються в роботі відділення психологічного забезпечення відділу кадрового забезпечення ХНУВС.

#### **Члени комісії:**

Начальник навчально-методичного  
відділу ХНУВС,  
кандидат юридичних наук



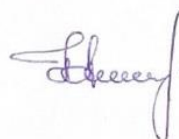
**Ірина РЯЗАНЦЕВА**

Завідувачка кафедри  
педагогіки та психології  
факультету № 3 ХНУВС,  
доктор педагогічних наук, професор



**Олена ФЕДОРЕНКО**

Завідувачка відділення психологічного  
забезпечення відділу кадрового  
забезпечення ХНУВС



**Наталя НОВІКОВА**





**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ  
ДЕПАРТАМЕНТ З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ  
ПІВНІЧНО-СХІДНЕ МІЖРЕГІОНАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ З ПИТАНЬ  
ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ  
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА**

**«КАЧАНІВСЬКА ВИПРАВНА КОЛОНІЯ(№54)»**

пров. Вишневий 16, м. Харків, 61124 тел./факс (0572) 52-41-21, E-mail: [yk54@kh.gov.ua](mailto:yk54@kh.gov.ua) Код ЄДРПОУ 08564564

10.11.2023 № 58/3/11-23 На \_\_\_\_\_ від \_\_\_\_\_

**ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ**  
результатів дисертаційного дослідження

**Мохоревої Олени Миколаївни**

«Заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості»  
у практичну діяльність психологів  
державної установи «Качанівська виправна колонія (№54)»

Результати дисертаційного дослідження Мохоревої Олени Миколаївни впроваджено у практичну діяльність психологів виправної колонії із засудженими, які вперше засуджені до позбавлення волі на певний термін.

Методологічні та теоретичні напрацювання дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у діяльності відділу соціально – виховної та психологічної роботи колонії при створенні та реалізації програм індивідуальної роботи із засудженими.

Положення, викладені в дисертації, сприяють більш точному виявленню психологами об'єктивних і суб'єктивних характеристик злочинців різної кримінальної спрямованості; поліпшують визначення психологічних чинників, які фасилітують або, навпаки, унеможлиблюють вчинення злочинів.

Удосконалений Мохоревою О.М. методичний інструментарій ефективно використовується начальниками відділень соціально-психологічної служби та психологами для здійснення виховного впливу на засуджених із урахуванням їх індивідуальних особливостей: специфічного ставлення до відповідальності, відповідного способу життя, досвіду, життєвих цінностей, особливостей суб'єктивного локусу контролю, специфіки чинників прийняття рішень.

Отримані авторкою результати дослідження показали свою ефективність при визначенні шляхів, форм, способів та методів профілактичної роботи із засудженими; у питаннях індивідуалізації психокорекційної роботи із злочинцями різних типів.

**Заступник начальника державної  
установи «Качанівська виправна колонія (№54)»  
із соціально-виховної та психологічної роботи  
підполковник внутрішньої служби**



**Оксана КОШЛИЧ**

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

Перший проректор

Одеського державного

університету внутрішніх справ,

кандидат юридичних наук, професор,

полковник поліції



**Сергій БРАТЕЛЬ**

10 жовтня 2023 року

**АКТ**

**про впровадження результатів дисертації**

**Мохорської Олени Миколаївни,**

**поданої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю**

**053 «Психологія» на тему:**

**«Заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості»**

**в освітній процес Одеського державного університету**

**внутрішніх справ**

Комісія у складі:

- 1) начальника навчально-методичного відділу, кандидата технічних наук, доцента, полковника поліції **Сіфорова О.І.**;
- 2) завідувача кафедри психології та педагогіки, доктора психологічних наук, професора **Снігур Л.А.**;
- 3) професора кафедри психології та педагогіки, кандидат психологічних наук **Прудкої Л.М.**

склала цей акт про те, що результати наукового дослідження за темою: «Заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості», яке підготовлене Мохорською Оленою Миколаївною на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія» мають високий науковий та навчально-методичний рівень.

Криміногенну поведінку особистості у роботі розглянуто як детерміновану та закономірно обумовлену систему чинників, що її породжують. На матеріалі вивчення засуджених в дисертації емпірично доведено, що для поведінки більшості злочинців характерними є соціально-



ціннісна дезадаптація і дефекти саморегуляції; а при низьких регуляційних можливостях індивіда асоціальні і антисоціальні настановлення і звички не тільки не контролюються, а й самі стають цілеутворювальними механізмами поведінки. Феномен заздрісності у роботі піддано скрупульозному вивченню та представлено як один з мотивів різних видів кримінальних злочинів – від умисного знищення або пошкодження чужого майна до злочинів, вчинених з особливою жорстокістю. Розкрито психологічні механізми та соціальні передумови заздрісності. У процесі вивчення засуджених показано, що заздрість - це емоція, здатна породжувати спотворене сприйняття та когніції; а інтенсивна заздрість є пов'язаною з несприятливими станами, такими як сором, депресія, неповноцінність, ізоляція, тривога, параноя і навіть насильницька злочинна поведінка. Заздрість в дисертації розглянуто як одну з причин скоєння злочинів на ґрунті ненависті, визначено зв'язки заздрості з різними видами злочинів; наголошено на необхідності врахування цього у відповідних корекційних програмах для таких правопорушників

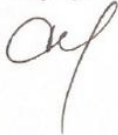
Теоретичні та емпіричні напрацювання дисертаційного дослідження використовуються в освітньому процесі Одеського державного університету внутрішніх справ, зокрема під час викладання навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Кримінальна психологія», «Психологія девіантної поведінки», «Пенітенціарна психологія», «Психологія агресії», «Теорії особистості в юридичній психології», «Диференціальна психологія» тощо.


У теоретичних та емпіричних результатах дисертації отримали подальшого розвитку наукові положення про психологічні складові кримінальної поведінки. Положення авторки щодо суб'єктивної несправедливості і неповноцінності як предикторів ворожих і депресивних почуттів у заздрості примножують наукові уявлення стосовно мотивації скоєння злочинів.


Розроблені авторкою на високому науково-теоретичному рівні теоретичні узагальнення та матеріали емпіричного дослідження втілено у відповідних практичних рекомендаціях з профілактичної та психо-

корегувальної роботи. Комісія вважає, що результати проведеного О.М.Мохоревою дослідження є цілком обґрунтованими, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення.

**Члени комісії:**

Начальник навчально-методичного відділу  
Одеського державного університету внутрішніх справ,  
кандидат технічних наук, доцент,  
полковник поліції  **Олександр СІФОРОВ**

Завідувач кафедри  
психології та педагогіки  
Одеського державного університету  
внутрішніх справ  
доктор психологічних наук, професор  **Людмила СНИГУР**

Професор кафедри  
психології та педагогіки  
Одеського державного університету  
внутрішніх справ  
кандидат психологічних наук  **Людмила ПРУДКА**

## СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ

*Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові*

*результати дисертації:*

1. Мохорєва О. М. Феномен заздрісності у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях. *Габітус*. 2022. № 41(54). С. 261-266.

<https://doi.org/10.32782/2663-5208>

2. Мохорєва О. М. Заздрісність особистості як чинник міжособистісних конфліктів *Науковий журнал «Психологічний часопис»*. 2022. Т. 8. № 2. С. 55-62. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.5>

3. Мохорєва О. М. Заздрісність як передумова кримінальної поведінки. *KELM*. 2022. № 5 (49). С. 90-96. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.5.15>

4. Мохорєва О.М. Особливості перфекціонізму та його взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. № 14. С.32-39. DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2022.14.4>

5. Мохорєва О. М. Специфіка структурно-функціональних характеристик відповідальності та її взаємозв'язки із заздрісністю у засуджених чоловіків та жінок. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія психологія*. 2022. Випуск 5. С. 28–33. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.4>

6. Мохорєва О. М. Концептуалізація заздрості в зарубіжних психологічних дослідженнях. *Габітус*. 2023. Випуск 51. С.222-228. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.38>

*Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації*

7. Мохорєва О.М. Заздрість та заздрісність як предмет досліджень у сучасній українській психології. *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії*: матеріали VII Харків. наук.-практ. конф.(м. Харків, 2 берез.

2018 р.). Харків, С. 69-72. <https://dspace.univd.edu.ua/items/02cb8b18-d60a-42ea-905-4bca81321198>

8. Мохорєва О. М. До проблеми вивчення заздрісності в контексті кримінальної поведінки. *Бочаровські читання: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяч. 25-річчю підгот. психологів у Харків. нац. ун-ті внутр. справ* (Харків, 13 квіт. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 173-177.

9. Євдокімова О.О., Мохорєва О.М. Феномен заздрісності у сучасних дослідженнях. *Особистість, суспільство, закон: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 15 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2021. С. 67-69. <https://dspace.univd.edu.ua/items/5fb4317a-e342-4108-a744-a162f0aca5e9>

10. Mokhorieva Olena. Envy as a psychological phenomenon / Міжнародний досвід координації дій правоохоронних органів та відомств в умовах надзвичайних ситуацій: зб. тез доп. учасників XXII Міжнар. студентської наук.-практ. конф., 9 квітня 2021 р., м. Харків, Україна / МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ. Харків. ХНУВС, 2021. С.20-21.

11. Мохорєва О. М. Заздрісність як предмет дослідження в сучасній психологічній науці/ Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С.441-442. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45488fd2-5d96-400c-9b5b-958816c0337/content>

12. Мохорєва О. М. Заздрісність у психологічних наукових студіях/Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності національної поліції та закладів вищої освіти МВС України: матеріали III міжвідомчого науково-практичного круглого столу (м. Київ, 29 квітня 2021 року). Київ, НАВС, 2021. С.107-111.



13. Мохорева О. М. Заздрісність як передумова кримінальної поведінки // «Менеджмент і безпека в умовах війни: теоретичні та прикладні аспекти» матеріали тез доповідей учасників наук.-практ. інтер.-конференції (м. Львів, 13 травня 2022 р.). Львів : ЛДУВС, 2022. С.244-247.  
[file:///C:/Users/asus/Downloads/13\\_05\\_2022.pdf](file:///C:/Users/asus/Downloads/13_05_2022.pdf)

14. Мохорева О. М. Особливості переживання заздрісності у військовослужбовців // *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 жовт. 2022 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2022. С. 251-254.  
<https://dspace.univd.edu.ua/items/ff7a40b2-07c0-4d33-a5f8-3bf6a21dcb0c>